

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย
และ
ประชุมพระราชนิพนธ์ภาคปกิณกะ

พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961205219

บ 29031

DS
581
จ196ช
2547

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ.
ชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ภาคปกิณกะ.

#76948
วันที่ 8 พ.ย. 59
เลขทะเบียน บ 29031
เลขหมู่ DS 581 ช๗๖ข 2547

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

และ

ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ

พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

ภาควิชาภาษาไทย และ ศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ร่วมกับ
คณะกรรมการรณรงค์เพื่อภาษาไทยแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสวันภาษาไทยแห่งชาติ
๒๙ กรกฎาคม ๒๕๔๗

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

และ

ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ

พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เลขหมู่หนังสือ ๐๘๙.๙๕๙๑๑
ISBN 974-13-3128-2
รวมพิมพ์ครั้งแรก ๒,๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๑
ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น สุมิตร
รวมพิมพ์ครั้งที่สอง ๓,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๗
ในงานวันภาษาไทยแห่งชาติ ๒๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗

คำนำ

เนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ กำหนดงานวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ รองศาสตราจารย์ ดร. สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา หัวหน้าภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้มาติดต่อสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่ามีความประสงค์จะขออนุญาตพิมพ์หนังสือเรื่อง ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย และ **ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เพื่อแจกเป็นบรรณาการแก่ห้องสมุดสถาบันอุดมศึกษา และโรงเรียนมัธยมศึกษาทั่วประเทศ กรมศิลปากรพิจารณาแล้วยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

พระราชนิพนธ์เรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัวที่จัดพิมพ์นี้มี ๒ หมวด คือ หมวดวรรณคดี และหมวดโบราณคดี ในหมวดวรรณคดีมีจำนวน ๓ ตอน ว่าด้วย อักษรและศัพท์ นามข้าราชการ และนามสถานที่ ส่วนหมวดโบราณคดีมีจำนวน ๔ ตอน ว่าด้วย ราชประเพณีโบราณ ราชจารีตโบราณ โบราณสถาน และโบราณวัตถุ จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวัสดิ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๗

ส่วนพระราชนิพนธ์เรื่อง ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ ที่จัดพิมพ์นี้มี ๒ ภาค ภาคแรกมีจำนวน ๕ เรื่อง ประกอบด้วย ๑. เรื่องช้าง ต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำเส้นดินสอขาว ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี (หอหลวงเดิม) ๒. เรื่องช้างเผือกกับนางงาม เคยพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ๒ จ.ศ. ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ๓. เรื่องแผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค ต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ เส้นรง ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๔. เรื่องแหวนนพเก้า และ ๕. เรื่องนับปีตามสุริยคติกาล สองเรื่องนี้เคยพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๓ สำหรับปกิณกะภาคที่สองนั้น มีจำนวน ๑๘ เรื่อง สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ เมื่อครั้งเป็นกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ตรวจสอบและคัดจากสมุดไทยดำ ซึ่งเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ ๑๖ เรื่อง คัดจากแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒๓ พ.ศ.๒๔๗๘ หน้า ๕๒๘-๕๓๑ ๑ เรื่อง และจากหนังสือพระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๙ หน้า ๑๘-๒๐ ๑ เรื่อง พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสาย ศรีธวัช ณ อยุธยา เมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๒ ในการพิมพ์ครั้งนั้น นายยิ้ม ปัณฑยางกูร อดีตหัวหน้ากองจดหมายเหตุในกรมศิลปากร ปัจจุบันถึงแก่กรรม ได้จัดทำเชิงอรรถชื่อบุคคลต่าง ๆ เพิ่มเติมในที่ที่เห็นควร เพื่อให้หนังสือสมบูรณ์ขึ้น

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้นำมารวมพิมพ์ไว้ในคราวนี้ ได้รวบรวมเรื่องราวแง่มุมต่าง ๆ ที่นับว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา ค้นคว้าทั้งในด้านพระราชประวัติ พระราชจริยวัตร และพระราชดำริเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง และเพื่อให้ทราบถึงการเขียนหนังสือในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงได้ให้จัดพิมพ์สะกดการันต์ตามต้นฉบับเดิมทุกประการ

กรมศิลปากรมีความยินดีที่ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้จัดพิมพ์หนังสืออันมีค่านี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทานในวาระอันสำคัญเช่นนี้ จึงขออำนวยพรให้กุศลจิตดังกล่าว จงดลบันดาลให้ผู้ให้และผู้รับจงประสบแต่ความสุขโดยทั่วกัน

(นายอารักษ์ สังหิตกุล)
อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
๒๑ กรกฎาคม ๒๕๔๗

อารัมภพจน์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ผู้ทรงกอปรด้วยความรอบรู้ในสาขาวิชาการหลายด้าน นับตั้งแต่ศาสตร์อันควรแก่ขัตติยราชกุมารตามโบราณราชประเพณี อีกทั้งวิชาอักษรศาสตร์และวิชาวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะวิชาโหราศาสตร์และดาราศาสตร์ก็สนพระทัยยิ่งนัก ทรงแตกฉานในพระไตรปิฎกธรรมวินัย และได้เสด็จออกผนวชอยู่ในเพศบรรพชิตถึง ๒๗ พรรษา อนึ่ง หากจะกล่าวเฉพาะในทางอักษรศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใฝ่ศึกษาวิชาต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง จนเป็นปราชญ์ในหลากหลายสาขา อันได้แก่ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ปรัชญา ภาษาและวรรณคดี ทรงเชี่ยวชาญในภาษาต่าง ๆ หลายภาษาโดยเฉพาะภาษาไทย ภาษาบาลีและสันสกฤต นอกจากนั้นยังทรงศึกษาภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาลาว เขมร มอญ พม่า มลายู ฮินดี เป็นต้น ตลอดจนถึงภาษาตะวันตก ได้แก่ ภาษาอังกฤษ และภาษาละตินอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาแก่ประชาชนชาวไทยเป็นล้นพ้น ด้วยเหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์เป็นลายลักษณ์ไว้หลายเรื่อง ในโอกาสวันภาษาไทยแห่งชาติ ๒๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ นี้ ภาควิชาภาษาไทย และศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย คณะอักษรศาสตร์ ร่วมกับ คณะกรรมการรณรงค์เพื่อภาษาไทยแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงได้ขอพระราชทานอัญเชิญพระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์บางองค์มาจัดพิมพ์เผยแพร่ โดยเฉพาะได้เลือกเรื่องที่ทรงคุณค่าทางภาษาและวรรณคดีไทยเป็นพิเศษ ประกอบกับพุทธศักราช ๒๕๔๗ นี้เป็นวาระครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดพิมพ์**ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย และ ประชุมพระราชนิพนธ์ ภาคปกิณกะ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**ครั้งนี้จึงจะเป็นส่วนหนึ่งแห่งการเฉลิมพระเกียรติในศุภมงคลสมัย ๒๐๐ ปีแห่งพระบรมราชสมภพด้วย

ด้วยเนื้อหาสาระอันทรงคุณค่าของพระราชนิพนธ์ดังกล่าว คณะกรรมการฯ หวังว่าการเผยแพร่หนังสือในวันสำคัญทั้ง ๒ โอกาสนี้ จักยังประโยชน์แก่ครู อาจารย์ นักวิชาการ นักค้นคว้าวิจัย นักเขียน นิสิตนักศึกษา และประชาชนที่สนใจอย่างกว้างขวาง และจักเป็นการสืบทอดความรู้ไว้เป็นสมบัติของชาติยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ภาควิชาภาษาไทย และศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คณะกรรมการรณรงค์เพื่อภาษาไทยแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๒๙ กรฎาคม ๒๕๔๗

สารบาญ

คำนำ

อารัมภพจน์

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดี ๑

ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณ ๓๓

ภาคที่ ๓ หมวดราชจารีตโบราณ ๗๑

ภาคที่ ๔ หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ๑๐๗

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

ภาคปกิณกะ ภาคที่ ๑ ๑๕๑

ภาคปกิณกะ ภาคที่ ๒ ๑๙๙

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดี

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า

โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นใหม่

พ.ศ. ๒๕๗๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หน้าว่าง

อธิบาย

หอพระสมุดวชิรญาณได้พยายามรวบรวมพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพิมพ์มาแต่แรกตั้งหอพระสมุด ฯ ในบัดนี้ดูเหมือนจะมีพระราชนิพนธ์ ซึ่งตกค้างยังไม่ได้พิมพ์เหลืออยู่น้อยที่เดียว. ลักษณะการที่พิมพ์นั้นบันเป็นแผนกตามประเภทหนังสือซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ เช่นประกาศก็รวมไว้แผนก ๑ พระราชหัตถเลขาก็รวมไว้แผนก ๑ พระบรมราชาธิบายก็รวมไว้แผนก ๑ ดังนี้

บัดนี้ราชบัณฑิตยสภาได้รวมความอันมีอยู่ในพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเภทต่าง ๆ ที่กล่าวมาจัดเป็นหมวดตามอรรถาธิบายขึ้นอีกสถานหนึ่ง คือ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยวรรณคดีหมวด ๑ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยโบราณคดีหมวด ๑ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยธรรมคดีหมวด ๑ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยตำราหมวด ๑ รวมเป็น ๔ หมวดด้วยกัน จะพิมพ์เป็นเล่มสมุดเล่มละหมวดเป็นลำดับไป

๒๕.

หน้าว่าง

สารบาญ

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยอักษรและศัพท์

ว่าด้วยอักษร ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ใช้ตัว ห นำไม่ได้ หน้า ๑
ว่าด้วยคำ สำเร็จ เสร็จ กับคำว่า สำเรทธิ เสรทธิ ,, ๒
ว่าด้วยคำว่า ทรง เชิญ ธรง ไม่ได้ ,, ๒
ว่าด้วยลักษณะใช้ กับ แก่ แต่ ต่อ ใน ยัง ,, ๓
ว่าด้วยลักษณะใช้คำว่า ใส่ ,, ๕
ว่าด้วยคำ ทแกล้ว ,, ๖
ว่าด้วยศัพท์ ศพ ,, ๗
ว่าด้วยศัพท์ พระอิศวร และ ประติทิน ,, ๘
ว่าด้วยคำภูษามาลา และวัดพะนัญเชิง ,, ๙
ว่าด้วยศัพท์ ลัทธรรมเทศนา และคำ ทูลเกล้า ฯ ถวาย ,, ๑๐
ว่าด้วยคำ พระเมรุทอง และพิหารหลวง พิหารราย ,, ๑๐

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยนามข้าราชการ

ว่าด้วยนาม พระยาอิศรานุภาพ พระธัญญาภิบาล
และพระยาประเสริฐสาครดำรง ,, ๑๒
ว่าด้วยนามหลวงบันเทาทุกข์ราษฎร ,, ๑๒
ว่าด้วยนามเจ้าพระยามุขมนตรี และหลวงมดโยธานุโยค ,, ๑๓
ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี ๗ เมือง ,, ๑๓
ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองนครเชื่อนขันธ์ ,, ๑๔

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยนามสถานที่

ว่าด้วยนามพระที่นั่งสุทไธศวรรย และพุทไธยศวรรย หน้า ๑๖
ว่าด้วยนามวัดรัชฎาธิฐาน และวัดกาญจนสิงหาสน์ ,, ๑๖
ว่าด้วยนามท้องสนามหลวง และท้องสนามไชย ,, ๑๗
ว่าด้วยนามเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองประจันตคีรีเขตต์ ,, ๑๗
ว่าด้วยนามพระที่นั่งชลังคพิมาน และพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ,, ๑๘
ว่าด้วยนามพระที่นั่งท่าที่ประทับราชวรดิฐ ,, ๑๙
ว่าด้วยนามคลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง และถนนเจริญกรุง ,, ๑๙
ว่าด้วยนามวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐาน และวัดราชบุรณะ ,, ๒๐
ว่าด้วยเรื่องแขกเรียกเมืองมะกะและเมืองมะดีนะว่ากบิลพัสดุ์ ,, ๒๓

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมวดวรรณคดี

ตอน ๑ ว่าด้วยอักษร และ ศัพท์

ว่าด้วยอักษร ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ ใช้ตัว ห นำไม่ได้

อักษร ๔ ตัวคือ ฤ ฤๅ ฦ ฦๅ นี้หาควรจะใส่ ห นำและกากบาทไม่ เมื่อถึงคำว่า ฤๅ ที่เขียนอุตริกว่าโบราณว่า หฤๅ บ้าง ฤ่ำ บ้าง ก็ให้เขียนแต่ ฤๅ อย่างนี้ อย่าให้เขียน ห นำและใส่กากบาทเลย ด้วยตัว ห นั้นจะเพาะนำได้แต่อักษรต่ำ เหมือนอย่าง หมู หนึ่ แหวน อย่างนี้จึงเอาตัว ห นำได้ อักษรต่ำนั้นคือ ค ฅ ฆ ง ช ซ ฌ ญ ฑ ฒ ณ ท ธ น พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ฬ ฮ และกากบาทนั้นใช้ได้แต่อักษรกลาง เหมือนอย่าง เก่ง เป่า จ่า อย่างนี้เป็นอักษรกลางจึงใส่กากบาทได้ อักษรกลางนั้นคือ ก จ ฎ ฏ ด ต บ ป อ

คัดจากประกาศลงวันพุธเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๐)

๒

ว่าด้วยคำ สำเร็จ เสร็จ กับคำว่า สำเรทธิ เสรทธิ ใช้ต่างกัน

คำว่า สำเร็จ หรือ เสร็จ นี้ถ้าเขียนสังโยคกับตัว จ เห็นว่าจะเป็นคำเขมร แปลว่าแล้ว ว่าจบ ว่าสุดการ แต่คนวัดคนนักบวชสึกออกมามักสงสัยว่าจะเป็นคำมาแต่มคธที่เรียกกันว่าบาลีนั้นว่า สมิทธิ จึงมักเขียนว่า สำเรทธิ บ้าง สำเรทธ บ้าง เสรทธิ บ้าง เสรทธ บ้าง ครั้นพิเคราะห์ดูก็เป็นอันน่ารังเกียจว่าเป็นอุตตริชาววัดหรือนักบวชสึกไป หนังสือโบราณมีเขียนว่า สัมฤทธิ์ เหมือนกับชื่อทองสัมฤทธิ์มี คำนั้นแลเห็นว่ามาแต่ศัพท์ สมิทฺธิ แท้ แปลว่าเต็ม ว่าพร้อม ว่าได้การ ว่าครบถ้วน เพราะฉะนั้นตั้งแต่นี้ไป ในข้อความที่ว่า แล้ว ให้เขียนว่า สำเร็จ และ เสร็จ ดังนี้ทุกแห่ง

คำที่ว่า เต็ม ว่าพร้อม ว่าครบถ้วน ดังคำว่า ผู้สำเรทธิราชการ และสำเรทธิศก ให้เขียนว่า สัมเรทธิ ดังนี้เทอญ สำ ใน สำเรทธิ ให้เขียนเป็น สัม ดังนี้จึงจะถูก เหมือนกับคำว่า คัมภีร์ ถ้าเขียนว่า สำในสำเรทธิ ก็จะไม่งามเป็นที่รังเกียจ เหมือนว่า คำ ที่ลางคนเขียนในคำว่า คัมภีร์ นั้น ก็ฝ่ายคำ สำเร็จ ที่แปลว่า แล้ว ว่าสุด ว่าจบ คงให้เขียนว่า สำเร็จ อย่าหลงเขียนว่า สัมเร็จ เลย

คัดจากประกาศลงวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยคำว่า ทรง เขียนเป็น ธรง ไม่ได้

ให้ถามพระราชาคณะทุกองค์หารือดูว่า ทรง เขียนดังนี้นั้นผิดแท้เอาไม่ได้แล้วหรือ คำว่า ทรง นั้นจะให้เขียนดังนี้ ธรง นั้นเห็นว่ามาแต่ ธร.

๓

ธาตุแน่เป็นหนึ่งแล้วหรือ ถ้ามาแต่ ธ ร. ธาตุแล้ว ตัว ง นั้นมาแต่ธาตุอะไรเล่า จะว่าเป็นนฤหิตอาคม ก็ ธร. ธาตุเป็นรุทธาทิคณะหรือ จะได้มีรูปเป็น รุนฺธติ อนึ่งคำชื่อพระจันทรว่า สสิธร และชื่อคนเหาะได้เก็บนารีผลชมนั้นว่า วิทยาธร นั้น จะให้อ่านว่า สสิซะ วิทยาซะ หรือ ธ กับ ร อ่านว่า ซ มีที่ไหนอีก มีอย่างแห่งใดอีก แต่ ทร นั้นเคยอ่านว่า ซ มาก ทราม ซาม ทราย ซาย อินทรี อ่านว่า อินซี พระอินโทรดม เคยอ่านว่า พระอินโซดม จันทรา จันทรี เคยอ่านว่า จันซา จันซี คำว่า ทรง นี้ ในราชการเคยใช้มากมาแต่โบราณก็ว่า ทรง คำเขมรเขาก็เขียนว่า ทรง ดังนี้ พระราชาคณะผู้รู้บาลีมากจะให้แปลงเสียดังนี้ให้ได้หรือ ธรง ถ้าอย่างนี้จะอ่านว่ากะไร ว่า ธะรง หรือ ถ้าอ่านอย่างนี้ก็จะฟังไม่เข้าใจ ถ้าจะให้เขียนว่า ธรง ก็ตัว ธร ดังนี้ ไม่เคยอ่านว่า ซ เลย

คัดจากชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

ว่าด้วยลักษณะใช้ กับ แก่ แต่ ต่อ ใน ยัง

ประกาศให้คนเขียนหนังสือทั้งปวงทราบทั่ว แล้วสังเกตใช้ให้ถูกในที่ควรจะว่า กับ ว่า แก่ ว่า แต่ ว่า ต่อ ว่า ใน ว่า ยัง จงสังเกตให้แน่แล้วใช้ให้ถูก อย่าให้ปนกันไปทุกแห่งเลย อย่ากลัว กับ งกเงิ่นไป

คนสองคนสามคนขึ้นไปทำกิริยาเหมือนกันใช้ว่า กับ ผัวนอน—กับ—เมีย ผัวอยู่—กับ—เมีย นายไป—กับ—บ่าว คนหนึ่งนั่งพูดเล่น—กับ—คนหนึ่ง นายปรึกษา—กับ—บ่าว บุตรร่วมสุขทุกข์—กับ—บิดามารดา ลูกค้าซื้อขาย—กับ—ชาวบ้าน ขุนนางเจรจา—กับ—แขกเมือง ละคอนเล่น—กับ—ตลก คนหนึ่งวิวาท—กับ—เพื่อนบ้าน ผู้ร้ายต่อรันกัน—กับ—เจ้าเรือน

๕

คนโทษไป–กับ–ผู้คุม อะไรอื่น ๆ เช่นนี้มีมากมายนัก เอาที่คนสองคน สามคนหรือทำกิริยาอย่างเดียวกัน ทำด้วยกันจึงใช้ กับ

อนึ่งถ้าเป็นของที่ไปด้วย มาด้วย อยู่ด้วย ได้มาด้วย เสียหายไปด้วยกัน ก็ว่า กับ ได้ เหมือน คนไป–กับ–ย่ามของตัว ไป–กับ–ดาบ และปืนของตัว ก็ว่าได้ คนมา–กับ–หาบสิ่งของ คนแก่มา–กับ–ไม้เท้า คนมา–กับ–ช้าง–กับ–ม้า–กับ–โค–กับ–กระบือ คนอยู่–กับ–หีบผ้า ทองเก็บไว้–กับ–เงิน ผ้า–กับ–เสื้ออยู่ด้วยกัน คนได้มีดมา–กับ–ด้าม ได้ขวานมา–กับ–สิ่ว ได้ปืนมา–กับ–ดินดำ ได้เกวียนมา–กับ–วัว หีบไฟไหม้เสีย–กับ–ผ้า เงินหายไป–กับ–ถุงด้วยกัน ของก็ดี สัตว์ก็ดี คนก็ดี อยู่ด้วยกัน ไปด้วยกัน ทำอะไรด้วยกัน ต้องที่จะออกชื่อด้วยกันว่า กับ ได้แก่ คือเงิน–กับ–ทอง หม้อเข้า–กับ–เชิงกราน บังเหียน–กับ–ม้า ตะพด–กับ–โค สายสนตะพาย–กับ–กระบือ นก–กับ–รังทหาร–กับ–ปืน คน–กับ–ช้าง ม้า–กับ–รถ โค–กับ–เกวียน คน–กับ–รองเท้า ช้าง–กับ–ม้า ลา–กับ–อูฐ บุตร–กับ–ธิดา ข้า–กับ–เจ้า เรือ–กับ–คน อะไร ๆ เป็นอันมากที่ไปด้วยกัน มาด้วยกัน อยู่ด้วยกัน ทำอะไรด้วยกัน ว่า กับ ได้หมด แต่ ถวาย และ ให้ และ รับ และ เรียกเอา บอกเล่า ว่า กับ ไม่ได้เลย

ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย–ใน–หลวง ใน–พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวาย–ใน–เจ้าต่างกรม กำนัล–ให้–ท่านเสนาบดี ถวายพระพร–แด่–พระเจ้าอยู่หัว กราบทูลพระกรุณา–แด่–พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบทูล–ต่อ–เจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม เรียน–ต่อ–

๕

ท่านเสนาบดี แจ้งความ–ต่อ–ผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการพ้อง–ต่อ–ลูกขุนณศาลหลวง ให้ใช้ ใน แด่ ต่อ โดยสมควร นอกกว่านี้ใช้–แก่ คือพระราชทาน–แก่ ให้–แก่ บอก–แก่ แจ้งความ–แก่ ทำโทษ–แก่ ลงโทษ–แก่ ใคร ๆ อะไร ๆ ไม่ว่าสุดแล้วแต่คำที่ต่อกัน แจ้ง–แก่ ร้องเรียน–แก่ ทำคุณ–แก่ ทำให้–แก่ บอกให้–แก่ แจกจ่าย–แก่ เสี่ยไป–แก่ ลงพระราชอาชญา–แก่ ให้ปรับไหม–แก่ ได้–แก่ เสี่ย–แก่ ไว้–แก่ ไว้ใจ–แก่ ไว้ความ–แก่ เอ็นดู–แก่ เห็น–แก่ ให้ถ้อยคำ–แก่ ยอม–แก่ โกรธ–แก่ ไว้ธุระ–แก่ ให้ศีลให้พร–แก่ สมควร–แก่ จงมี–แก่ สงสาร–แก่ อนุเคราะห์–แก่ ขายให้–แก่ ให้ช่อง–แก่ และอื่น ๆ ที่คล้ายกัน ให้ว่า แก่ อย่าว่า กับ เลย

เหมือนคำจะควรว่า แด่ นั้น คือรับ–แด่ ขอ–แด่ เอา–แด่ เรียกเอา–แด่ ได้พระราชทาน–แด่ ได้อนุเคราะห์–แด่ เรียกภาษี–แด่ เอามา–แด่ ฟัง–แด่ มา–แด่ ซื้อมา–แด่ เรียกเอา–แด่ เก็บเอา–แด่ รู้–แด่ และอื่น ๆ ใช้ แด่ ในที่ว่าด้วยต้นทางมา

คัดจากประกาศวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปีมะแมเอกศก

ว่าด้วยลักษณะคำว่า ใส่

คำว่าใส่ใช้ในคำกราบทูลได้แต่ของไม่มีตัว คือ ใส่ความ ใส่โทษ เอาใจใส่ ใส่ใจรักใคร่ ใส่จริต และอื่น ๆ ใส่ของมีตัวไม่ได้หมด อย่าง ใส่บาตรต้องว่าตักบาตร หรือเจ้านายก็ว่าทรงบาตร ใส่เสื้อใส่กางเกง ให้ว่าห่มเสื้อ นุ่งกางเกง หรือทรงพระสนับเพลาและฉลองพระองค์ ใส่หมวกว่าสวมหมวกและทรงพระมาลา ใส่ดุมว่าขัดดุม ใส่กำไลใส่เกี้ยวว่า

๒

สวมกำไลสวมเกี้ยว ใส่ปิ่นว่าปักปิ่น ใส่สร้อยใส่จี้ว่าผูกสร้อยผูกจี้ ใส่โซ่ใส่ตรวนใส่ขื่อใส่คา ว่าจำโซ่จำตรวนจำขื่อจำคา ใส่คุกว่าจำคุกขังคุก ส่งคุกขังคุกเข้าคุก ใส่ตรางใส่ทิมว่าขังตรางขังทิม ใส่เล้าว่าขังเล้า ใส่กรงว่าขังกรงหรือไว้ในกรง ใส่หม้อใส่ไหใส่ขวด ว่ากรอกหม้อกรอกไหกรอกขวด ใส่เรือว่าบรรทุกเรือ ใส่คลังว่าขึ้นคลังส่งคลังเข้าคลังหรือเก็บไว้ในคลัง ใส่หีบใส่ตู้ใส่ถุง ถ้าพูดถึงของว่าของในหีบในตู้ในถุง ถ้าพูดถึงกิริยาก็ว่าเข้าหีบเข้าตู้เข้าถุง ใส่ยุ้งใส่ฉางว่าขึ้นยุ้งขึ้นฉาง (ใส่กำปั่นใส่สำเภา) ถ้าเป็นสินค้าก็ว่าบรรทุกกำปั่นบรรทุกสำเภา ถ้าเป็นของก็ว่าเอาไว้ในกำปั่นในสำเภา ใส่ช้างใส่เกวียนใส่ต่าง ถ้ามากก็ว่าบรรทุกช้างบรรทุกเกวียนบรรทุกต่าง ถ้าน้อยก็ว่าขึ้นช้างขึ้นเกวียนขึ้นต่าง ใส่กะบุงตะกร้าตะแกรง ก็ว่าไว้ในกะบุงตะกร้าตะแกรง ใส่กุญแจใส่กลอนว่าลั่นกุญแจขัดกลอน ตักน้ำใส่ตุ่มใส่ถังว่าขังตุ่มขังถัง ใส่หมุดคำนี้ถ้าเป็นหมุดแผลก็ว่าสอดหมุด ถ้าเป็นหมุดตริงและขัดสิ่งของใด ๆ ก็ว่าตริงหมุดขัดหมุด ใส่ยาก็ว่าทายาหรือให้ยาบีดยา ตามสมควร ไม่ว่าใส่บ้วนใส่กะโถนว่าบ้วนลงกะโถน

คัดจากประกาศไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

ว่าด้วยคำ ทแกล้ว

บัดนี้ข้าราชการแทบทุกตำแหน่ง จะแต่งหนังสืออะไรก็พอใจที่จะว่าทแกล้วทหาร คำนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่ทรงทราบแน่ในพระราชหฤทัยเลยว่าอะไรเป็น ทแกล้ว ทรงทราบแต่ หาญ หรือ ทหาร ว่าเป็นคนที่ถืออาวุธศัสตราเตรียมตัวจะสู้ข้าศึก แต่ทแกล้ว นั้นไม่

๗

ทราบว่าเป็นคนอย่างไรเลย คนที่ไม่กลัวใครนั้นจะว่า คนกล้าแกล้ว ก็ดี คนกล้าหาญก็ดี คนแกล้วหาญ ก็ดี ว่าได้ แต่ทแกล้วนั้นคือคนจำพวกใด

คัดจากประกาศบีมะเม็ย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

คำว่า บีดตรา บ้าง บีตรา บ้าง เดี๋ยวนี้พากันพูดและใช้เขียนมาก นักแทบทุกแห่งทุกพนักงาน คำนั้นไม่ถูกเลยไม่ดีเลย เพราะว่าถ้าตราเขาตีไว้แล้วที่กระดาษหรือที่ไหน ๆ ใครอยากจะไม่ให้คนอื่นเห็นตรานั้น ตัดกระดาษไปทาบผนึกลงเสียนั่นและควรจะเรียกว่า บีดตรา ถ้าทำตราให้ปรากฏเป็นสำคัญควรจะเรียกว่า ตีตรา ก็ดี ประทับตรา ก็ดี ไม่ควรจะว่าบีดตราเลย

อนึ่งคำว่า บีตรา คำนี้เขียนไว้ก็ชุมแต่ยังอ่านไม่เข้าใจ คำว่าบีตรานั้นจะเหมือนว่า แจะตรา หรือ เพราะเอาตราไปแจะเข้าหรือ

คัดจากประกาศบีมะเม็ย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยศัพท์ ศพ

ใคร ๆ คือพระภิกษุในสงฆ์หรือนักปราชญ์ และคนใช้หนังสือและข้าราชการผู้จะกราบทูลจงทราบแน่เถิดว่า คำที่เรียกทรากผีว่าศพนั้นถูกต้องแล้ว ให้ใช้เขียนหนังสือและกราบทูลว่า ศพ อยู่นั้นเอ ใครอย่าอุตริคิดตามชาววัดคิดต้นไป เขียนบ้างกราบทูลบ้างว่า อสุภ อสภ อาสภ อย่างใด ๆ อย่างหนึ่งเลย ถ้าใครขืนว่า อสภ อาสภ ดังนั้น ในหลวงทรงแช่งไว้ ว่าให้ศีรษะคนนั้นด้านเหมือนหลวงตาในวันโกนเป็นนิจนิรันดรไป ถ้าใครเขียนและกราบทูลว่า ศพ ตรง ๆ แล้ว ทรงอธิษฐานอวยพร

๗

ผู้นั้นว่า ถ้าศึรษะด้านให้ผมงอกดก ถ้าไม่ด้านก็อย่าให้ด้านเลย คำว่า ศพ นี้ออกจากคำมคธว่า ฉโว เป็นแท้ไม่ใช่อื่น

คัดจากประกาศปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยศัพท์ พระอิศวร และประติทิน

หนังสือพิมพ์ลงชื่อว่าพระอินสวน ผู้ลงหนังสือพิมพ์ก็มีครูอาจารย์ให้ถามครูอาจารย์ว่ามีหรือที่ชื่อว่าพระอินสวน ดูเป็นตาอินไม่ได้อยู่ในเมืองเป็นคนอยู่สวน ถูกแล้วหรือ หนังสือในราชการเขียนอย่างหนึ่ง ครูโรงพิมพ์อุตริยักไปเป็นหลายอย่าง อย่าง ภาย เขียนว่า ผ่าย ลมพยุห์ เขียนว่า ลมพายุ และอะไร ๆ อื่นอีกเป็นอันมาก ก็พระอินสวนนี้หนังสือราชการก็ไม่เคยเขียนเคยใช้ เป็นแต่คำผู้หญิงเรียกไม่ถูกเรียกเล่น ถามครูดูก่อนเถิด ถูกแล้วหรือ หรือจะเกี่ยงว่าทำตามเสียงคนอ่าน ก็หนังสืออังกฤษเป็นอะไร ในภาษาอังกฤษเองเขียนและลงพิมพ์ตามลัทธิหนังสือแทบทั้งนั้น เสียงคนอ่านไปอย่างหนึ่ง ตัวหนังสือไปอย่างหนึ่ง สิอ่านกันได้เขียนกันได้ หนังสือไทยภาษาไทยก็เป็นภาษาเป็นหนังสือลูกศิษย์มีครู แต่ทำไมพวกโรงพิมพ์มาคิดว่าเป็นหนังสือและภาษาอาภัพอัปลักษณ์นักหนา ตัวตามหนังสือต้องกับภาษาสันสกฤตก็ไม่ยอมเขียนและลงพิมพ์ หรือลำเนียงเสียงผู้ดี และผู้รู้อ่านก็ไม่เอา ฉะเพาะจะเอาแต่เสียงไพร่เถ่วที่ไม่รู้หนังสือ ที่เรียกอะไรไม่ถูก มาใช้เอาเป็นประมาณ

หนังสือจำพวกเรียงรายวัน นับคติพระอาทิตย์พระจันทร์และอื่น ๆ ที่ลงเป็นตรางนั้น ภาษาไทยเช่นเขียนว่าประฏิทิน และคำเพ็ททูลและคำอ่านก็ว่าประฏิทิน แต่คำคนไม่รู้เรียกว่าประนินทิน คำนี้พวกครูของ

๙

พวกโรงพิมพ์จะไม่รู้ดอกกระมัง ด้วยมิใช่ของข้างวัดวาอารามบาลำบาลีอะไร

คัดจากชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี

ว่าด้วยคำ ภูษามาลา และ วัดพนัญเชิง

ภูษามาลาคำนี้เรียกมาแต่บุรมบุราณ ก็จะกลับเอาต้นเป็นปลายเรียกว่ามาลาภูษาก็ดนัก เหมือนจะไปเรียกมหาดไทยว่าไทยมหาด กระลาโหมจะไปเรียกว่าโหมกระลาพังไม่ได้เลย เพราะอย่างนั้น ให้คงเรียกว่าภูษามาลาตามเดิมเถิด อย่าเรียกว่ามาลาภูษา กลับหน้าเป็นหลังเลยเป็นอันขาด

วัดพนัญเชิงอีกคำหนึ่งว่าวัดพระเจ้าพนัญเชิง ให้คงเรียกอยู่ตามเดิม อย่าอุตริเล่นลิ้นเรียกว่าผนังเชิง เพราะเขาเรียกอย่างนั้นทั้งบ้านทั้งเมืองแต่ไหน ๆ มา มาแปลงว่าผนังเชิงก็ไม่เห็นเพราะเจาะเป็นยศเป็นเกียรติอะไร สำแดงแต่โง่ของผู้แปลง ไม่รู้ภาษาเดิมว่าเขาตั้งว่าพนัญเชิงด้วยเหตุไร ประการหนึ่งวัดนั้นก็เป็นวัดราษฎรไทยจีนเป็นอันมากเขานับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ก็ผู้เป็นเจ้าของวัดเดิมที่ตั้งชื่อนั้นไว้จะเป็นผีสางเทวดาสิงสู่อยู่อย่างไรไม่รู้ มาแปลงเรียกชื่อใหม่ ๆ ดูเหมือนผู้แปลงก็จะไม่สู้สบาย ไม่พอที่จะย้ายก็อย่ายกไปเลย ให้คงไว้ตามเดิมเถิด

คัดจากประกาศไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

๑๐

ว่าด้วยศัพท์ สัทธรรมเทศนา และคำ ทูลเกล้า ฯ ถวาย

อนึ่งจะกราบทูลพระกรุณาว่าพระสัทธรรมเทศนา ขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายก็ดี คำเหล่านี้นั้นใช้ได้ แต่ในที่อันควรจะใช้สัทธรรมเทศนานั้นใช้ได้แต่เทศนาว่าด้วยพระนิพพานอย่างเดียว เทศนาที่เป็นนิทานต่าง ๆ จะว่าพระสัทธรรมเทศนาไม่ได้ ให้กราบทูลว่าพระธรรมเทศนาเท่านั้น อย่าให้ว่าพระสัทธรรมเทศนา

อนึ่งคำที่ว่าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น จะใช้กราบทูลถวายพระราชกุศลไม่ได้ เพราะกุศลเป็นของไม่มีตัว ให้กราบทูลว่า ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล ที่ว่าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายนั้นใช้ได้แต่สัตว์เดียรัจฉานและของต่าง ๆ แต่มนุษย์จะว่าทูลเกล้า ฯ ถวายไม่ได้ เพราะมนุษย์นั้นใครฆ่าไม่ได้ ประหารชีวิตได้แต่พระเจ้าอยู่หัว เพราะมนุษย์เป็นข้าพระเจ้าแผ่นดินอยู่เองโดยธรรมดา ถึงจะไปตีทัพจับชะเลยมาได้ หรือได้มาแต่ที่อื่นก็ดี จะกราบทูลว่าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายไม่ได้ ให้กราบทูลว่าขอพระราชทานกราบทูลถวาย

คัดจากหมายรับสั่ง วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๘)

ว่าด้วยคำ พระเมรุทอง และพิหารหลวง พิหารราย

พระเมรุที่ปลูกเป็นรูปบุษบกสวมพระเบญจา เรียกว่าพระเมรุทอง ทำด้วยดีบุกก็ดีทำด้วยทองอังกฤษก็ดี ทำด้วยทองน้ำตะโกก็ดี หรือจะลงรักปิดทองคำเปลวก็ดี หรือจะหุ้มทองคำจริงก็ดี ก็คงเรียกชื่อว่าพระเมรุทองทุกครั้งทุกคราว จะเรียกอย่างอื่นไม่มีฉันใด พระพิหารใหญ่ที่ต่อกับ

๑๓

พระเจดีย์หรือพระปรางค์ ในหลวงจะสร้างก็ดี ผู้อื่นจะสร้างก็ดี ก็เรียกชื่อวิหารหลวง เป็นชื่อของไม่เป็นชื่อตามความจริง ก็พิหารอื่นถึงจะใหญ่จะโตในหลวงจะทรงสร้าง ถ้าไม่มีพระเจดีย์พระปรางค์อยู่หลังมีพระระเบียงล้อมแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าพิหารหลวง

สวดหนังสือสวดอย่างเช่นเด็ก ๆ สวดนั้น เรียกชื่อว่าสวดโอ้เอ้พิหารราย จะสวดที่พิหารรายก็ดี สวดที่พระระเบียงก็ดี สวดที่พิหารใหญ่ที่ศาลากุฏีที่ใด ๆ ก็ดี ก็คงเรียกชื่อยืนอยู่อย่างเดียวว่าโอ้เอ้พิหารราย ไม่ยักย้ายไปตามที่สวดเลย ไม่รู้เป็นแน่ว่าชื่อเช่นนี้ชื่อพระเมรุทองก็ดี ชื่อพิหารหลวงก็ดี สวดโอ้เอ้พิหารรายก็ดี เป็นแต่ชื่อของตามอาการที่เป็นที่มี ไม่เป็นชื่อตามความจริงที่ชื่อกล่าว อย่าให้เข้าใจผิดไป

คัดจากชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ซึ่งรวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

ตอน ๒ ว่าด้วยนามข้าราชการ

นามพระยาอิศรานุภาพ และธัญญาภิบาล พระยาประเสริฐสาตรดำรง

ชื่อพระยาอิศราภาพนั้นแปลออกไม่ได้ความ ถ้าจะแปลว่าความไม่เป็นอิสสระหาถูกต้องไม่ ให้เติมอักษร นุ เข้าอีกอักษรหนึ่งว่า พระยาอิสสรานุภาพ แปลว่าผู้มีอานุภาพดังพระอิศวร หรือว่าผู้มีอานุภาพแห่งพระอิศวร ดังนี้จึงจะสมควร

อนึ่งชื่อพระธัญญาบริบาลก็ไม่สมควร ด้วยความแปลว่า ผู้ไม่รักษาเข้าเปลือก หาสมต้องตามความประสงค์ไม่ ให้แปลงเสียว่า พระธัญญาภิบาล แปลว่าผู้รักษาเข้าเปลือกโดยยิ่ง

อนึ่งพระยาประเสริฐดำรงนั้นไม่ค่อยจะรู้ ให้เติมคำว่า พระยาประเสริฐสาตรดำรง

คัดจากหมายรับสั่ง เดือนยี่ บีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕)

ว่าด้วยนามหลวงบันเทาทุกข์ราษฎร

ชื่อหลวงทุกข์ราษฎรที่เรียกมาแต่ก่อน ๆ นั้นหาชอบกลไม่ ฟังดูเป็นที่ประหนึ่งกระทำทุกข์ให้แก่อาณาประชาราษฎรให้ได้ความเดือดร้อน บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชนานนามใหม่ ด้วยพระราชหฤทัยจะมิให้นักปราชญ์ผู้มีปัญญาวิชชารู้ภาษามคธสันสกฤต ตริตรอง ตะเอ็ยดตำหนิติเตียนคนโบราณได้เพราะชื่อนั้นในเบื้องหน้า จึงได้เพิ่มชนานนามว่าหลวงบันเทาทุกข์ราษฎร หรือจะว่าแต่หลวงบันเทาทุกข์เท่านั้นก็พอจะฟังได้

คัดจากประกาศ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ บีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๖)

๓๓

ว่าด้วยนามเจ้าพระยามุขมนตรี และหลวงมลโยธานุโยค

ว่าด้วยเจ้าพระยาผู้ใหญ่ในกรมมหาดไทยในพระบวรราชวัง ชื่อเจ้าพระยามุขมนตรีไม่มีตัว ภิ นำหน้า อย่าให้เรียกว่าเจ้าพระยาภิมุขมนตรี กับตำแหน่งจางวางกรมทนายเลือกในพระบรมมหาราชวัง ชื่อหลวงมลโยธานุโยค ไม่มีตัว พิ หรือ วิ นำหน้าเหมือนกัน อย่าให้เรียกว่าหลวงพิมลโยธานุโยค หรือ วิมลโยธานุโยค เป็นอันขาด

คัดจากประกาศบี้มะเม้ย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี ๗ เมือง

เมืองสมิงสิงหบุรี ๑ เมืองลุ่มสุ่ม ๑ เมืองท่าตะกั่ว ๑ เมืองไทรโยค ๑ เมืองท่าขนุน ๑ เมืองทองผาภูม ๑ เมืองท่ากะดาน ๑ ทั้ง ๗ หัวเมืองเหล่านี้ แต่เดิมก็ไม่เป็นเมือง เป็นแต่ที่ตั้งค่ายที่ด่านตั้งอยู่เท่านั้น แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ทรงพระราชดำริว่า จะให้มีเกียรติศัพท์ดังออกไปข้างเมืองพะม่าว่า มีหัวเมืองแน่นหนาหลายชั้น จึงโปรดตั้งให้เป็นหัวเมืองขึ้น มีกรมการอยู่รักษาทุก ๆ เมือง และชื่อผู้สำเร็จราชการเมืองทั้ง ๗ นั้นแต่เดิมก็ไม่มี เป็นแต่ชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งอยู่นั้นเอง บัดนี้ทรงพระราชดำริว่า ผู้สำเร็จราชการเมืองไม่มีชื่อตั้งไม่สมควร ณวันพฤหัสบดีเดือน ๘ บุรพาษาฒแรม ๖ ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานชื่อเป็นภาษาสันสกฤตแก่ผู้สำเร็จราชการเมืองเหล่านั้นดังนี้ พระสมิงสิงหบุรีเป็นพระสมิงสิงหบุรินทร ผู้สำเร็จราชการเมืองสมิงสิงหบุรี พระลุ่มสุ่มเป็นพระนินนภูมิบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองลุ่มสุ่ม พระท่าตะกั่วเป็นพระชินดิฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่าตะกั่ว

๑๕

พระไทรโยคเป็นพระนิโครธาภิโยค ผู้สำเร็จราชการเมืองไทรโยค พระท่าขนุนเป็นพระปนัสติฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่าขนุน พระทองผาภูมิเป็นพระเสลภูมิบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองทองผาภูมิ พระท่ากะดานเป็นพระผลกติฐบดี ผู้สำเร็จราชการเมืองท่ากะดาน

คัดจากประกาศวันจันทร เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะเมียสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์

ชื่อผู้สำเร็จราชการ เมืองนคร เขื่อนขันธ์เป็น ชื่อตั้ง ตาม นาม เมืองไป เมื่อแรกตั้งเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานแต่นามเมือง ยังไม่ได้พระราชทานนามผู้สำเร็จราชการเมือง การก็เลยมาควรจะมีชื่อผู้สำเร็จราชการเมืองให้แปลกจากนามเมือง ดังหนึ่งเมืองปทุมธานี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานนามเมืองว่าเมืองประทุมธานี แล้วก็ทรงตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นแล้วพระราชทานนามว่า พระยาพิทักษ์ทวยหาญ เป็นชื่อต่างจากนามเมืองนั้นจึงจะสมควร เพราะฉะนั้นบัดนี้โปรด ฯ พระราชทานนามพระยาผู้สำเร็จราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์นั้นว่า พระยาดำรงราชพลขันธ์ ผู้สำเร็จราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ ถือศักดินา ๓๐๐๐ โปรดเลื่อนให้หลวงยศโยธีผู้ช่วยเมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นหลวงชยันต์สงครามปลัดเมืองนครเขื่อนขันธ์ ถือศักดินา ๖๐๐ ดำรัสว่าชื่อยกกระบัตรเมืองนครเขื่อนขันธ์ว่า หลวงภูกามภักดีนั้นไม่ชอบกล เพราะว่าภูกามนั้นเป็นคำที่เชื่อนมาแต่คำว่าโปคคาม ซึ่งเป็นชื่อเมืองมหานคร

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

๑๕

เดิมเก่าของพะม่าก่อนเมืองอังวะ ไม่ใช่ชื่อเมืองมอญ เพราะฉะนั้นบัดนี้ โปรดให้เปลี่ยนชื่อหลวงยกกระบัตรเมืองนครเชื่อนขันธ์ ว่าหลวงนิคมคาม บริรักษ์ยกกระบัตรเมืองนครเชื่อนขันธ์ ถือศักดินา ๕๐๐

คัดจากประกาศวันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเมียสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961205219

ตอน ๓ ว่าด้วยนามสถานที่ต่าง ๆ

นามพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ และ พุทไธศรวรย์

พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ที่ เรียกกันมา แต่ก่อนนั้นหาถูกไม่ ทรงพระราชทานนามใหม่ว่า พระที่นั่ง สุทไธศวรรย์ แปลเป็นคำไทยว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ โถงไม่มีฝาบัง

อนึ่งพระที่นั่งพุทธาสวรรย์ในพระบวรราชวังนั้น ถ้าข้าราชการทูลละอองธุลีพระบาทในพระบรมมหาราชวังจะกราบบังคมทูลพระกรุณาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้กราบทูลว่า พระที่นั่งพุทไธศวรรย์

คัดจากหมายรับสั่ง วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๐)

ว่าด้วยนามวัดรัชฎาธิฐาน วัดกาญจนสิงหาสน์

วัดเงินวัดทองบางพรหม เป็นที่อันสมเด็จพระบรมราชมหาไอยิกาเจ้ากรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ทรงสถาปนาสร้างไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติ ได้ทรงพระราชอุตสาหะให้ปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมให้บริบูรณ์เป็นพระอารามหลวง ด้วยบริจาคพระราชทรัพย์กระทำให้สำเร็จเพื่อจะฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมราชมหาไอยิกาเจ้า ซึ่งสวรรคตล่วงไปแล้วนาน แต่ยังไม่ได้ทรงพระราชทานพระนามเป็นบรรดาศักดิ์สมควรแก่พระอารามหลวง บัดนี้ทรงพระราชดำริให้แปลงชื่ออารามเดิมว่าวัดเงิน

๑๗

วัดทองนั้นให้เป็นนามภาษามคธ วัดเงินให้เรียกว่าวัดรัชฎาธิฐาน วัดทองให้เรียกวัดกาญจนสิงหาสน์

คัดจากหมายรับสั่งวันศุกร เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีชาลฉอศก (พ.ศ. ๒๓๙๗)

ว่าด้วยนามท้องสนามหลวง และท้องสนามไชย

ที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนั้น คนอ้างการซึ่งนาน ๆ มีครั้งหนึ่ง และเป็นการอวมงคล มาเรียกเป็นชื่อตำบลว่า ทุ่งพระเมรุ นั้นหาชอบไม่ ตั้งแต่นี้สืบไปที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนั้นให้เรียกว่า ท้องสนามหลวง

อนึ่งหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ให้เรียกว่า ท้องสนามไชย

คัดจากประกาศออกในปีเถาะ สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๘)

ว่าด้วยนามเมืองประจวบคีรีขันธ์ และเมืองปัจจันตคีรีเขตต์

เมืองบางนางรมนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เรียกเมืองประจวบคีรีขันธ์ กับที่เกาะกงนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกเมืองปัจจันตคีรีเขตต์

คัดจากหมายรับสั่ง วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๘)

ว่าด้วยนามคลองเจดีย์บูชา

คลองชุดใหม่แขวงเมืองนครไชยศรี ปากคลองอยู่กับท้ายบ้านท่านา ปลายคลองจดพระปฐมเจดีย์นั้น บัดนี้พระราชทานนามชื่อว่าคลองเจดีย์บูชา เพราะได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ๒๐๐ ชั่งเศษ จ้างจีนให้ขุดเป็นคลองขึ้น

๑๘

เพื่อจะให้เป็นทางบูชาพระเจดีย์นั้น มิใช่คลองของผู้อื่นสร้าง เพราะฉะนั้น ให้คนทั้งปวงเรียกนามตามพระราชทานนี้เทอญ

คัดจากประกาศวันศุกร เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเมีย ยังเป็นนพศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยนามพระที่นั่งชลังคพิมานและพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง

ด้วยชื่อพระที่นั่งชลังคพิมาน เรียกได้แต่องค์เล็กริมน้ำหลังเดียว นอกนั้นองค์ใหญ่ด้านเหนือและองค์ใหญ่ด้านใต้ องค์สูง ยังไม่มีชื่อ ซึ่งจะเรียกว่า ชลังคพิมาน ทั่วไปทุกหลังทั้งจังหวัดพระตำหนักน้ำนั้นไม่ได้เปรียบเหมือนในจังหวัดท้องพระโรง ก็มีชื่อพระตำหนักต่าง ๆ พระที่นั่งสนามจันทร์ก็เป็นชื่อพระที่นั่งองค์เล็กหลังเดียว ไม่ได้เป็นชื่อทั่วไปทั้งจังหวัดท้องพระโรงฉันใด พระที่นั่งชลังคพิมานก็เป็นชื่อพระที่นั่งองค์เล็กริมน้ำหลังเดียวเหมือนกัน

อนึ่งพระที่นั่งสร้างขึ้นใหม่ บนกำแพง ตรงหน้าพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ชื่อพระที่นั่งไชยชุมพล พระที่นั่งตึกหอสูงสำหรับทอดพระเนตรเห็นไปไกลนั้น ชื่อพระที่นั่งภูวดลทัศไนย พระมหาปราสาทบนกำแพงด้านตะวันออกชื่อพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พระที่นั่งท้องพระโรงใหม่ในสวนชื่อพระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งองค์สูงด้านหลังพระที่นั่งอนันตสมาคมชื่อพระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งองค์ด้านตะวันตกต่อมาข้างในชื่อพระที่นั่งนงคราญสโมสร พระที่นั่งองค์ด้านใต้ชื่อพระที่นั่งจันทรทิพโอภาส พระที่นั่งองค์ด้านเหนือชื่อพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ พระที่นั่งแฝดซึ่งเป็น

๑๙

พระตำหนักเดิมอยู่ด้านเหนือชื่อพระที่นั่งมูลมนเทียร หอพระปริตอยู่ด้านเหนือพระที่นั่งอนันตสมาคมชื่อหอเสถียรธรรมปริต.

คัดจากประกาศวันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๐๑)

ว่าด้วยนามพระที่นั่งท่าที่ประทับราชวรดิฐ

พระตำหนักที่ประทับริมฝั่งน้ำ ที่เรียกกันว่าพระตำหนักน้ำบ้าง พระตำหนักแพบ้าง บัดนี้พระราชทานชื่อว่า พระที่นั่งชลังคพิมาน ดังนี้ จำเพาะหลังสูงริมน้ำหลังเดียว มิใช่ชื่อทั้งหมู่ทั้งจังหวัด หลังสูงอีกองค์หนึ่งมีฝารอบพระที่นั่งทิพยสถานเทพสถิต หลังใหญ่องค์ข้างเหนือพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย หลังใหญ่องค์ข้างใต้ พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ ป้อมริมมุมน้ำข้างเหนือ ชื่อป้อมพรหมอำนวยศิลป ป้อมมุมริมน้ำข้างใต้ชื่อป้อมอินทรอำนวยศร และชื่อทั่วจังหวัดนั้น เรียกว่าที่ประทับราชวรดิฐ ท่าน้ำทางเสด็จพระราชดำเนินตรงพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยลงไปนั้น ชื่อท่าที่ประทับราชวรดิฐ

คัดจากประกาศ วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะแม เอกศก (พ.ศ. ๒๔๐๒)

ว่าด้วยคลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง และถนนเจริญกรุง

คลองตั้งแต่วัดแก้วฟ้าไปถึงวัดเทวราชกุญชรที่ราษฎรเรียกว่าคลองขุดใหม่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่า คลองผดุงกรุงเกษม คลองที่แยกไปจากคลองผดุงกรุงเกษมตรงไปออกที่บางอ้อใต้ปาก คลอง

๒๐

พระโขนงนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่าคลองถนนตรง ทางที่ริมคลองนั้นก็ให้เรียกว่าทางถนนตรง

ทางที่ทำใหม่ตรงวัดพระเชตุพนตรงออกไปนอกกำแพง ข้ามคลองไปริมบ้านแขกเมืองเขมร เลี้ยวไปถึงบ้อมปืจจนึก แล้วข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ตรงลงไปถึงบางคอแหลมนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่าถนนเจริญกรุง

คัดจากประกาศไม่ปรากฏ วัน เดือน ปี

ว่าด้วยนามวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐ และวัดราชบุรณะ

พระอารามซึ่ง ทรงบริจาค พระราชทรัพย์ให้จัดซื้อที่แล้วทรงสถาปนาสร้างขึ้นใน ทิศตะวันออกพระบรมมหา ราชวัง พระราชทานนามไว้ว่า วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตามธรรมเนียมโบราณซึ่งเคยมีมาในเมืองใหญ่ ๆ ที่ตั้งเป็นกรุงมหานคร อย่างเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิษณุโลก และกรุงเก่า คือมีวัดมหาธาตุ และวัดราชประดิษฐาน และวัดราชบุรณะ เป็นของสำหรับเมืองทุกเมือง และนามชื่อว่าวัดราชประดิษฐในครั้งนี้ แต่เดิมเริ่มแรกสร้างก็ได้ โปรดให้เขียนในแผ่นกระดานปักไว้เป็นสำคัญ ภายหลังโปรดให้จารึกชื่อนั้นลงในเสาศิลาติดตามกำแพงนั้นก็มี แต่บัดนี้มีผู้เรียกและเขียนลงในหนังสือตามดำริของตนเองว่า วัดราชบัณฑิตบ้าง วัดทรงประดิษฐบ้าง เปลี่ยนแปลงไปไม่ถูกต้องตามชื่อที่พระราชทานไว้แต่เดิม ทำให้เป็นสองอย่างสามอย่างเหมือนชื่อขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้นตั้งแต่นี้สืบต่อไป ห้ามอย่าให้ใครเรียกร้องและกราบบังคมทูลพระกรุณา และเขียนลงในหนังสือบัตรหมายในราชการต่าง ๆ ให้ผิด ๆ

๒๑

ไปจากชื่อที่พระราชทานไว้นั้นเป็นอันขาด ให้ใช้ว่าวัดราชประดิษฐ์ หรือว่าให้สิ้นชื่อว่า วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ให้ยั่งยืนคงอยู่ดังนี้

ในแผ่นดินไทยแต่โบราณ เมืองไหนเป็นเมืองหลวงในเวลาใดเวลาหนึ่ง เมืองนั้นมักมีวัดสำคัญ ๓ วัด ชื่อต้นคือวัดมหาธาตุ ๑ วัดราชบุรณะ๑ วัดราชประดิษฐ์ ๑ ชื่อ ๓ ชื่อนี้กรุงเก่าก็มี พิษณุโลกก็มี สุโขทัยก็มี สวรรคโลกก็มี แต่ในกรุงเทพบางกอกนี้ ครั้นถึงแผ่นดินที่ ๑ สร้างกำแพงลงแล้วก็ทรงสร้างพระอารามหลวง เป็นแต่แปลงชื่อเก่าที่มีชื่อมาแล้ว คือวัดสลักที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังข้างเหนือนั้น ที่เดิมก็น้อย สร้างต่อออกมาเป็นที่ใหญ่ แล้วขนานนามว่าวัดนิพพานาราม แล้วโปรดให้แปลงเป็นวัดศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วภายหลังทรงพระราชดำริว่า ในกรุงเทพบางกอกนี้วัดมหาธาตุยังไม่มี ก็วัดมหาธาตุเป็นที่อยู่สมเด็จพระสังฆราช ๆ อยู่ในวัดสลักซึ่งแปลงมาเป็นวัดนิพพานาราม แล้วแปลงมาเป็นวัดศรีสรรเพ็ชญ์นั้น ควรให้แปลงเป็นวัดมหาธาตุ ตามตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพราะฉะนั้นวัดนั้นจึงเรียกวัดมหาธาตุจนทุกวันนี้ คนเฒ่าคนแก่ยังหลงเรียกว่าศรีสรรเพ็ชญ์อยู่บ้าง แต่เดี๋ยวนี้น้อยแล้ว ชื่อวัดนิพพานารามก็ดีไม่มีใครเรียกเลย เดี๋ยวนี้จะหาแต่ผู้รู้ก็ไม่มี ที่ท้ายพระบรมมหาราชวังข้างใต้ มีวัดเดิมเป็นวัดใหญ่ชื่อวัดโพธาราม ชาวบ้านชาวเมืองแต่โบราณมาเรียกวัดโพธิ์ แผ่นดินที่ ๑ ได้สร้างลงพระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชื่อพระราชทานมีผู้เรียกอยู่แต่ในพระราชวังและคำเพ็ททูลบัตรหมาย นอกนั้นแล้ววัดนั้นเป็นวัดเคราะห์ร้าย

๒๒

ยังเรียกว่าวัดโพธิ์อยู่ทั้งแผ่นดิน ควรเห็นว่าชื่อพระราชทานเป็นชื่อตั้งใหม่บีดไม่แน่น จะคิดแปลงใหม่เห็นไม่ชนะ

ยังอีกวัดเลียบ เจ้าพ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่และหอไตรลง ในหลวงจึ่งพระราชทานนามว่าวัดราชบุรณะ เพื่อจะให้เป็นคู่กันกับวัดมหาธาตุ ก็เป็นวัดเคราะห์ร้ายเหมือนกัน คนเรียกวัดเลียบอยู่นั่นเองทั้งบ้านทั้งเมือง เพราะเป็นคู่กับวัดโพธิ์ เหมือนบ้านเลียบ บ้านแพน บ้านโพ บ้านหว้า แขวงกรุงเก่า คล่องปากนักยักไม่ได้ อย่าว่าแต่คนอื่นเลยถานานุกรมลางองค์ในวัดนั้นเอง ไม่รู้จักชื่อว่าวัดราชบุรณะก็มี

ได้ยินความตามตำนิเก่าข้างเมืองเหนือเล่าสืบมาว่า วัดมหาธาตุมีทุกเมืองนั้น เพราะเป็นพระเจดียสถานของพระเจ้าอโศกมหาราช ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกราชแผ่ศาสนาทุกบ้านทุกเมืองแต่เดิมที ครั้นศาสนาตั้งแล้วพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรในเมืองนั้น ๆ คิดจะให้มีวัดเป็นที่อยู่พระสงฆ์ขึ้นอีก ๒ วัด พระเจ้าแผ่นดินจึงสร้างวัดหนึ่งขึ้นด้วยพระราชทรัพย์หลวง ราษฎรเรี่ยรายกันสร้างวัดหนึ่งขึ้น ด้วยทุนเป็นของเรี่ยรายจึงให้ชื่อวัดราชบุรณะ แปลว่าราษฎรทำให้เต็ม ก็ฝ่ายวัดที่พระเจ้าแผ่นดินสร้างจึงขนานนามว่า วัดราชประดิษฐาน แปลว่าวัดในหลวงสร้างด้วยทุนหลวงอย่างเดียว แต่วัดมหาธาตุเป็นที่ตั้งพระบรมธาตุ ซึ่งพระเจ้าอโศกราชแจกมาแต่เดิมจึงเรียกวัดมหาธาตุ คำโบราณเล่ามาอย่างนี้

ก็เมืองใหญ่ ๆ มีวัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐาน วัดราชบุรณะ ทุกเมือง แต่ในกรุงบางกอกนี้ยังไม่มี จึงทรงสร้างขึ้นที่ทิศตวันออกพระบรม

มหาราชวัง แล้วทรงพระราชทานนามว่าวัดราชประดิษฐ ก็คือวัดราชประดิษฐานนั้นเอง แต่ลดฐานออกเสีย เพราะกลัวคนจะเรียกว่าวัดราดติดฐานเหมือนที่กรุงเก่าไป วัดนี้ภูมิวัดเล็กใหญ่ก็เท่า ๆ กันกับวัดราชประดิษฐานที่กรุงเก่า แต่เดี๋ยวนี้คนมาเรียกวัดราชบัณฑิต เรียกอย่างนี้ผิด พวกราชบัณฑิตไม่ได้เข้าทุนด้วย ถ้าใครขืนเรียกขืนเขียนอย่างนั้นจะปรับ ๒ ตำลึง

คัดจากประกาศวันจันทร เดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๑๑)

ว่าด้วยเรื่องแขกเรียกเมืองมะกะและเมืองมะดีนะว่าเมืองกบิลพัสดุ์

จดหมายหารือมายังพระยาจุฬาราชมนตรี และขุนนางในกรมท่าขวา หลวงศรียศ และพระยาราชวังสัน และเจ้ากรมปลัดกรมอาสาจาม และอื่น ๆ และพวกแขกมะลายูในหลวงโคชาอิศหากและอื่น ๆ ว่าด้วยคำว่าเมืองกบิลพัสดุ์นี้ จะมีประโยชน์โภชน์ผลเป็นกุศลเป็นบุญอย่างไร พวกท่านจึงพากันเรียกเมืองมะกะหรือเมืองมะดีนะ ในแผ่นดินอาหรับนั้นว่าเมืองกะบิลพัสดุ์ร่ำไป จนไทยทั้งเมืองก็เรียกตามไปแทบหมด แขกนอกที่เขาถือสาสนามหมัด ทั้งพวกสุนีแลมะห่นเช่นท่าน ก็มีมากกว่าพวกท่าน ๑๐๐ เท่า ๑๐๐๐ เท่า ก็ไม่มีใครเขาเรียกเมืองมะกะหรือเมืองมะดีนะว่าเมืองกบิลพัสดุ์ แต่คนหนึ่งขึ้นไปจะถามถึงเมืองมะกะเมืองมะดีนะเรียกชื่อเมืองกบิลพัสดุ์ เขาก็ว่าไม่เข้าใจเลย เขาว่าไม่เคยได้ยินเลย เป็นเหตุอย่างไร แขกที่เมืองไทยจึงเรียกเมืองมะกะหรือเมืองมะดีนะ ว่ากบิลพัสดุ์หมด ทั้งแขกที่เป็นพะม่าเข้ารีด และแขกจามแขกมะลายู

๒๔

และไทยที่หลงเชื่อแขกนั้น บางคนได้ยิน ฯ ข้า ฯ ว่าโต๊ะคนนั้นคนนี้เขาไปเมืองมะกะเมืองมะดีนะ ก็มีไทยเถียง ฯ ข้า ฯ ว่าเขาไม่ได้ว่าจะไปเมืองอื่นดอก เขาจะไปเมืองกะบิลพัสดุ์ดอกดังนี้ ฯ

เมื่อปีหลัง พระยาตรังกานูบอกเข้ามาว่า จะตาไปเมืองมะกะ ตามที่กรุงแปลว่า จะกราบถวายบังคมลาไปเมืองกบิลพัสดุ์ ฯ ข้า ฯ นึกว่าพระยาตรังกานูจะเรียกดังนั้นด้วย จึงเอาหนังสือพระยาตรังกานูมาให้คนอ่านมะลายูอ่านไปตามตัวของเขา คอยฟังคำที่จะออกชื่อเมืองนั้นอย่างไร ก็ฟังได้ยินเขาอ่าน ไม่มีชื่อว่ากะบิลพัสดุ์เลย พวกแขกในกรุงเรียกดังนี้ เอาที่ไหนมาเรียก ฯ

อนึ่งเมืองคอศตันติโนเบล ซึ่งเป็นเมืองหลวงของพวกแขกเตอเก ที่แขกเรียกว่าตุรเกบ้าง ว่าแขกใหญ่บ้างนั้น ว่าเมืองหรุ่มบ้าง เมืองอรุ่มบ้างดังนี้ เอาที่ไหนมาเรียก แขกนอกไม่มีใครเขาเรียกดังนี้เลย เอาที่ไหนมาเรียก คนนอกนั้น โดยถามเขาถึงเมืองหรุ่มเมืองอรุ่ม เขาก็เข้าใจว่าเมืองโรม ซึ่งเป็นเมืองหลวง ที่บาดหลวงใหญ่สางโตปาปาอยู่ในแผ่นดินอิตาลีนั้นไป ฯ เมืองนั้นคนถือสาสนามหมัดไม่มีเลย มีแต่คนถือสาสนาเยซู ให้ท่านทั้งปวงหรือทั่วนาย ให้การมาจงแจ้ง เอาที่ไหนมาเรียกว่ากบิลพัสดุ แลเมืองหรุ่ม เมืองอรุ่ม จะเรียกผิดกับแขกนอกเขาเรียกนั้น จะมีประโยชน์โภชน์ผลอย่างไรให้การมาจงแจ้ง

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชวังสัน ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยทรงพระมหากรุณาโปรด

๒๕

เกล้า ฯ ให้ถามข้าพระพุทธเจ้าว่า เมืองมะกะเมืองมะดื่นะ พวกแขก เรียกว่าเมืองกะบิลพัสดุ์นั้น เหตุอย่างไร เอาที่ไหนมาเรียก ให้ข้าพระพุทธเจ้าให้การมาตามรู้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ พระเดชพระคุณเป็นต้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าและเจ้ากรมปลัดกรมในกรมอาสาจามก็เรียกเมืองมะกะเมืองมะดื่นะ เหมือนแขกชาติอาหรับ ไม่ได้เรียกว่าเมืองกบิลพัสดุ์ อนึ่งเมืองชาติแขกโครเกที่เป็นเมืองใหญ่ พวกแขกชาตินี้เรียกว่าเมืองอิศ ฯ (หมดฉะบับเท่านี้)

หน้าว่าง

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า

โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีในปีใหม่

เมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๗๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์

จังหวัดพระนคร

หน้าว่าง

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมวดโบราณคดี

ว่าด้วยราชประเพณีโบราณ

๑ ประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิร

มีพระราชกำหนด และ บทพระอัยยการสำหรับประเทศ กรุงสยาม แต่ครั้งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ที่ทุกวันนี้เรียกว่ากรุงเก่านั้นสืบ ๆ มา เป็นอย่างธรรมเนียมอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน จะเสด็จพระราชดำเนิรทางสถลมารค ก็มีม้านำริ้วตรวจทางไปก่อน มีกระสุนมีธนูมีหอกซัดเสียบไปบนหลังม้า แล้วถึงกระบวนองครักษ์ ถือหวายถือหอกซัดกระบี่เป็นลำดับ ๆ จนถึงพระราชยาน ถ้าเสด็จพระราชดำเนิรทางชลมารคเล่า ในเรือประตูหน้าประตูหลัง ในเรือตั้งในเรือกันยาทุก ๆ ลำ และหน้าและท้ายเรือพระที่นั่งก็มีกระสุนมีปืนมีไม้ศรีษะตายไป ถ้ามีเรือตัดหน้าเรือพระที่นั่งหรือแซงเรือขึ้นมา ก็ต้องลงอาญาตามกฎหมาย ถ้าราษฎรเดิรยืนเยี่ยมหน้าต่าง เยี่ยมประตูที่ใกล้ทางเสด็จพระราชดำเนิร ม้านำริ้วและเจ้าพนักงานในเรือประตูหน้าประตูหลังประตูในเรือตั้งในเรือพระที่นั่งก็เอากระสุนยิง ครั้น

๒

กาลล่วงมานานเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จพระราชดำเนิรไปพระราชทานพระกฐิน ณวัดหนังณวัดนางนอง แล้วเสด็จพระราชดำเนิรกลับมาในกลางทาง ทรงได้ยินเสียงผู้หญิงร้องทุกข์ถวายความว่า เจ้าพนักงานในเรือดั้งเอากระสุนยิงถูกดวงจักษุแตก ครั้นได้ทรงสดับแล้วทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้รอเรือพระที่นั่งแล้วดำรัสสั่งให้หลวงทิพเนตร เจ้ากรมหมอสำหรับรักษาจักษุโรค ซึ่งลงประจำอยู่ในเรือพระที่นั่งไปดูรักษา หลวงทิพเนตรจึงกลับมากราบทูลพระกรุณาว่า กระสุนยิงถูกดวงจักษุแตกเสียแล้ว จึงพระราชทานเงินตราผ้านุ่งผ้าห่ม ทำขวัญให้แก่หญิงผู้เสียจักษุนั้นแล้ว จึงโปรดให้มีพระราชบัญญัติห้ามว่าแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า อย่าให้เจ้าพนักงานในเรือประตูหน้าประตูหลัง ในเรือดั้งในเรือพระที่นั่งเอากระสุนยิงเอาราษฎรต่อไป เป็นแต่ให้เงื้อดเงื้อพอให้รู้กลัว เพราะฉะนั้นเจ้าพนักงานต้องเอากระสุนเตรียมไปตามธรรมเนียม แล้วห้ามคนที่ไม่เคารพเรียบร้อยแต่ด้วยโบกมือห้ามบ้างเงื้อกระสุนบ้าง.

คัดจากประกาศยกเลิกการยิงกระสุน และอนุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิร ลงวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐)

๒ ประเพณีลงสรงโสกันต์

ธรรมเนียมลงสรงโสกันต์ ที่เป็นพิธีสำหรับราชตระกูลในแผ่นดินสยามสืบมา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ทั้งชายทั้งหญิง คือท่านที่มีพระบิดาพระมารดาเป็นราชตระกูลทั้งสองฝ่าย แต่จะว่าให้ละเอียดถ้าเป็นการตั้งพระวงศ์ใหม่ พระเจ้าพี่ยา พระเจ้าน้องยา พระเจ้าพี่นาง พระเจ้าน้องนาง ที่ร่วมพระชนกชนนีกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ก็เป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ ทั้งสิ้น แต่ที่ต่างพระมารดาต่อโปรดให้เป็นจึงเป็นได้ พระเจ้าลูกเธอที่ประสูติแต่พระอัครมเหษี พระราชชายาที่ติดมาแต่เดิมก็ดี ตั้งใหม่ก็ดี เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้งชายทั้งหญิง พระเจ้าลูกเธอที่เจ้าจอมมารดาเป็นแต่พระสนมไม่เป็นเจ้าฟ้า ก็เป็นแต่พระองค์เจ้า ถ้าเจ้าจอมเป็นเชื้อพระวงศ์ห่าง ๆ ก็ดี เป็นบุตรเจ้าแผ่นดินเมืองน้อยรอบคอบก็ดี หรือเป็นบุตรเสนาบดีมีความชอบก็ดี ถ้าโปรดให้เป็นเจ้าฟ้าก็เป็นได้ พระเจ้าหลานเธอนั้น คือพระโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง ถ้าพระมารดาโปรดให้เป็นเจ้าบุตรีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าหญิง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง เมื่อได้พระสวามีเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ก็ดี เป็นกรม

๔

พระราช ฯ วังก็ดี เป็นเจ้าต่างกรมไม่มีกรมเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าก็ดี ถ้ามีบุตรบุตรีบังเกิดก็เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา แต่ศักดินาต่ำเสมอพระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าหลานเธอ ดังสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ มีศักดินาเสมอเพียงพระองค์เจ้าที่เป็นพระเจ้าลูกเธอ

เมื่อแผ่นดินสืบ ๆ มา พระราชโอรสพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ และกรมพระราชวัง ฯ ที่ประสูติแต่พระมารดาเป็นเจ้าฟ้าก็ดี เป็นพระองค์เจ้าก็ดีคงเป็นเจ้าฟ้า ถ้ามารดาเป็นแต่หม่อมเจ้าและราชนิกูลและธิดาเมืองน้อยรอบคอบ ก็คงเป็นแต่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า ต่อพระเจ้าแผ่นดินใหญ่โปรดให้เป็นเจ้าฟ้าจึงเป็นได้

ในกรมพระราชวังหลัง บุตรบุตรีประสูติแต่อัครชายา มียศเป็นเจ้า ก็เป็นได้เพียงพระองค์เจ้า ต่อมารดาเป็นเจ้าฟ้าจึงเป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา บุตรบุตรีกรมพระราชวังหลังที่เกิดแต่พระสนมก็คงเป็นหม่อมเจ้าเหมือนกับบุตรบุตรีของพระองค์เจ้าชายทั้งปวง ที่ตั้งกรมแล้วและยังไม่มีกรม หม่อมเจ้าทั้งปวงที่ได้ราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน โปรดเลื่อนให้เป็นพระองค์เจ้าโดยความชอบก็เป็นได้ การกำหนดที่ว่ามานี้ ตามแบบแผนซึ่งมีสืบมาแต่โบราณ หลายชั่วแผ่นดินแต่ครั้งกรุงเก่ามา

เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรีแรกตั้งแผ่นดินบางกอกก่อนพระวงศ์นี้ มีพระเจ้าลูกเธอชายเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ ๑ เกิดแต่พระอัครชายาเดิม อีกพระองค์ ๑ เกิดแต่มารดาที่เป็นพระญาติพระวงศ์

๕

ของพระเจ้าแผ่นดินในเวลานั้น อีกพระองค์ ๑ เกิดแต่มารดาที่เป็นบุตรีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อตั้งพระวงศ์ใหม่ขึ้น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอสองพระองค์ก็เป็นเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่มีพระบุตร ๓ บุตรี ๑ แต่พระบิดาสิ้นชีพเสียนานแล้ว สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อยมีพระบุตร ๓ บุตรี ๒ พระบิดาก็สิ้นชีพเสียนานแล้วเหมือนกัน ก็ทั้ง ๙ พระองค์นั้น พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าทั้งสิ้น ภายหลังมาพระบุตรของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่นั้น โปรดให้เป็นกรมพระราชวังหลัง เป็นลำดับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอที่โปรดให้เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ในแผ่นดินนั้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในแผ่นดินนั้น มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระราชธิดา ๒ พระองค์แต่พระอัครชายาเดิม โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์ แต่กรมพระราชวัง ฯ มีพระธิดาประสูติแต่พระมารดาเป็นเชื้อเจ้าเมืองเชียงใหม่ โปรดให้เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าด้วย รวมเจ้าฟ้าในต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ ถ้านับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอที่เป็นกรมพระราชวัง ฯ ด้วยก็เป็น ๓ เป็นชั้นศักดิ์สูงอย่างเอก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๔ พระองค์เป็นอย่างโท สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า นับกรมพระราชวังหลังด้วยเป็น๑๑ พระองค์เป็นอย่างตรี รวมเจ้าฟ้าทั้ง ๒ อย่างเป็น ๑๘ พระองค์

๖

คือนับเจ้าฟ้าหลานเธอที่เป็นราชบุตรกรุงธนบุรีด้วยนั้น อนึ่งมีเจ้าฟ้าหญิงอีกพระองค์หนึ่ง เป็นพระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระวงศ์เก่ากรุงศรีอยุธยา ยังคงยศบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าอยู่ด้วย จึงรวมเป็น ๑๙ พระองค์ด้วยกัน

ก็ในเจ้าฟ้าเหล่านี้ เมื่อแรกตั้งแผ่นดินยังไม่ได้โสกันต์ ๗ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ ยกแต่พระองค์ใหญ่ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ๒ พระองค์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ในกรมพระราชวัง ฯ พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอที่เป็นราชบุตรกรุงธนบุรี พระองค์ ๑ จึงรวมเป็น ๗ พระองค์ เมื่อถึงปีที่กำหนดควรจะโสกันต์ ก็มีราชการทัพศึกกับพม่าอยู่ เพราะเป็นการต้นแผ่นดิน ไม่มีช่องมีเวลาที่จะได้ทำพระราชพิธีให้เต็มตามตำรา คือ ๒ พระองค์ถึงกำหนดโสกันต์ในปีแรกตั้งแผ่นดินใหม่ คือปีชาลจัตวาศก ศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๒ อีก ๒ พระองค์ถึงกำหนดในปีมะเส็งสัปตศก ศักราช ๑๑๔๗ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๕ อีก ๒ พระองค์ถึงกำหนดโสกันต์ในปีระกาเอกศก ศักราช ๑๑๕๑ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๘๙ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าที่เป็นราชบุตรเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ถึงกำหนดโสกันต์ในปีกุนตรีศก ศักราช ๑๑๕๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๗๙๑ ใน ๑๐ ปีนี้พม่ายกมารบแทบทุกปี มีราชการทัพศึกมาก ไม่มีช่องที่จะได้คิดทำการลงสรงโสกันต์เลย เป็น

๗

แต่ทำโดยสังเขปพอเป็นแล้วไป แต่เจ้าฟ้าพินทวดีซึ่งเป็นพระราชธิดา พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาโบราณนั้น ท่านเคยลงสรงโสกันต์ด้วย พระองค์เอง แลเห็นการงานต่าง ๆ เมื่อเวลาลงสรงโสกันต์เจ้าพี่เจ้าน้องของท่าน ๆ ทราบการทุกอย่าง เป็นผู้แนะนำอย่างธรรมเนียมโบราณอื่น ๆ ต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ ในกรุงเทพ ฯ นี้ เมื่อท่านเห็นว่าเจ้าฟ้า ๗ พระองค์ที่โสกันต์ ไม่ได้ทำเต็มตามตำราพระราชพิธีแต่สักพระองค์หนึ่ง จนหมดเจ้าฟ้าไปแล้ว ท่านก็บ่นนักว่าการอย่างธรรมเนียมพระราชพิธีลงสรงโสกันต์เจ้าจะสาบศูนย์ไปเสียแล้ว ท่านก็ทรงชราแล้ว เมื่อไม่มีพระชนม์ท่าน ถ้าการสืบไปมีเวลาที่จะได้ทำขึ้น ใครจะมาแนะชี้การให้ถูกต้องตามแบบแผนได้เล่า ท่านจึงคิดอ่านจดหมายการงานลงสรงโสกันต์ต่าง ๆ ลงไว้ แล้วชี้แจงให้ผู้ใหญ่ผู้น้อยข้างหน้าข้างในเรียนดูรู้ไว้ด้วยกันมาก เพื่อจะไม่ให้การสาบศูนย์ไป ความที่เจ้าฟ้าพินทวดีทรงพระวิตกนั้น กรมพระราชวัง ฯ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงสร้างเขาไกรลาสมีพระมณฑปบนยอด และมีสระอโนดาตและท่อไขน้ำจากปากสัตว์ทั้ง ๔ ตามอย่างเจ้าฟ้าพินทวดีชี้การให้ทำ ครั้นการเขาไกรลาสเสร็จแล้วก็กราบทูลขอแด่พระเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ทำการโสกันต์พระราชบุตรและพระราชบุตรีของท่านที่เป็นแต่พระองค์เจ้าสมมตให้เป็นดังเจ้าฟ้า ทำการทั้งนี้แม้นผิดอย่างธรรมเนียมก็เพื่อว่าจะให้เห็นเป็นอย่างทันเวลาเมื่อเจ้าฟ้าพินทวดียังทรงพระชนม์อยู่ จะให้มีผู้ได้รู้ได้เห็นไว้เป็นอันมาก

๗

มิให้การสาบศูนย์ไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้การเป็นไปตามพระทัยกรมพระราชวัง ฯ แต่ส่วนพระองค์ไม่ชอบพระราชหฤทัยจะทำให้ผิดอย่างธรรมเนียมไป กรมพระราชวัง ฯ เมื่อได้ช่องโปรดอำนวยให้ทำ ก็ได้ทำการโสกันต์ในพระบวรราชวัง ๓ ครั้ง คือปีเถาะ สัปตศก กศักราช ๑๑๕๗ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๗๙๕ ครั้ง ๑ คือปีมะเมียสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๖๐ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๗๙๘ ครั้ง ๑ คือปีระกาตรีศก ศักราช ๑๑๖๓ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๘๐๑ ครั้ง ๑

และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ได้เสด็จอยู่กับพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าหญิง ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ประสูติพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ ประสูติในปีระกาตรีศก ศักราช ๑๑๖๓ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๘๐๑ ได้เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา แต่สิ้นพระชนม์เสียในปีนั้น พระองค์ที่ ๒ ประสูติในปีชวดฉศก ศักราช ๑๑๖๖ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๘๐๔ พระองค์ที่ ๓ ประสูติในปีมะโรงสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับปีมะคฤศตศักราช ๑๘๐๘ สองพระองค์นี้เป็นเจ้าฟ้าตามพระมารดา และเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ในแผ่นดินนั้นสวรรคตในปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๑๖๕ ตรงกับปีคฤศตศักราช ๑๘๐๓ แล้วล่วงมาถึงปีเถาะนพศก ศักราช ๑๑๖๙ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่เลื่อนที่เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อนั้นเจ้าฟ้า

๙

พระโอรสท่าน ๒ พระองค์ พระองค์ ๑ ประสูติก่อนเลื่อนที่ พระองค์ ๑ ประสูติเมื่อเลื่อนที่แล้วนั้น เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า

ก็พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้มีพระราชธิดา พระองค์หนึ่ง มารดาเป็นบุตรีเจ้าเมืองเวียงจันท์ โปรดให้เป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าเหมือนกันกับพระราชบุตรและพระราชบุตรีพระองค์อื่นที่ประสูติแต่พระสนม เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้านั้นถึงชีพในปีกุนเบญจศก เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้วนั้น พระองค์เจ้านั้นมีพระชนมายุได้ ๕ ขวบ เป็นกำพร้าไม่มีเจ้าจอมมารดา ทรงพระกรุณามาก ภายหลังล่วงมาปีหนึ่งพระองค์เจ้านั้นตามเสด็จลงไปลอยกระทง วิ่งเล่นตกน้ำหายไป คนทั้งปวงตกใจเที่ยวหาอยู่ครู่หนึ่ง จึงพบพระองค์เจ้าไปเกาะทุ่นหยวกอยู่หาจมน้ำไม่ ผู้พบเชิญเสด็จกลับมาได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดมากขึ้น มีพระราชโองการดำรัสว่า พระองค์เจ้านี้เจ้าจอมมารดาก็เป็นฝ่ายตาวอยู่กาบดีคือตัวเจ้าเวียงจันท์ก็ยังอยู่ ควรจะให้เลื่อนที่เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า การพิธีโสกันต์ในพระบรมมหาราชวังแต่ดั้งแผ่นดินมาก็ยังหาได้ทำไม่ ถ้าถึงคราวโสกันต์จะได้ทำให้เป็นแบบอย่างในแผ่นดิน จึงโปรดพระราชทานพระสุพรรณบัฏให้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เจ้าฟ้านั้นเมื่อถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับปีมะโรงฉศกศักราช ๑๘๐๘ พระชนมายุครบ ๑๑ ปีถึงกำหนดที่จะโสกันต์ เมื่อนั้นเจ้าฟ้าพินทวดีที่เป็น

๑๐

ผู้ชี้การมาก็สิ้นพระชนม์ไปแล้วถึง ๗ ปี ถึงกระนั้นแบบแผนตัวอย่างการต่าง ๆ ที่เจ้าพ้าพินทวดีทรงจัดไว้ มีผู้ได้เรียนรู้เห็นอยู่เป็นอันมาก และได้ดูอย่างการที่ทำแต่ก่อนในพระบวรราชวัง ๓ ครั้งนั้นด้วย จึงได้จัดการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เต็มตามตำรา คือตั้งพระราชพิธีพระมหาปราสาทคล้ายกับพระราชพิธีครุษ และมีเขาไกรลาส ราชวัติ ฉัตรทอง ฉัตรเงินและฉัตรรายทาง นั่งกลาบาศและการเล่นต่าง ๆ อย่างสูง และแห่มิ่มยุรฉัตร นางเชิญเครื่องนางสระแห่เครื่องขาว เสด็จมาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ ๓ วัน แล้วแห่มาเวลาเช้าโสกันต์ในวันที่ ๔ แล้วเสด็จขึ้นเขาไกรลาส ครอบเครื่องต้นแล้วแห่เวียนเขาไกรลาส ๓ รอบ แล้วแห่กลับในเวลาเช้า ครั้นเวลาบ่ายแห่เครื่องแดงมาสมโภชวันนั้นแล้วต่อไปอีก ๒ วัน วันที่ ๗ จึงแห่พระเกศาไปลอย การเบ็ญเสร็จโสกันต์เจ้าพ้ากุณฑลทิพยวดี ในเดือน ๕ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๐๙

ครั้นล่วงมาอีก ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร ฯ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นแผ่นดินที่ ๒ เจ้าพ้าพระราชโอรส ๒ พระองค์นั้นก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าพ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นทรงปฤกษาด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน ว่าการพระราชพิธีโสกันต์

๑๑

เจ้าพ้า ได้ทำลงเป็นอย่างมีแบบแผนเป็นจดหมายเหตุอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าพ้าโดยอย่างเต็มตามตำราครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า ยังหาได้ทำเป็นแบบอย่างไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดไปแล้ว จะสาบศูนย์เสีย จะใคร่ทำไว้ให้เป็นเกียรติยศเยี่ยงอย่างสักครั้งหนึ่ง ข้าราชการเห็นพร้อมตามกระแสพระราชดำริ ครั้นถึงปีระกาเบญจศก ศักราช ๑๑๗๕ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๓ จึงได้ตั้งการพระราชพิธีลงสรงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าพ้าพระองค์ใหญ่ ผูกแพไม้ไผ่ที่ท่าราชวรดิษฐ์ มีกรงที่สรงอยู่กลางล้อมด้วยซี่กรงชั้นหนึ่งตารางไม้ไผ่อีกชั้นหนึ่ง ร่างแหอีกชั้นหนึ่ง ผ้าขาวอีกชั้นหนึ่ง มีบันไดเงินบันไดทองลง ๒ ข้าง บันไดกลางเป็นเตียงหลั่นหุ้มผ้าขาว เรียกว่าบันไดแก้ว ในกรงมีมะพร้าวคู่ มีดเงินมีดทองและปลาทองปลาเงิน กุ้งทองกุ้งเงิน ลอยอยู่ทั้ง ๔ ทิศ กรงนั้นมีพระมณฑปสวม มีราชวัติ ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ล้อม ๓ ชั้น มีทหารนั่งรายรอบ และมีเรือจุกช่องล้อมวงแพที่สรง แทนเขาไกรลาศในการโสกันต์ การพระราชพิธีนอกนั้น คือการขึ้นพระมหาปราสาท และการแห่ทางแห่การเล่นต่าง ๆ ก็เหมือนกับการโสกันต์แห่เครื่องขาวเสด็จไปทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ขึ้นมหาปราสาท ๓ วัน วันที่ ๔ จึงแห่เสด็จลงไปท่าราชวรดิษฐ์สรงในแพที่สรงแล้วแห่กลับ แล้วจึงเสด็จมารับพระสุพรรณบัฏขึ้นมหาปราสาท พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนามว่า สมเด็จ

๑๒

พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์พงศอิศวรกระษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร ครั้นเวลาบ่ายแห่เครื่องแดงทรงเครื่องต้นมาสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ครั้งนั้นเรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในวันนั้นและต่อไปอีก ๒ วันเบื้น ๓ เวลา เสร็จการพระราชพิธีลงสรง ครั้นเสร็จการแล้วมีพระราชโองการดำรัสว่า การลงสรงเช่นนี้ ทำแต่ครั้งเดียวนี้เถิด พอเป็นตัวอย่างไว้ไม่ให้ศูนย์พิธีโบราณ เพราะการโสกันต์เป็นอันจำจะต้องทำสำหรับยศเจ้าฟ้าทุก ๆ พระองค์ การลงสรงทำเป็นสองซ้ำก็หาต้องการไม่ ไพร่ ๆ ที่เขาลงท่าลูกเขานั้น เพราะเขาร้อนรนจะเร่งเอาของขวัญเก็บเอาเงินคนอื่นมาใช้ เขาจึงรีบด่วนทำการลงท่าก่อนเวลาโกนจุก เพราะเขาเห็นว่าการโกนจุกนั้นยังช้าอยู่ ก็ในหลวงไม่ได้ร้อนรนอะไร ไม่ควรจะทำให้เป็นสองซ้ำสามซ้ำ ทำแต่โสกันต์เถิด ด้วยเป็นของต้องจำใจทำตามธรรมเนียม ครั้นมาเดือน ๕ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ เป็นเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๗ ได้มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นเป็นการใหญ่ เหมือนกันกับครั้งโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ครั้นมาเดือน ๕ ปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๑๘๒ ตรงกับเดือนมาร์ช ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๑ ได้มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฑามณีอีกครั้งหนึ่ง มีเขาไกรลาสและการอื่น ๆ เหมือนกันกับการสองครั้งก่อน เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีนั้นได้ทำราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธ

๓๓

เลิศหล้านภาลัย มีพระโอรส ๓ พระธิดา ๑ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์ พระองค์ใหญ่ประสูติในปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๖ พระนามว่าเจ้าฟ้าอาภรณ์ พระองค์ที่ ๒ ประสูติในปีเถาะเอกศก ศักราช ๑๑๘๑ ตรงกับปีมีคฤศต-ศักราช ๑๘๑๙ พระนามว่าเจ้าฟ้ามหามาลา พระองค์ที่ ๓ เป็นเจ้าฟ้าหญิงประสูติเมื่อศักราช ๑๑๘๒ สิ้นพระชนม์เสียในวันประสูติ พระองค์ที่ ๔ ประสูติในปีมะเมียจัตวาศก ศักราช ๑๑๘๔ ตรงกับปีมีคฤศต-ศักราช ๑๘๒๒ พระนามว่าเจ้าฟ้าปิ่ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระราชดำริไว้จะทำการโสกันต์ให้เต็มตามตำราเหมือนกัน ก็แต่เมื่อยังไม่ถึงเวลาโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็เสด็จสวรรคตในปีวอกฉศก ศักราช ๑๑๘๖ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ.

ก็แลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ข้างพระบวรราชวังมีการโสกันต์ ๒ ครั้ง คือโสกันต์พระองค์เจ้าพงศ์อิศเรศร์ครั้ง ๑ ในเดือน ๔ ปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๑๗๔ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๓ อีกครั้ง ๑ มีการโสกันต์พระองค์เจ้าน้อยนฤมลในเดือน ๔ ปีจอฉศก ศักราช ๑๑๗๖ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๑๕

๑๕

ในครั้งหลังมีเขาไกรลาสด้วย แต่ย่อมกว่าในพระบรมมหาราชวัง การที่ทำนั้นก็คล้ายกับการโสกันต์เจ้าฟ้า เพราะทรงนับถือว่าพระองค์เจ้า ๒ พระองค์นั้น ประสูติแต่พระมารดาเบื้องขิดาเจ้ากรุงธนบุรี แต่เพราะมีเหตุจึงหาได้โปรดให้เป็นเจ้าฟ้าไม่ ว่าด้วยการโสกันต์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสืบเท่านี้.

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๑๘๘ มาจนปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐ คือเป็นปีมีคฤศตศักราช ๑๘๒๖, ๑๘๒๗, ๑๘๒๘, นั้น เจ้าอนุเวียงจันท์คิดกบฏ บ้านเมืองมีการทัพศึกไม่เป็นปกติ พระบรมศพสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ค้างอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทถึง ๒ ปี ครั้นการพระบรมศพแล้ว พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทชำรุด ต้องรื้อทำใหม่ ในปีชวดสัมฤทธิศก พระชนมายุสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ถึงกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า บ้านเมืองมีราชการทัพศึกอยู่หาสู้สบายไม่ พระมหาปราสาทก็ต้องรื้อทำใหม่ ไม่มีที่ตั้งพระราชพิธีโสกันต์ ทำแต่สังเขปเอาเถิด จึงตั้งพระราชพิธีโสกันต์ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปราสาทใหม่ ไม่มีเขาไกรลาส แต่การแห่นั้นก็คล้ายกับกระบวนพยุหยาตรา โสกันต์ในวันที่ ๔ แล้วเวลาบ่ายแห่ทรงเครื่องต้นสมโภชเวลาเดียวเป็นเสร็จ การโสกันต์สังเขปครั้งนี้เป็นอย่างลงแล้วก็เมื่อโสกันต์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลาก็ดี สมเด็จ

๗๕

พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าบีวก็ด์ ศักราช ๑๑๙๓ และบี่มะเมี่ยฉศก ศักราช ๑๑๙๖ มีพระราชโองการดำรัสว่า เมื่อโสกันต์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ ทำเพี่ยงเท่าไรก็ทำเพี่ยงเท่านั้นเถิด ก็มีการแห่เหมือนกัน แต่เปลี่ยนไปโสกันต์และสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท งาน ๕ วันเลิกเหมือนกัน ก็การ ๓ ครั้งนี้มีคนบ่นซุบซิบอยู่มาก ว่าการเบ็นเช่นนั้นเพราะไม่มีเจ้าของ ในพระบวรราชวังแผ่นดินนั้นมีการโสกันต์ ๓ ครั้งแห่เบ็นพยุหยาตรา เจ้าที่โสกันต์ ๓ ครั้งก็เบ็นแต่พระองค์เจ้ามิใช่เจ้าฟ้า กรมพระราชวัง ฯ นั้นมีพระราชบุตรพระองค์ ๑ แต่พระอัครชายา ทรงพระนามพระองค์ดาราวดี เบ็นพระราชธิดากรมพระราชวัง ฯ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชบุตรพระองค์นี้ตามศักดิ์ที่มีในกฎหมายอย่างธรรมเนี่ยมก็เบ็นเจ้าฟ้า แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวหาได้โปรดให้เบ็นไม่ เรี่ยกพระนามว่าพระองค์เจ้าอิศราพงศ์ ๆ นั้นมีพระชนมายุถึงกำหนดโสกันต์ กรมพระราชวัง ฯ สวรรคตก่อนแต่พระองค์เจ้านั้นยังไม่ได้โสกันต์ เมื่อโสกันต์มาโสกันต์ในพระบรมมหาราชวังด้วยพิธีไม่มีแห่แหนเหมือนพระองค์เจ้าสามัญ ก็มีผู้คนกระซิบกันว่าเบ็นอย่างนี้เพราะไม่มีเจ้าของเหมือนกันนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับหม่อมเจ้าหญิงธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณที่พระบิดาสิ้นพระชนม์ พระชนมายุได้ ๗ เดือนมาเลี่ยงไว้ในพระราชวัง โปรดปรานมากยิ่งกว่าพระราชบุตร

๑๖

พระราชชิดา พระราชทานสุพรรณบัฏเลื่อนที่ให้เป็นพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ทำท่วงทีเหมือนจะให้เป็นเจ้าฟ้า ด้วยพิธีเมื่อเวลาเลื่อนหม่อมเจ้าให้เป็นพระองค์เจ้านั้น คล้ายกับเมื่อเลื่อนพระองค์เจ้าหญิงให้เป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ครั้นพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีทรงพระเจริญชนมายุถึงกำหนดโสกันต์ในปีมะเมียอัฐศก ศักราช ๑๒๐๘ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๔๖ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ คล้ายกับโสกันต์เจ้าฟ้า เป็นแต่ไม่มีเขาไกรลาส ปลูกพระเบญจาที่สรงและพลับพลาเปลื้องเครื่องบนชาลาพระมหาปราสาทแทน การอื่น ๆ ก็เหมือนกันกับเจ้าฟ้า แห่ถึง ๖ วัน เป็นแต่วันที่ ๗ ไม่มีแห่พระเกศา ก็โสกันต์ครั้งนี้อย่าว่าแต่พวกอื่นเลย ถึงพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้าฝ่ายในของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็บ่นว่าพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีมีบุญมากไปกว่าพระองค์เจ้าลูกเธอทั้งปวงอีก การโสกันต์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นเท่านี้ ครั้นล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีกุนตรีศก ศักราช ๑๒๑๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๑ จึงพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงพร้อมใจกันเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ รับพระบรมราชาภิเษกในพระบรมมหาราชวัง และเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี ให้รับพระบวรราชาภิเษกในพระบวรราชวัง ตามอย่างยศ

๑๗

พระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์อย่างแต่ก่อน เพราะเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า ๒ พระองค์นี้ มีพระบารมีเล่าลือชาปรากฏเป็นที่นับถือของคนใกล้และไกลเป็นอันมาก ด้วยได้มีการรุ่งเรืองและโสภณเป็นการใหญ่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึง ๓ ครั้งดังกล่าวมาแล้ว แล้วพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และท่านเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันว่า พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีได้เป็นพระองค์เจ้ามียศใหญ่ ได้มีการโสภณอย่างเจ้าฟ้าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามและเกียรติยศลือชาปรากฏสมควร จึงได้กราบทูลถวายตั้งเป็นสมเด็จพระนางเธอเป็นเจ้าเป็นใหญ่ข้างใน สมเด็จพระนางเธอพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีทรงพระครรภ์ได้ ๗ เดือนประชวรลง ประสูติพระราชโอรสในกำลังประชวร พระราชโอรสนั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าชาย เรียกพระนามตามพระมารดา ว่าเจ้าฟ้าโสมนัส มีพระชนม์อยู่เพียง ๓ นาฬิกาก็สิ้นพระชนม์ เพราะพระกำลังยังอ่อนนัก สมเด็จพระนางเธอนั้นก็ประชวรหนักลง พระอาการหาคลายไม่ สิ้นพระชนม์ภายหลังพระโอรส ๕๐ วัน คือในวันอาทิตย์เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก ศักราช ๑๒๑๕ ตรงกับวันที่ ๑๐ เดือนออกตอเบอรปีมีคฤศต ศักราช ๑๘๕๒ ครั้นภายหลังมาพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และเสนาบดีพร้อมใจกันถวายพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ผู้พระธิดาของพระเจ้าลุง ของสมเด็จพระนางเธอซึ่งสิ้นพระชนม์แล้วนั้น ให้เป็นสมเด็จพระนางเธอสิบฐานันดรนั้นต่อไป

๑๗

สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ประสูติพระราชบุตรใหญ่พระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในกลางปีฉลูเบ็ญศก ศักราช ๑๒๑๕ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอรคฤศตศักราช ๑๘๕๓ แล้วประสูติพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล ในปีเถาะสัปตศก ศักราช ๑๒๑๗ ตรงกับเดือนเอปปริลในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๕ แล้วประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี ในปลายปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๘ ตรงกับเดือนยันนุวารีปีมีคฤศตศักราช ๑๘๕๗ และประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษี ในปลายปีมะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับเดือนยันนุวารี ในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๐ สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมณ์นั้นประชวรพระโรคในพระทรวงมาปีเศษ สิ้นพระชนม์ในเดือน ๑๐ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอร คฤศตศักราช ๑๘๖๒ แล้วสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑลก็สิ้นพระชนม์ลงในเดือน ๖ ปีกุนเบ็ญศก ๑๒๒๕ ตรงกับเดือนเมคฤศตศักราช ๑๘๖๓ ยังคงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ๓ พระองค์

ก็ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เมื่อปีชวดจัตวาศก ศักราช ๑๒๑๕ มีการโสกันต์ในพระบวรราชวังครั้งหนึ่ง มีเขาไกรลาสและการแห่การเล่นใหญ่กว่าปกติแต่ไม่เต็มตำรา การคล้ายกันกับเช่นเคยมีในพระ

๑๙

บวรราชวังแต่ก่อนมา ภายหลังแต่ครั้งนั้นมาในพระบวรราชวังเมื่อโสกันต์พระองค์เจ้าคราวใดก็มีการแห่เครื่องสูงกลองชะนะทุกครั้ง แต่ทำการนั้นในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ไม่ได้ทำเป็นการใหญ่ไม่ได้ตั้งเขาไกรลาสและมีการเล่นนักดูประชุม ถึงกระนั้นการก็เป็นอย่างลงในการโสกันต์พระองค์เจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ แต่ฝ่ายในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้าลูกเธอที่มีพระชนมายุเจริญจนถึงกำหนดจะโสกันต์ยังหามีไม่ จนถึงปีระกาตรีศก

ครั้นมาเมื่อปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๒ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าใหญ่ยิ่งเยาวลักษณ มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ พระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีกราบทูลพระกรุณาว่า การพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เว้นว่างมานานหาได้ทำไม่ถึง ๕๐ ปีเศษมาแล้ว ผู้ที่ได้เคยเห็นการในครั้งก่อนก็มีน้อยตัวแล้ว ถึงได้เห็นจะจำการก็ไม่ถนัด แต่ผู้ที่ไม่ได้เห็นนั้นมากกว่ามาก ขอพระราชทานให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ในการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเป็นปฐมในพระบรมมหาราชวัง เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างต่อไปภายหน้า ครั้งนั้นจึงได้มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ มีกระบวนแห่และมีนางเชิญมยุรฉัตร นางเชิญเครื่อง และนางสระ และการเล่นอื่น ๆ แต่ไม่มีเขาไกรลาส และได้มีการพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ขึ้นเป็น

๒๐

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ มหาบุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรพงศ์บริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร แทนพระราชพิธีดงสรง แต่ไม่มีพระมณฑปจันแพในที่สรง

การพระราชพิธีทั้งสองนี้ได้มีในเดือน ๕ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือนมาร์ชในปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๓ เมื่อการพระราชพิธีโสกันต์ได้มีดงเป็นอย่างดังนี้แล้ว ครั้นมาเมื่อปีจอจัตวาศก พระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ คือพระองค์เจ้าหญิงทักษิณชา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี พระองค์เจ้าหญิงประภัศร มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ จึงได้โปรดให้มีการแห่โสกันต์เป็นการใหญ่อย่างครั้งก่อนอีกครั้งหนึ่ง ในเดือนยี่ปีจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับปีมีคฤศตศักราช ๑๘๖๓

และในเดือน ๔ ปีจอจัตวาศกนั้น ในพระบวรราชวังได้มีการโสกันต์พระองค์เจ้าอีกครั้งหนึ่งเป็นการใหญ่ มีการแห่และการเล่นและเขาไกรลาสน้อย คล้ายกับเมื่อปีชวดจัตวาศกโน้นแล

ภายหลังมาเมื่อปีชวดฉศก พระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าพักตรพิมลพรรณ พระองค์เจ้ามัณยาภาธร มีพระชนมายุเจริญถึงกำหนดควรจะโสกันต์ จึงทรงพระราชดำริว่า ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชาธิเบศรมหาราชปราสาททอง ได้มีการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอิน ณที่ประทับ เกาะบ้านเณน เป็นอย่างมา ก็ครั้นพระราชวังที่ประทับเป็นที่ประพาสก็มีหลายตำบล

๒๑

จึงโปรดให้มีการแห่โสกันต์เป็นการใหญ่อย่างครั้งก่อน ที่พระนครคิรีณเมืองเพ็ชรบุรี ตามอย่างซึ่งเคยมีในโบราณนั้นอีกครั้งหนึ่ง ในเดือนยี่ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖ ตรงกับปีมะโรงศกศักราช ๑๘๖๕

เมื่อว่าการตามเหตุที่ควร พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าซึ่งมิใช่เจ้าฟ้าก็ไม่ควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบวรราชวังได้มีการแห่โสกันต์พระองค์เจ้าเกินธรรมเนียมเก่า ๒ ครั้ง ๓ ครั้งมาแล้ว และในแผ่นดินปัจจุบันนี้ในพระบวรราชวังก็มีการเกินธรรมเนียมเก่านำหน้าเป็นอย่างมากก่อนถึง ๒ ครั้งแล้ว ฝ่ายในพระบรมมหาราชวังจึงต้องทำตามไป การเป็นดังนี้ก็เพราะการโสกันต์เป็นการใหญ่ไม่ได้มีมานานแล้ว ผู้จะใคร่ดูมีมาก และจะคอยเวลาภายหน้าก็ไม่ไว้ใจการว่าจะเป็นแน่ที่จะได้ดู จึงกราบทูลขอให้ทำขึ้น

บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์ใหญ่ มีพระชนมายุได้เต็ม ๑๒ ปีแต่ปีประสูติ ถึงกำหนดเวลาควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ด้วยได้พระราชทานพระอิสริยยศต่าง ๆ เสมออย่างพระองค์ ในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทุกประการแล้ว ครั้งนี้จึงควรให้มีการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เต็มตามตำรา ซึ่งมีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๒ ครั้งนั้น เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างไปภาย

๒๒

หน้า ท่านผู้ที่จ้างเกณฑ์รับราชการใด ๆ ในบัดนี้จงมีความยินดีคิดฉลองพระเดชพระคุณทุกท่านทุกนายให้เต็มตามกำลังเทอญ

คัดจากประกาศพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ลงวันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก (พ.ศ. ๒๔๐๗)

---

๓ ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดและเงินเดือน แก่เจ้านายในพระราชวังบวร

เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เมื่อปีมะโรงกรมพระราชวังอยู่ เจ้านายในพระบวรราชวังตั้งแต่เจ้าฟ้าพิกุลทองลงมาไม่มีนามในบัญชีเบี้ยหวัดและเงินเดือนเลย มีแต่แบ่งเงินไปแจกเบี้ยหวัดในพระบวรราชวังปีละ ๕๐๐ ชั่ง แต่เงินเดือนในพระบวรราชวังนั้น ต้นแผ่นดิน ๓ ปีมีบัญชีว่าเดือนละ ๕ ชั่ง แล้วต่อมาอีก ๗ ปีมีบัญชีว่าเดือนละ ๑๐ ชั่ง ต่อมาอีก ๑๑ ปีมีบัญชีว่าเดือนละ ๒๐ ชั่ง ต่อมาภายหลังเมื่อกรมพระราชวังไม่มีแล้ว เจ้านายในพระบวรราชวังจึงมีบัญชีเบี้ยหวัดองค์ละ ๒ ชั่งขึ้นไป ๑๐ ชั่งลงมา ตามใหญ่ตามน้อย แต่เงินเดือนมีเจ้าฟ้าพิกุลทองที่เป็นกรมขุนศรีสุนทร และกรมหมื่นเสนีเทพ และพระองค์เจ้าดุษฎีเท่านั้น ครั้นเมื่อตั้งวังหน้าใหม่ที่พระราชวังเดิม ข้าราชการในพระบวรราชวัง ขุนนางข้างหน้ามารับในพระบรมมหาราชวังหมด เงินรวมทั้งปีมาก ๆ น้อย ๆ ไม่เสมอกัน

๒๓

แต่เจ้านายนั้นได้รับพระราชทานบ้าง ไม่ได้รับพระราชทานบ้าง ได้รับพระราชทานแต่ที่ได้เข้ามาเฝ้าในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงรู้จัก แล้วรับสั่งให้พระราชทานจึงได้ ไม่ได้รับสั่งแล้วก็ไม่ได้ การเป็นดังนั้นมาแต่ครั้งเป็นต่างกรม แต่ข้าราชการข้างในนั้นได้รับพระราชทานแต่คุณศรีที่เรียกว่าคุณพี่ผู้เดียว นอกนั้นได้รับพระราชทานแต่จ่าทนายเรือนและโขลน ที่ยกแบ่งไปจากพระบวรราชวังเก่า ถึงกระนั้นก็ได้มารับพระราชทานในบัญชีรวมพร้อมกันกับข้าราชการในพระบวรราชวังเก่า ซึ่งรักษาพระบวรราชวังอยู่นั้น แต่เงินเดือนในพระบวรราชวังนั้น แต่แรกได้ตั้งพระราชทานไปแต่เดือนละชั่ง ภายหลังพระราชทานเดือนละ ๓ ชั่ง ของจับจ่ายทุกสิ่งเบิกแต่พระคลัง ในพระบรมมหาราชวังบ้าง จัดซื้อเอาแต่เงินกำไรสำเภาบ้าง ว่าถึงการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านี้.

เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น พระราชทรัพย์ขัดสน เงินท้องพระคลังจะแจกข้าราชการไม่พอ ต้องลดกึ่งและแบ่ง ๓ ให้แต่ ๒ แทบทุกปี เงินไม่มีต้องเอาผ้าต่ำให้ก็มีบ้าง มีบัญชีแต่ว่าไปขอยืมเงินในพระบวรราชวังมาแจกเบี้ยหวัด แล้วจึงเก็บเงินค้างใช้คืน เพราะครั้งนั้นในพระบวรราชวังค้าสำเภามีกำไรมาก เงินพอเบี้ยหวัดข้าราชการในพระบวรราชวัง ต่อปีไรสำเภาในพระบวรราชวังเสีย พระราชทานขึ้นไปบ้างน้อย ๆ มาก ๆ ไม่เสมอตำรา แต่เงินเดือนละ ๒๐ ชั่งเสมอ แต่พระองค์เจ้านั้นเมื่อกรมพระ-

๒๔

ราชวังยังมีอยู่ ได้รับพระราชทานตามบัญชีเดิม ที่เคยได้ในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กรมหมื่นชิเบศรบวร พระองค์เจ้าประชุมวงศ์ ได้รับพระราชทานองค์ละ ๓ ชั่ง นอกนั้นก็ได้น้อย ๆ ลงมาจนถึงที่พระเยาว์ยังไม่โสกันต์ได้องค์ละ ๕ ตำลึง โสกันต์แล้วองค์ละ ๑๐ ตำลึง ที่มาแต่วังบ้านหลวงเดิมก็ดี ที่ประสูติใหม่ในพระบวรราชวังก็ดี ที่ยังไม่ได้โสกันต์ได้รับพระราชทาน ๕ ตำลึง ที่โสกันต์แล้วก็ ๑๐ ตำลึง เหมือนกับหม่อมเจ้าในวังเจ้าต่างกรม และว่ากันว่าพระองค์เจ้าในพระบวรราชวังในแผ่นดินปัตยุบันเวลานั้น ๆ ควรได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดในเงินรวมสำหรับในพระบวรราชวัง ซึ่งได้พระราชทานไปดังว่าแล้วนั้น ตามบัญชีเก่าที่เคยมาแต่แผ่นดินก่อน ต่อมาถึงปีฉลูสัปตศก ศักราช ๑๑๗๗ กรมพระราชวังไม่มีแล้ว พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังจึงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมากขึ้น คือพระองค์เจ้าประยงก์เป็นพระองค์ใหญ่ โปรดให้เป็นกรมหมื่นชิเบศรแล้วพระราชทานเบี้ยหวัด ๑๐ ชั่ง พระองค์เจ้าหนูปานซึ่งเป็นกรมอมรมนตรีบัดนี้กับพระองค์เจ้าหญิงใหญ่ประชุมวงศ์ ได้รับพระราชทานองค์ละ ๕ ชั่ง นอกนั้นได้รับพระราชทานองค์ละ ๓ ชั่งบ้าง ๒ ชั่งบ้าง ชั่ง ๑๐ ตำลึงบ้าง ชั่ง ๑ บ้างตามใหญ่และน้อย แต่เงินเดือนเจ้านายในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีบัญชีว่าได้รับพระราชทานตามแต่เคยได้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่พระราชทานขึ้นใหม่ไม่มี ๆ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมาได้

๒๕

วังหม่อมเหม็นเป็นวังแล้ว เบี้ยหวัดที่หม่อมเหม็นเคยได้ ๓๐ ชั่ง ทุกปี เงินเดือน ๆ ละ ๑๐ ตำลึงทุกเดือน ก็ได้รับพระราชทานแต่ปีแรกมาอยู่วังนั้น จนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย(๑)

คัดจากประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง ปีฉลูสัปตศก (พ. ศ. ๒๔๐๗)

---

๔ ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดพระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช

เงินที่เรียกว่าพระราชทรัพย์ ที่พระราชทานแจกเบี้ยหวัดนั้น ก็เป็นเงินที่รวบรวมได้มาจากราษฎรที่พึ่งพระบารมี เลี้ยงชีวิตอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ มาเป็นกองจ่ายใหญ่สำหรับจะได้ทำนุบำรุงพระมหานคร และสงเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ เสนามาตย์ราชบริพารที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณรับราชการแผ่นดินโดยตำแหน่ง แล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า การแจกเบี้ยหวัดนี้เป็นของทั่วไปในพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เป็นเชื้อพระวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ซึ่งได้ช่วยราชการแผ่นดิน มากและน้อยตามควรแก่กำลัง และความเพียรสติปัญญาและตระกูลถานานุศักดิ์ ฝ่ายพระราชวงศานุวงศ์และเชื้อพระวงศ์ ที่ไปทรงผนวชในพระศาสนานั้น ที่ทรงผนวชนานไม่ได้ช่วยราชการแผ่นดิน ก็ควรจะให้ยก

---

(๑) ประกาศฉบับนี้ไม่จบ เห็นจะทรงร่างไว้ไม่ได้ออก แต่เห็นท้องเรื่องเป็นคติจึงนำมาพิมพ์ไว้ด้วย

๒๖

เบี้ยหวัดเสีย ดังหนึ่งข้าราชการที่กราบถวายบังคมลาออกไปบวชในพระศาสนาตั้งแต่สองพรรษาขึ้นไปจึงจะชอบ ก็แต่พระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชในพระศาสนานี้มีความชอบอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งได้ชื่อว่าชักโยงพระราชตระกูลให้เป็นญาติในพระศาสนา จึงมีธรรมเนียมมาให้พระราชทานเบี้ยหวัดเสมออยู่มิได้เลิกถอน ก็แลเบี้ยหวัดที่พระราชทานไปตามอย่างตามธรรมเนียมนั้น เสื่อมศูนย์ไปไม่สำเร็จประโยชน์แก่ท่านผู้เป็นบรรพชิตที่ได้ไปนั้นบ้าง เป็นอกับบียะไปเสียไม่ควรแก่สมณะบ้าง จึงได้พระราชทานโดยกับบียนัยที่ควร จะได้สำเร็จประโยชน์ได้บริโภคใช้สอยจตุปัจจัยตามปรารถนา อนึ่งทราบในพระราชหฤทัยว่า การพระราชทานเบี้ยหวัดนี้ เป็นมงคลการอันใหญ่ควรจะให้ปฏิพัทธเนื่องในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นนิรติสัยบุญเขตต์เป็นอันยิ่ง จะได้สำเร็จความสุขและประโยชน์ ให้เกิดสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลแด่สิริราชสมบัติและพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง จึงมีพระบรมราชโองการให้นิมนต์พระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชในพระศาสนา มารับพระราชทานเบี้ยหวัดที่ทรงพระราชอุทิศถวายโดยกับบียนัย ให้เป็นจตุปัจจัยมูลเป็นส่วน ๆ ตามถานานุศักดิ์ให้ได้ใช้สอยโดยไม่มีรังเกียจ ก่อนพระราชวงศานุวงศ์และเสนามาตย์ราชบริพารทั้งปวง เพื่อจะให้เป็นสิริสวัสดิมงคล ขอพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ได้ทราบคำประกาศนี้แล้ว จงชื่นชมยินดี

๒๗

อนุโมทนาในส่วนพระราชกุศล แล้วจงตั้งจิตต์กตัญญูกตเวทีซื่อสัตย์ต่อพระเดชพระคุณ ที่ทรงพระมหากรุณาอนุเคราะห์ไปทั่วหน้าโดยสมควร ช่วยรับราชการสนองพระเดชพระคุณให้ยิ่งขึ้นไป แล้วจงจำแบบอย่างนี้ไว้ประพฤติต่อไป อย่าให้เสื่อมเสียพระราชกำหนด

คัดจากประกาศพระราชพิธีประจำปีเถาะ ๑

---

๕ ประเพณีพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่พ่อค้าต่างประเทศ

ธรรมเนียมในกรุงเทพมหานคร เมื่อชนชาวต่างประเทศมีความสวามิภักดิ์ ได้รับธุระช่วยขวนขวายในราชการแผ่นดินก็ดี หรือถวายสิ่งของมีราคาต้องพระราชอัธยาศัยพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ดี นับว่าเป็นผู้มีความชอบแล้ว ย่อมได้รับพระราชทานตำแหน่งตั้งเป็นผู้มียศบรรดาศักดิ์ฝ่ายสยามเป็นแบบอย่างมา คือเมื่อในแผ่นดินซึ่งเป็นปฐมรัชชกาลที่ ๑ ในพระบรมราชวงศ์นี้ กับตันแอฟ, ไลด์ เป็นผู้มาขอเช่าที่เมืองปีนังเกาะหมากให้อิสตอินเดียกัมปนีอังกฤษ ในเวลานั้นได้ถวายดาบประดับพลอย ๑ ปืนบอก ๑ เป็นเครื่องเงินเป็นของดีมีราคา พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงรับไว้เป็นพระแสง และของอื่น ๆ มีราคามากก็ถวายไว้หลายสิ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามในรัชชกาลเป็นปฐม ได้ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นขุนนางมียศฝ่ายสยามว่าพระยาราชกับตันนาย ๑ นักกุดาสรวะลี ชาวประเทศอินเดียผู้หนึ่งเป็น

๒๗

ลูกค้าอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้ถวายมหาสังฆทักษิณาวัฏ เป็นที่แรกในรัชชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชชกาลที่ ๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นขุนนางมียศฝ่ายสยาม มีนามในภาษาสังสกฤตว่า หลวงสนิทภูบาลนาย ๑ เมื่อในแผ่นดินเป็นรัชชกาลที่ ๓ ต่อมามิศเตอหันเตอร์ อังกฤษชาวสกอตแลนด์ เป็นลูกค้าเข้ามาตั้งห้างค้าขายในกรุงเทพมหานครนี้ ได้ถวายปืนใหญ่เป็นของสำหรับแผ่นดินและสิ่งของต่าง ๆ เป็นอันมากด้วย อนึ่งนักกุดามอหามัดฝอเรศ ชาวประเทศอินเดีย เป็นลูกค้ามาตั้งค้าขายในกรุงเทพมหานครนี้ ได้ถวายม้ารูปพรรณดีม้า ๑ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชชกาลที่ ๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งมิศเตอหันเตอร์เป็นขุนนางมียศฝ่ายสยาม มีนามโดยภาษาสังสกฤตว่า หลวงอาวุธวิเศษนาย๑ นักกุดามอหามัดฝอเรศ เป็นผู้มียศมีนามในภาษาสังสกฤตว่า หลวงประเทศไมตรีนาย ๑

บัดนี้นักกุดาชาเลศรอเบิดถัดลาห์ เป็นลูกค้าชาวเมืองปารสี่อยู่ณเมืองสิงคโปร์มีความชอบ ได้ส่งพลอยไพฑูรย์ใหญ่และม้าเทศรูปพรรณงามดีม้า ๑ มาเป็นบรรณาการแด่เราพระเจ้ากรุงสยาม และได้ส่งสิ่งของอื่น ๆ แด่เจ้านายซึ่งเป็นเอกเทศของราชตระกูลนี้บ้าง ในเวลาต่าง ๆ หลายครั้ง เพราะฉะนั้นเราพระเจ้ากรุงสยาม เห็นว่านักกุดาชาเลศรอเบิดถัดลาห์ มีความชอบควรมียศฐานาศักดิ์เป็นขุนนางนาย ๑ ฝ่ายสยาม โดยนามในภาษาสังสกฤต และมีศักดินา

๒๙

กำหนดนับตามธรรมเนียมในพระนครนี้ บัดนี้เราพระเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนักกุดาชาเลศรอเบิดฉลาห์มีนามตามยศอย่างสยามว่า หลวงประเทศธรรมพานิช เป็นผู้รับทำการของราชตระกูลสืบ ๆ นอกราชการแผ่นดิน.

คัดจากประกาศพระราชทานบรรดาศักดิ์พ่อค้าต่างประเทศ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ ปีเถาะนพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐)

---

๖ ประเพณีเสด็จพระราชทานพระกฐิน พระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา

แต่ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เคยเสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมา พระราชทาน พระกฐินณ อารามที่ได้ทรงตั้ง พระราชาคณะและพระครูที่ได้รับพระราชทานนิจภัตรบ้าง เสด็จพระราชดำเนิรไปทรงนมัสการพระพุทธบาทบ้าง เสด็จพระราชดำเนิรไปการสงครามแล้วแวะประพาสบ้างหลายครั้ง แต่อาราม ๕ อาราม คือวัดโลกสุธาศาลาปูน วัดสุวรรณดาราม วัดพนัญเชิง วัดตูม วัดศาลดาราม นี้ได้รับพระราชทานนิจภัตรและกฐินบรรดาศักดิ์อยู่เป็นนิจถึงจะไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิรไปพระราชทานกฐิน ก็ได้ทรงพระราชทานผ้าพระกฐินให้พระราชวงศานุวงศ์หรือข้าทูลละอองธุลีพระบาทมาทอดเป็นพระกฐินบรรดาศักดิ์ทุกปี บางครั้งกรมพระบวรราชวัง ฯ

๓๐

เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมาพระราชทานพระกฐินอยู่บ้าง มาจนถึงปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ แต่นั้นมาพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมาพระราชทานพระกฐินณพระนครศรีอยุธยานี้ แต่กรมพระบวรราชวัง ฯ ได้เสด็จขึ้นมาพระราชทานพระกฐินอยู่บ้าง ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมาพระราชทานพระกฐิน ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทมาทอดณพระอารามทั้ง ๕ นี้บ้าง อารามอื่น ๆ บ้าง แต่กรมพระบวรราชวัง ฯ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เสด็จพระราชดำเนิรขึ้นมา พระราชทาน พระกฐินณพระมหานครศรีอยุธยานี้หลายครั้ง ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึกถึงพระราชจริยาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประพฤตินั้น จึงทรงพระราชศรัทธาอุตสาหเสด็จพระราชดำเนิรโดยกระบวนพยุหยาตราขึ้นมาพระราชทานพระกฐิน ทั้งผ้าบริวารและเครื่องไทยทานต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ซึ่งอยู่จำพรรษาในอารามนั้น ๆ ที่เคยได้รับพระราชทานพระกฐินบรรดาศักดิ์มาแต่ก่อนด้วยพระองค์สักครั้งหนึ่งสองครั้ง ให้เป็นพระเกียรติยศทราบไปในภายหน้า อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระอารามที่มีนิจภัตรและกฐินบรรดาศักดิ์นั้นยังน้อยอยู่ จึงได้ทรงเลือกจัดอารามอื่นควรจะรับพระกฐินเป็น ๓ จำพวก คือ อารามที่ได้ทรงสืบทราบว่าเป็นพระอาราม ของ พระเจ้าแผ่นดินในสยาม

๓๑

ประเทศพระองค์นั้น ๆ ซึ่งได้ครอบครองเสวยราชสมบัติพระมหานครศรีอยุธยานี้แต่ก่อน ๆ ได้ทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ไว้ก็ดี และอารามซึ่งท่านแต่ก่อนที่นับในราชวงศานุวงศ์ ในพระวงศ์อันนี้ได้ฐาปนาและปฏิสังขรณ์บ้างก็ดี และอารามของสงฆ์ที่ได้ทรงคุ้นเคยนับถือว่ามีอุปการมาแต่ก่อนได้ฐาปนาและปฏิสังขรณ์ก็ดี อาราม ๓ จำพวกที่ว่ามานี้ ที่บัดนี้ยังไม่ร้าง ยังมีพระสงฆ์มากถึง ๕ รูป ควรรับพระกฐินอยู่แล้ว ครั้งนี้จัดเป็นอารามรับพระกฐินหลวงทุกอาราม แต่อารามใดมีทางเสด็จไม่ขัดขวาง และพระอุโบสถไม่ชำรุดควรจะเสด็จพระราชดำเนินได้ ก็เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทาน อารามที่ไม่ควรจะเป็นทางที่เสด็จพระราชดำเนิน ก็พระราชทานให้พระราชวงศานุวงศ์พระองค์นั้น ๆ นำไปพระราชทาน และพระกฐินทานในอาราม ๓ จำพวกที่เพิ่มเข้าครั้งนี้นั้น เพื่อจะทรงพระราชอุทิศเป็นส่วนพระราชกุศล คำนับถวายพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนนอกและในพระบรมราชวงศ์นี้ และท่านที่เนื่องในพระบรมราชวงศ์ และพระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่มีอุปการ บรรดาที่เป็นเจ้าของอารามทั้งปวงนั้น และให้เป็นเกียรติยศและนามของท่านผู้ฐาปนาและปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมอาราม เหล่านั้นแต่ก่อนด้วย

คัดจากประกาศเรื่องพระราชทานพระกฐินและทรงสร้างปราสาทกรุงเก่า (ไม่มีวันเดือนปี)

๗ ประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริต ทำน้ำพระพุทธมนตร์ในพระราชวังชั้นใน

ในพระราชนิเวศน์เวียงวังของพระเจ้าแผ่นดินสยามตามแบบแผนบุรพประเพณีมีสืบมา พระสงฆ์รามัญได้สวดพระปริตตามแบบอย่างข้างรามัญ ถวายน้ำพระพุทธมนตร์เป็นน้ำสำหรับสรงพระพักตร์ และน้ำสรงพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และประพรมเป็นทักษิณาวัฏรอบขอบในจังหวัดพระราชมหามณเฑียรนี้ทุกวัน เป็นการพระราชพิธีมีสำหรับบรมราชตระกูลสืบมาแต่โบราณ พระสงฆ์อื่น ๆ แม้นมีถานันดรยศปรากฏด้วยเกียรติคุณ คือเรียนรู้พระคัมภีร์ที่เป็นพระราชาคณะเปรียญหรือที่เป็นอาจารย์บอกภาวนาวิธี หรือพระสงฆ์ที่รู้ประกอบวิทยาคมมนตร์ดี เป็นที่นับถือของคนเป็นอันมากก็ดี ก็ไม่มีราชบัญญัติที่จะได้รับวาระผลัดเปลี่ยนมาสวดพระปริตถวายน้ำพระพุทธมนตร์เลย เหตุอันนี้ได้ทรงพระราชดำริว่า ชะรอยจะมีเหตุวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งแต่โบราณราชกาล เป็นมหัศจรรย์สำคัญอยู่อย่างไรเป็นแน่แท้ เพราะว่าปรกติธรรมดาคนชาวประเทศใดภาษาใดก็ย่อมนับถือพระสงฆ์ และแพทย์หมอต่าง ๆ ตามประเทศตามภาษาของตัว ในการสวด และการบุญต่าง ๆ และการปริตรักษาตนรักษาไข้ แต่การซึ่งมีนิยมฉะเพาะให้พระสงฆ์รามัญพวกเดียวประจำสวดปริตอย่างรามัญในพระราชวังนี้ จะมีความยืนยันมาในพระราช

๓๓

พงศาวดาร หรือจดหมายเหตุการต่อมาเป็นแน่นอนก็ไม่มี มีแต่คำกล่าวเล่าต่อ ๆ กันมาว่าต่าง ๆ บางพวกว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้านั้น ทรงนับถือพระมหาเถรกันชองว่าเป็นครูอาจารย์มาแต่เมื่องหงสาวดีแต่ได้มีความชอบมาก จึงพระราชทานถานันดรยศให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วทรงนับถือพระสงฆ์รามัญมาก แต่นั้นมาจึงได้ฉะเพาะให้อาราธนาแต่พระสงฆ์รามัญสวดปริตในพระราชวังดังนี้บ้าง บางพวกกล่าวว่า พระสงฆ์รามัญรูปหนึ่งกับน้องหญิงมาด้วยกันในป่า ครั้นถึงเมืองสยามแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงรังเกียจไม่ร่วมสังฆกรรมด้วย พระสงฆ์รามัญรูปนั้นจึงบอกว่าตัวบริสุทธิ์อยู่ เมื่อเวลานอนในป่าได้ว่างพร้า ภาษารามัญเรียกว่าปะแระตะรายเล่มหนึ่งไว้ท่ามกลางมีแต่พร้าเป็นพยาน จึงทำสัตยาธิษฐาน ฉะเพาะต่อความบริสุทธิ์ แลไม่บริสุทธิ์แล้วขว้างพร้าลงไปในน้ำ พร้านั้นบันดาลลอยเห็นประจักษ์ พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบความเรื่องนี้ จึงทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสตั้งพระภิกษุนั้นเป็นที่ พระไตรสรณธัชะ แล้วทรงนับถือพระสงฆ์รามัญ ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์พระไตรสรณธัชะองค์นั้นสืบมา จึ่งให้อาราธนาแต่พระสงฆ์รามัญมาสวดปริตในพระราชวังเป็นนิตย์นิรันตร์เป็นธรรมเนียมมาดังนี้บ้าง พวกหนึ่งว่า เมื่อครั้งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เกิดบีศาจคนองหลอกหลอนยิ่งนักในพระราชวัง คนบางพวกกล่าวว่า สายรุ้งตกลงในพระราชวังทุกวันไม่หายไป ครั้ง

๓๔

นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มีพระราชโองการดำรัสให้นิมนต์พระสงฆ์ไทยที่มีชื่อเสียงเล่าเรียนต่าง ๆ ว่าดีมีอานุภาพมาสวดพระปริต แต่ให้แพทย์หมอผู้รู้วิทยาคมต่าง ๆ มาประกอบวิทยาการแก้ไข เพื่อจะบำบัดอุบัทวโทษ คือบีศาจที่คนองหรือสายรุ้งลงนั้น การก็หาสงบอันตรธานหายไปไม่ ภายหลังจึ่งให้นิมนต์พระสงฆ์รามัญวัดตองปุมาสวดพระปริต พระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานไทยธรรมต่าง ๆ พระสงฆ์รามัญก็ไม่รับแสดงฉันทธิว่า ควรจะรับได้แต่อาหารบิณฑบาตในเวลาภิกขาจารอย่างเดียว ถ้ารับไทยธรรมอื่น ๆ เป็นอาบัติ เพราะทำพระปริตนั้นแล้วก็เป็นอันเห็นแก่อามิษไป จะสวดพระปริตก็ไม่มีอำนาจไม่อาจบำบัดอุบัทวอันตรายได้ พระเจ้าแผ่นดินจึงได้พระราชทานแต่อาหารบิณฑบาตอย่างเดียวเท่านั้น ตามคำพระสงฆ์รามัญ ๆ จึงเจริญพระปริต บีศาจที่คนองหรือสายรุ้งที่ลงนั้นก็อันตรธานสงบเลื่อมหายแต่นั้นมาพระสงฆ์รามัญจึงได้สวดพระปริตในพระราชวังใน พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแต่อาหารบิณฑบาต เรียกว่าทรงบาตร์พระปริต พระราชทานก่อนเป็นปฐมในเวลาเช้าทุกวันมิได้ขาด และมิได้ให้มีไทยธรรมสิ่งอื่นถวายพวกพระสงฆ์รามัญสวดพระปริต เหมือนพวกพระสงฆ์สวดจตุเวทนั้นเลย เป็นธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ ธรรมเนียมใช่ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะไม่พระราชทานด้วยมัจฉริยเจตนา ในพระสงฆ์รามัญที่มีอุปการะนั้น อนึ่งเมื่อมีการเสด็จพระราชดำเนิรประทับแรมราตรี ณตำบลใดเป็นทางไกล คือเสด็จไปการสงครามหรือแทรกโพน

๓๕

ช้างในแผ่นดินก่อน ๆ พระสงฆ์รามัญสวดพระปริตนี้ก็ต้องตามเสด็จพระราชดำเนิรด้วยทุกครั้ง เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า เสด็จไปประทับอยู่กรุงลพบุรี ๗ เดือนในระดูแล้งทุกปี ก็ได้อาราธนาพระสงฆ์รามัญวัดตองปุ ให้ตามเสด็จขึ้นไปตั้งอารามชื่อวัดตองปุอยู่สวดพระปริตถวายน้ำพระพุทธมนตร์ทุกวัน อารามนั้นก็ยังปรากฏจนทุกวันนี้ และน้ำพระพุทธมนตร์พระปริตนี้ย่อมเป็นที่เห็นว่ามีอำนาจอาจป้องกันอุปัทวันตรายต่าง ๆ ได้จริง ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ดำรงสิริรัตนราไชศวริยาธิบัติเถลิงถวัลยราชย์ ณกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยานี้ ก็ได้ทรงนับถือน้ำพระพุทธมนตร์พระปริตที่พระสงฆ์รามัญสวดถวายนั้นเป็นน้ำสรงพระพักตร์ และน้ำสรงมาทุกพระองค์

คัดจากประกาศพระราชพิธีการจรเล่ม ๒ ประกาศหอเสถียรธรรมปริต

หน้าว่าง

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคที่ ๓ หมวดราชาริตโบราณ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า

โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขนบีใหม่

บีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๗๔

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หน้าว่าง

สารบาญ

๑	ว่าด้วยอากรค่าน้ำ	หน้า ๑
๒	ว่าด้วยอากรไม้ปกำใบและน้ำมัน	,, ๖
๓	ว่าด้วยอากรค่าน้ำ	,, ๗
๔	ว่าด้วยพิกัดเงินตรา	,, ๙
๕	ว่าด้วยการใช้เบี้ย	,, ๑๑
๖	ว่าด้วยพิกัดทองคำ	,, ๑๕
๗	ว่าด้วยตราภูมิคุ้มห้าม	,, ๒๖
๘	ว่าด้วยดวงตราที่ใช้ในตราภูมิ	,, ๒๗
๙	ว่าด้วยสักเลขหมายหมู่	,, ๒๙
๑๐	ว่าด้วยละคอนผู้หญิงของหลวง	,, ๓๐
๑๑	ว่าด้วยนายบ่อนทดรองเงินให้ผู้เล่นเบี้ย	,, ๓๑

หน้าว่าง

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมวดโบราณคดี

ว่าด้วยราชจารีตโบราณ

๑ ว่าด้วยอากรค่าน้ำ

อากรค่าน้ำนี้ก็เป็นทางที่ให้บังเกิดพระราชทรัพย์อย่างหนึ่งสำหรับแผ่นดินในสยามประเทศนี้มีมาแต่โบราณสืบ ๆ กาลพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนทุก ๆ พระองค์ แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่ามา จะได้ยินว่าในแผ่นดินพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่งจะให้เลิกถอนเสียนั้นหามิได้ เพราะคนชาวประเทศไทยมีปกติดังธรรมดา มีเนื้อและปลาเป็นกับเข้าเป็นนิจทุกตัวคนทุกตำบลทุกแห่ง จะเป็นคนกินแต่ของเครื่องเค็มและเต้าหู้ซึ่งเป็นสิ่งมิใช่เนื้อปลาเป็นกับเข้าดังจีนบางจำพวกก็ดี หรือเป็นคนกินนมเนยถั่วงาเป็นกับเข้าดังพราหมณ์และคนชาวมัชฌิมประเทศโดยมากก็ดีหามีไม่ เพราะฉะนั้นท่านผู้ครองแผ่นดินมาแต่ก่อนจึงได้เก็บอากรแก่คนหากุ้งหาปลาเหมือนเก็บค่านาสมพักสรแก่ผู้ทำนาทำไร่ทำสวนเสมอกันไปทั้งพระราชอาณาเขตต์ รวบรวมพระราชทรัพย์มาใช้จ่ายเป็นการทำนุบำรุงแผ่นดิน คุ้มครองราษฎรทั้งปวงไว้ให้อยู่เย็นเป็นสุข ก็และประเพณีรักษาแผ่นดินอย่างประเทศไทยนี้ ก็เห็นว่าสมควรแก่กาลและประเทศอันนี้อยู่แล้ว เพราะพระเจ้า

๒

แผ่นดินกรุงไทยสืบมาแต่บุราณองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งจะมีบุญญาธิการเหลือล้นนัก จนถึงขุนคลังแก้วมีทิพจักษุเห็นทรัพย์แผ่นดิน หยิบเอาทรัพย์ในแผ่นดินขึ้นมาถวายได้ทุกขณะทุกเวลา เหมือนขุนคลังแก้วของบรมจักรพรรดินั้นก็ดี และจะมีบุญฤทธิวิเศษยิ่งจนบันดาลห่าฝนแก้ว ๗ ประการให้ตกลงมาได้ดังพระหฤทัยปรารถนาเหมือนพระเจ้ามันธาตุราชและพระเพสยันดรก็ดี หามีไม่แต่สักพระองค์หนึ่ง

ครั้นมาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เถลิงถวัลราชสมบัติแล้ว มีพระบวรสันดานเพลิดเพลินในการพระราชกุศล ทรงสดับเรื่องราวโบราณนิทานชาดกแลอื่น ๆ มากแล้ว มีพระราชประสงค์จะให้ภิกษุสงฆ์และสัปรุสในพระพุทธศาสนา ซ้องสรรเสริญนับถือว่าเป็นมหาสัพพัญญูโพธิสัตว์มหัศจรรย์กว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ จึงทรงพระราชดำริตริตรองจะทรงปฏิบัติให้เหมือนพระโพธิสัตว์ที่มีเรื่องราวมาในชาดกซึ่งกล่าวด้วยพระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์ เสวยสมบัติในเมืองพาราณสีและเมืองอื่น ๆ ในมัชฌิมประเทศที่มีประชาชนกินมนเนยและถือว่าเป็นกับเข้านั้นเอามาเป็นพระอารมณ์ ว่าพระโพธิสัตว์แต่ก่อนได้เสวยสมบัติแล้วพระราชทานอภัยให้แก่สัตว์ในบ่า นกบินอยู่บนฟ้า ปลาในน้ำทั้งสิ้น ไม่ให้ใครทำปาณาติบาตเลยที่เดียวได้อย่างไร การอย่างนั้นจะทรงปฏิบัติได้บ้าง

อนึ่งทรงระแวงแคลงไปว่า เมื่อตั้งนายอากรไปให้เป็นเจ้าของเขตต์แดนห้วยหนองคลองบึงบางและเกาะในชะเล เมื่อนายอากรจะเก็บเอาทรัพย์ที่เกิดด้วยปาณาติบาตของราษฎรมารวบรวมมาส่งเป็นพระราชทรัพย์แล้ว พระมหากษัตริย์จะทรงใช้สอยพระราชทรัพย์นั้นก็จะเป็นมิจฉาชีพไป

๓

ด้วย จึงโปรดให้เลิกอากรฟองจันละเม็ดในชะเลและค่าน้ำเสียให้หมดแต่ครั้งปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๗๓๙) มา ในปีนั้นปีเดียวโปรดให้มีข้าหลวงขึ้นไปเบิดกระบังรังเผือกซึ่งราษฎรรับแต่นายอากรบีดห้วยหนองคลองบึงบางไว้ ปล่อยปลาอยู่ในที่ชังให้พ้นไป แล้วทรงประกาศการอันนั้นให้พระสงฆ์ราชาคณะอนุโมทนาสาธุการ เป็นพระเกียรติยศครั้งหนึ่งเท่านั้น

(เมื่อปีมะโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๓๙๙ มีประกาศในรัชชกาลที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องอากรค่าน้ำฉะบับ ๑ ประกาศนั้นก็เป็นพระราชนิพนธ์ ทรงบรรยายเรื่องตำนานอากรค่าน้ำครั้งรัชชกาลที่ ๓ ทำนองเดียวกับความในท้องตราฉะบับนี้ แต่มีพลความบางข้อซึ่งมิได้ปรากฏในท้องตราฉะนับนี้ คือ

ข้อ ๑ ว่าเงินอากรค่าน้ำในรัชชกาลที่ ๓ เมื่อก่อนจะเลิกอากรนั้นเป็นจำนวนเงินนายอากรนำส่งพระคลังปีละ ๗๐๐ ชั่ง

อีกข้อ ๑ ทรงสืบทราบว่านายอากรไปเก็บอากรค่าน้ำ แล้วตัดตอนขายหนองคลองบึงบางเป็นคลองเงินให้แก่ราษฎรเป็นเจ้าของที่ต่าง ๆ จึงผู้ซึ่งซื้อตอนทั้งปวงนั้นบีดพนบลงกระบังรังเผือกนั้นคลองบึงบางรุกรวมเอาปลากักขังไว้ในส่วนของตัว ๆ ปลาจะว่ายไปมาตลอดไปในที่มีน้ำทั้งปวงตามธรรมดาก็ไม่ได้ คนที่มีประโยชน์จะเดิรเรือก็เดิรไม่ได้ จึงทรงพระกรุณากับปลาว่าเป็นสัตว์มีชีวิต อย่าให้ต้องติดขังจำตายเลย และจะให้คนที่มีประโยชน์เดิรเรือไปมาได้คล่องไม่ต้องเข็นข้ามพนบและเผือกเป็นเหตุให้มีทะเลาะวิวาทกันนั้นด้วย จึงโปรดให้มีข้าหลวงขึ้นไปเบิดกระบังรังเผือก ซึ่งราษฎรรับแต่นายอากรบีดห้วยหนองคลองบึงบางไว้ ปล่อย

๕

ปลาอยู่ในที่ซึ่งให้พ้นไป ให้นายอากรเก็บค่าน้ำต่อไปแต่โดยพิกัดตามเครื่องมืออย่างเดียว อย่าตัดทอนขายต่อไปเลย เมื่ออากรจะขาดสักเท่าไรก็ให้นายอากรมาร้องขาดเถิดจะลดให้ ฝ่ายนายอากรก็มาร้องขาดให้ลดเงินอากรลงปีหนึ่ง ๓๐๐ ชั่งเศษ คงเงินอากรอยู่แต่ปีละ ๕๐๐ ชั่งเศษ ครั้นภายหลังมายังทรงรังเกียจกลัวบาปต่อไป ด้วยทรงแคลงว่าเพราะมีค่าน้ำคนจึงหาปลามากขึ้น จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมอีกครั้งหนึ่งให้ยกอากรค่าน้ำที่เคยเรียกได้เป็นเงินอากรเพียงปีละ ๕๐๐ ชั่งเศษนั้นเสียทีเดียว)

ครั้นกาลภายหลังต่อมาทรงพระราชดำริว่า ครั้นจะห้ามการปาณาติบาต ทุกแห่ง ทุกตำบล ด้วยพระราชอาชญา หาเหตุและเขตต์บมิได้ก็ไม่ควร การจะไม่สำเร็จ จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราออกไปให้กรมการหัวเมืองฝ่ายตะวันออกซึ่งขึ้นกรมท่า แต่งกองจับออกจับคนผู้หาฟองจันละเม็ดในชะเล จับตัวได้ให้เอามาทำโทษและเรียกค่าปรับไหม โดยสมควรแต่การหากุ้งหาปลานั้นให้ห้ามแต่ในเขตต์เสาศิลา ซึ่งปักไว้แต่ก่อนเป็นอาณรพ์กันบีศาจทุกทิศในเขตต์พระนคร ถ้าใครทำปาณาติบาตในเขตต์พระนครแล้วให้กรมเมืองจับปรับเอาทรายทำวัด การที่มีผู้ทำปาณาติบาตในที่อื่น ๆ นอกจากเสาศิลาเขตต์พระนครนั้นเป็นแต่ตรัสประภาส์ไว้ว่าเมื่อไม่มีใครเป็นเจ้าของห้วยหนองคลองบึงบางแล้วราษฎรก็จะแย่งกันทำปาณาติบาตในที่นั้น ๆ ก็จะเกิดวิวาทขึ้น แล้วจึงจะยึดเอาที่นั้นเป็นที่หลวงเสีย แล้วจึงจะได้ห้ามมิให้ใครทำปาณาติบาตในที่นั้นต่อไป ที่นั้น ๆ จะทำปาณาติบาตของราษฎรก็จะน้อยแคบเข้าทุกที ก็จะเป็นที่เจริญอภัยทานเป็นการพระราชกุศลเสมอไป ความข้อนี้เป็นแต่ตรัสประภาส์ไว้ตั้งแต่

๕

ปีจออัฐศก (พ.ศ. ๒๓๖๙) มาจนปีจอโทศก (พ.ศ. ๒๓๙๓) เป็น ๒๕ ปี ก็ไม่มีใครซึ่งแย่งกันจนถึงเกิดความจนถึงได้ยึดเอาที่นั้นเป็นที่หลวง แม้นถึงจะเกิดวิวาทกันบ้างก็ชำระแล้วไปแต่ในเจ้านายเท่านั้น ไม่เป็นไปได้ตามพระราชประสงค์ ซึ่งมีพระราชโองการรับสั่งให้กรมการหัวเมืองจับผู้หาฟองจันละเม็ดในชะเล และให้กรมเมืองจับผู้หากุ้งหาปลาในภายในเขตต์เสาศิลานั้น เมื่อมีรับสั่งครั้งหนึ่งแล้วก็ทรงไปด้วยราชการอื่น ๆ ด้วยว่ามีราชกิจเป็นการใหญ่ ๆ มากมิได้ทรงตักเตือนตรวจตราประการใดอีก การนั้นก็จืดจางไป ผู้ที่ทำปาณาติบาตก็ได้ช่องที่จะทำกำเริบขึ้น เพราะฉะนี้ที่เลิกอากรค่าน้ำเลี้ยนั้น ไม่เป็นคุณอันใดแก่แผ่นดินและพระพุทธศาสนา และตัวสัตว์คือกุ้งปลาในน้ำ กลับเป็นคุณแก่ผู้ที่ทำปาณาติบาตเป็นคนบาปนั้นยิ่งกว่าคนที่เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม คือทำไร่นาเรือกสวนทั้งปวงนั้นเสียอีก เป็นการไม่เสมอในการที่จะถือเอาส่วยแต่ราษฎรทั้งปวงไป (ความต่อไปเป็นเรื่องตั้งนายอากรค่าน้ำ และพิกัดเครื่องมือจับสัตว์น้ำ)

คัดจากสารตราลงวันเสาร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวดจัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๙๕)

๖

๒ ว่าด้วยอากรไม้ปกำใบและน้ำมัน

ยังมีอย่างธรรมเนียมสืบมาแต่แผ่นดินที่ล่วงแล้ว ว่าให้ชาวสวนต้องเสียเงินนอกจากอากร ๔ อย่างอีก เป็นเงินส่วนละสองสลึง คือค่าไม้ปกำใบเพื่องหนึ่ง ค่าเฉลี่ยน้ำมันเพื่องหนึ่ง ค่าผลดีปลีเพื่องหนึ่ง ค่าเม็ดคำเพื่องหนึ่ง ค่าของ ๔ อย่างนี้ราษฎรเจ้าของสวนต้องเสียทุกปีมาช้านาน บัดนี้ทรงราชพระดำริเห็นว่า ของสองสิ่งคือค่าไม้ปกำใบ ค่าเฉลี่ยน้ำมันมะพร้าวใช้ราชการนั้น จะมีมาแต่ครั้งใดแผ่นดินใดหาทราบเป็นแน่ไม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่าจะเป็นกระแสพระราชดำริพระเจ้าแผ่นดิน หรือความคิดเสนาบดีแต่ก่อนเก่า ครั้งเมื่อเวลาในหลวงยังกำลังตกแต่งสำเภาจีนออกไปค้าขายต่างประเทศ มีกำไรมาใช้ในราชการแผ่นดินอยู่ และเมื่อเวลาภาษีไม้ไผ่น้ำมันมะพร้าวยังไม่มี ราษฎรผู้มีสวนจึงต้องส่งไม้ปกำใบสำหรับใช้แต่งสำเภาหลวงและเฉลี่ยน้ำมันมะพร้าวมาใช้ราชการ ครั้นมากาลเมื่อภาษีไม้ไผ่ภาษีน้ำมันมะพร้าวมีขึ้นแล้ว สำเภาจีนในหลวงก็ไม่ได้ตกแต่งไปค้าขายแล้ว ค่าไม้ปกำใบและค่าเฉลี่ยน้ำมันควรจะให้เลิกเสีย แต่หามีผู้ใดคิดอ่านยกเลิกค่าไม้ปกำใบ ค่าเฉลี่ยน้ำมันเสียไม่ นายระวางจึงได้เรียกเก็บมาตามเคยทุกปี บัดนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจะให้ยกเลิกค่าไม้ปกำใบเพื่องหนึ่ง ค่าเฉลี่ยน้ำมันเพื่องหนึ่ง เป็นส่วนละสลึงหนึ่ง ที่เจ้าของสวนต้องเสียอยู่ทุกปีนั้นเสีย

คัดจากประกาศให้ยกค่าไม้ปกำใบค่าน้ำมัน ลงวันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีวอกโทศก (พ.ศ. ๒๔๐๓)

๗

๓ ว่าด้วยอากรค่านา

ค่านานั้นแต่ก่อนเรียกเป็นหางเข้าตวงขึ้นฉางหลวงไร่ละ ๒ ถัง แล้วซ้ำจัดซื้อเป็นราคาหลวงอีกไร่ละ ๒ ถัง พระราชทานเงินให้ไร่ละเฟื้อง เป็นราคาหลวงถังละ ๒ ไพ แต่ราษฎรต้องขนมาส่งถึงฉางในกรุงเทพ ฯ และฉางหัวเมือง ตามแต่เจ้าพนักงานจะบังคับ ราษฎรได้ความยากบ้างง่ายบ้างไม่เสมอกัน ที่ได้ความยากก็ร้องทุกข์กล่าวโทษข้าหลวงเสนาและเจ้าพนักงานไปต่าง ๆ ต้องมีผู้ตัดสินเป็นถ้อยความอยู่เนือง ๆ มาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นทรงพระราชดำริพร้อมกับความคิดเจ้านายต่างกรมและเสนาบดีเห็นว่า เรียกหางเข้าค่านาและจัดซื้อเข้าเป็นตัวเข้าแล้วก็บังคับให้มาส่งถึงฉาง ราษฎรได้ความลำบากมากบ้างน้อยบ้างไม่เสมอกัน ที่ถูกเกาะครองเร่งรัดก็มักร้องทุกข์กล่าวโทษเจ้าพนักงานและข้าหลวงเสนา เป็นถ้อยความต่าง ๆ เนือง ๆ จึงได้คิดอ่านตั้งอย่างธรรมเนียมเลี่ยใหม่ เลิกเรียกหางเข้าค่านาและจัดซื้อเข้าเป็นราคาหลวงอย่างแต่ก่อนนั้นเสีย แล้วมีพระราชบัญญัติให้เรียกเป็นค่านาไร่ละสลึงเฟื้องเสมอกันไปทั้งนาคู่โคและนาน้ำฝนฟางลอย แต่การที่เรียกตามประเมินนาบักนาน้ำฝนฟางลอย และเรียกตามจำนวนในตราแดงและนาคู่โคนั้น ยังคงอยู่ตามเดิมไม่ยักย้าย ก็เมื่อใดฝนแล้งน้ำน้อยหรือน้ำมากเกินประมาณ ราษฎรเจ้าของนาคู่โคที่ต้องเลี่ยตามจำนวนตราแดง มักร้องทุกข์ว่าทำนาได้ผลน้อย จะทนเลี่ยค่านาตามจำนวนตราแดงไปไม่ได้ ที่เป็นไพร่หลวงผี่พายและพวกพ้องของพวกผี่พายมาเข้าซื้อ

๗

กันถวายฎีกาในกรุงเทพ ฯ บ้าง ก็การที่สำเร็จแก่ผู้ร้องนั้นเป็นไปต่าง ๆ เอานิยมลงไม่ได้ บางทีก็โปรดให้ยกให้ลดให้แต่ไพร่หลวงกรมผีพายที่ลงมารับราชการ บางทีก็โปรดให้ประเมินเรียกเอาแต่ตามที่ได้ทำ บางทีก็โปรดลดให้ไร่ละเฟื้องเสมอไปในปีหนึ่งนั้น ตามครั้งคราวที่เป็นใหญ่เป็นน้อยหายืนลงเป็นอย่างไม่ (ต่อนี้ไปเป็นพระราชบัญญัติเรื่องนาตราแดงและนาคู่โคซึ่งประกาศให้ลดการเลี้ยค่านาลงคงเหลือไร่ละ ๑ สลึง)

คัดจากประกาศพระราชบัญญัติเรื่องนาตราแดงและนาคู่โค ลงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้นค่ำ ๑ ปีชวด ฉศก (พ.ศ. ๒๔๐๗)

๙

๔ ว่าด้วยพิกัดเงินตรา

ในพระราชอาณาจักรนี้แต่ก่อน เมื่อผู้ครองแผ่นดินจะใคร่ให้ผู้ซื้อผู้ขายจ่ายรับสิ่งของทั้งปวงด้วยใช้เงินใช้ทองเป็นราคานั้น ถ้าเป็นตัวเงินหรือทองที่มีเนื้อเงินเนื้อทองต่าง ๆ และมีกำหนดไม่ได้จำกัดคงรูปนั้น ๆ ครั้นเมื่อเวลาซื้อขายใช้จ่ายต่อกันก็เป็นที่ต้องถุ้งเถียงเกี่ยงเลี่ยงกันด้วยเนื้อเงินเนื้อทองต่ำสูง และต้องชั่งต้องตรวจสอบส่วนน้ำหนักในตราชูตราชั่งต่าง ๆ ก็เป็นที่ถุ้งเถียงวิวาทบาดหมางกันเนือง ๆ แล้วเป็นเหตุให้ช้าเสียเวลาประสงค์นั้น ๆ ไป จึงได้คิดอ่านตั้งพนักงานเป็นกองเดียวเลือกน้ำเงินให้เสมอกันเป็นอย่างเดียวแล้วตัดชั่งตั้งรูปให้มีน้ำหนักเสมอกันเป็นเงินเฟื้อง เงินสลึง เงินบาท เงินกึ่งบาทขึ้นได้แล้ว จึงตีตรารูปต่าง ๆ ตามแผ่นดินนั้น ๆ เป็นสำคัญ ให้คนเชื่อว่าทำไปแต่โรงช่างเงินใหญ่เป็นของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าพนักงานได้สอบน้ำเงินและน้ำหนักแล้วไม่คลาดไม่ขาดไม่เกิน เพราะเชื่อต่อรูปพดด้วงและตราหลวงที่ประทับแล้ว ก็ไม่มีใครเสียเวลาสอบชั่งหรือดูน้ำเงินเลย ซื้อขายจ่ายใช้กันได้คล่อง ๆ ไม่ต้องลำบากเนิ่นช้าเสียเวลาไป ดังหนึ่งใช้เงินใช้ทองเปล่าที่เป็นรูปเป็นแท่งต่าง ๆ ตัดชั่งใช้แก่กันดังในเมืองพะม่านั้น ครั้นเมื่อราษฎรใช้เงินพดด้วงตีตราหลวงดังนี้ ไม่มีสอบน้ำหนักและดูเนื้อเงินแล้ว มีพวกช่างเหล็กช่างทองช่างเงินในกรุงบ้างนอกกรุงบ้าง ลอบทำเงินเจือทองแดงและเงินดีบุกเป็นรูปพดด้วงตีตรา แกะปลอมให้เหมือนตราหลวง ทำเงินทองแดงเงินดีบุกขึ้นได้เป็นอันมากแล้ว ก็ลอบเอาเข้าเปลี่ยนปลอมซื้อขายเองบ้าง ขายให้แก่ชายหญิงซึ่งเป็นคนโกง ๆ รับไปเปลี่ยนปลอมใช้สอยบ้าง เงิน

๑๐

ปลอมจึงชุกชุมขึ้นในแผ่นดิน เมื่อการเป็นดังนี้พระเจ้าแผ่นดินซึ่งตั้งโรงเงินหลวงพลด้วงตีตราให้ราษฎรใช้นั้น ก็เหมือนกับเป็นนายประกันให้อ้ายผู้ร้ายที่ทำเงินทองแดงเงินดีบุกเหรียญตราหลวงแล้วทำขึ้นนั้นไป เป็นที่ขัดเคืองพระราชหฤทัยทรงโทมนัสมากนักมาช้านาน และเมื่อการค้าขายในกรุงเจริญขึ้น มีเงินเหรียญเมืองต่างประเทศเข้ามาฝาก ลูกค้านอกประเทศเมื่อเอาเงินเหรียญมาซื้อของลูกค้าในประเทศก็หาใคร่จะยินดีรับไม่ ด้วยรังเกียจเนื้อเงินว่าต่ำกว่าเงินบาทบ้าง ว่ากลัวจะเป็นเหรียญปลอมบ้าง หรือถึงจะยอมรับก็ต้องคิดกลับเป็นบาท เป็นสลึง เป็นเฟื้อง โดยมาตราธรรมเนียมไทย เป็นที่ถุงเถียงกันวุ่นวายไปกับลูกค้าต่างประเทศ กว่าจะตกลงกันก็ช้าเสียเวลาค้าขายไป ครั้งนั้นผู้ครองฝ่ายไทยได้พร้อมใจกันกับกงสุลต่างประเทศทั้งปวงแล้วตัดสินว่า ให้คิดเงินเหรียญสามเหรียญเปลี่ยนกับเงินไทยห้าบาท ประกาศไปแล้วก็ยังมีผู้เถียงเกี่ยงเลี่ยงไปต่าง ๆ ว่าอย่างนั้นก็เสียเปรียบด้วยเหตุนั้นเหตุนี้ตามแต่จะว่าไป ทั้งผู้ให้เงินก็ว่าเสียเปรียบจนจะพังเอามิได้ ครั้นจะคิดเป็นหุนเป็นเซน เป็นสลึง เป็นเฟื้องและปลายเบี้ยก็เป็นที่จะให้คิดกันยาก จึงตัดสินมาว่าสามเหรียญเป็นเงินห้าบาทขาดตัวลง ถึงกระนั้นราษฎรฝ่ายไทยก็ยังว่าเข้าใจยาก ซึ่งเป็นทั้งนี้เพราะมาตราเงินเหรียญเงินรูเบี้ยไม่ต้องกับมาตราของไทย

(ความต่อไปกล่าวด้วยพิกัดราคาเงินเหรียญบาทและเงินแปซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ทำด้วยเครื่องจักร)

คัดจากประกาศพิกัดราคาเงินเหรียญบาทและเงินแป ลงวันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีวอก โทศก (พ.ศ. ๒๔๐๓)

๑๑

๕ ว่าด้วยการใช้เบี้ย

แต่ก่อนในบ้านเมืองไทยตาว ๆ ๑ ๆ เหล่านี้ นานมาแล้วแต่โบราณราชการใช้หอยอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเบี้ยมาแตกปลีกออกไปจากเงินปลีก ซื้อจ่ายขายแลกแก่กันอยู่ดังเช่นรู้เช่นเห็นด้วยกันนั้น ก็โดยประมาณตามพระราชกำหนดกฎหมายโบราณ ว่าให้คิดเบี้ยแปดร้อยต่อเพื่อง และคำโบราณก็เล่าว่า ครั้งกรุงเก่าราษฎรซื้อขายแลกเปลี่ยนเบี้ยแปดร้อยต่อเพื่องจริง ครั้นยกบ้านย้ายเมืองมาตั้งกรุงเทพมหานครอยู่ในส่วนนี้หอยเบี้ยสาบสูญมีน้อยไป เงินเพื่องหนึ่งแตกเป็นเบี้ยได้แต่เพียงสองร้อย คนที่เที่ยวไปเห็นเบี้ยตกที่ไหนเบี้ยหนึ่งสองเบี้ยก็เก็บ เมื่อผู้มีศรัทธาโปรยเบี้ยให้เป็นทานก็กลุ้มรุมแย่งชิงกัน ถูกค้าต่างประเทศเห็นว่ามีผู้ต้องการเบี้ยมาก ก็เก็บหอยอย่างนั้นในทะเลใส่กระสอบเข้ามาซื้อขายทุกปี เบี้ยมีมากขึ้นราษฎรซื้อจ่ายแตกเป็นปลีกจากเงินเพื่องมากขึ้นไป เป็นสองร้อยยี่สิบห้าต่อเพื่อง แล้วสองร้อยห้าสิบต่อเพื่อง แล้วขึ้นไปห้าร้อยต่อเพื่อง แล้วขึ้นไปแปดร้อยต่อเพื่อง เมื่อเบี้ยยังแพงอยู่ไม่ถึงแปดร้อยต่อเพื่องนั้น คนสูงอายุเป็นอันมากบ่นว่า บ้านเมืองเราเดี๋ยวนี้ขัดสน เงินเพื่องแตกเบี้ยไม่ถึงแปดร้อยเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า ครั้นเมื่อเบี้ยขึ้นถึงแปดร้อยต่อเพื่องแล้ว ท่านทั้งปวงที่รู้พระราชกำหนดกฎหมายและกาลโบราณก็ชื่นชมยินดีว่า บัดนี้บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้นจนเบี้ยขึ้นไปถึงแปดร้อยต่อเพื่อง ต้องตามกฎหมายเหมือนกาลก่อน ครั้นถูกค้านำหอยที่เรียกว่าเบี้ยมาขายมากขึ้นไป ราคาเบี้ยก็ถูกมากไปถึงพันหนึ่งต่อเพื่อง พันสองร้อยพันสามร้อยต่อเพื่อง ก็เมื่อเบี้ยถูกมากไปกว่าแปดร้อยต่อเพื่องก็ดี เบี้ยแพงไม่ถึง

๗๒

แปดร้อยต่อเพื่องก็ดี การคิดเบี้ยปรับไหมในการพิพากษาความตามพระราช กำหนดกฎหมายก็คงคิดเบี้ยแปดร้อยต่อเพื่องยืนเสมออยู่ไม่ยักย้าย ทั้งในกรุงเทพมหานครและหัวเมือง ก็เมื่อเวลาเบี้ยพันหนึ่งพันสองร้อย พันสามร้อยต่อเพื่องนั้น มีผู้บ่นว่าแต่ก่อนมีเบี้ยห้าเบี้ยสิบเบี้ยก็ซื้อของกินได้อิ่มหนึ่ง บัดนี้ถึงร้อยเบี้ยซื้อกินก็ไม่ใคร่จะได้เต็มอิ่ม ของแพงไป กว่าจะซื้อกินได้ต้องทนแสบท้องนับอยู่นาน ในบ่อนถั่วย่อยเมื่อเวลาเบี้ยแพงนับเบี้ยแทงถั่วกัน ครั้นเวลาเบี้ยถูกเกี่ยจคร้านที่จะนับ เอาชามตวงแทงถั่วกันบ้าง บอกเบี้ยละร้อยเบี้ยละห้าสิบแทงถั่วกันเป็นคะแนนบ้าง ก็ในแผ่นดินบัดยุบันนี้ ลูกค้านำของสิ่งอื่นมาค้าขายเสียมากไม่เก็บเบี้ยมา เบี้ยเก่าเศกตกหกหายสาปสูญไปราคาเบี้ยลดลงมา จนบัดนี้คงแปดร้อยต่อเพื่อง เหมือนอย่างที่ว่าในกฎหมาย ก็เมื่อราคาเบี้ยได้ดังกฎหมายที่คิดเบี้ยปรับอยู่ดังนี้ นักปราชญ์ที่ถือกฎหมายก็เห็นว่าเป็นดีอยู่แล้ว แต่คนบางพวกก็ยังบ่นว่าเอาเงินไปเศกเบี้ยบัดนี้ได้น้อยไป ก็คำบ่นของคนที่ไม่คิดหน้าคิดหลังนั้นไม่เป็นประมาณ เมื่อเบี้ยมากก็บ่นว่ามากลำบากที่ต้องนับซื้อขายกันช้าไป มีเบี้ยน้อยก็ซื้อของอิ่มท้องไม่ได้ ครั้นเมื่อเบี้ยแพงขึ้นก็กลับบ่นเล่าว่าเงินปลีกไปเศกเบี้ยได้น้อยไป ราษฎรบ่นทั้งเมื่อเบี้ยมากเบี้ยน้อยเบี้ยถูกเบี้ยแพงดังนี้ จะเอาเป็นประมาณก็ไม่ได้ จะว่าให้เป็นหลักหลายแล้ว เห็นว่าถ้าเบี้ยเป็นแปดร้อยต่อเพื่องต้องตามกฎหมายนั้นเป็นดี สืบไปภายหน้าแต่นี้ ถ้าว่าไม่มีลูกค้านอกประเทศนำเบี้ยมาขายมากขึ้นก็เห็นว่าเบี้ยจะแพงขึ้น เพื่องหนึ่งไม่ได้ถึงแปดร้อย แลคำคน

๑๓

ที่บ่นว่าเบี้ยมากต้องนับช้าอยู่ลำบากไปเสียเวลานั้น ก็ควรจะเห็นชอบด้วยบ้างอยู่ (ความต่อไปประกาศให้ใช้กะแปะอัฐและโสฬสที่ทำขึ้นใหม่)

คัดจากประกาศให้ใช้กะแปะอัฐและโสฬสที่ทำขึ้นใหม่ ลงวันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ ปีจอจัตวาศก (พ. ศ. ๒๔๐๕)

๑๕

๖ ว่าด้วยพิกัดทองคำ(๑)

ในพระราชอาณาจักรนี้แต่ก่อนทองคำมีน้อย เป็นแต่ใช้ทำรูปพรรณต่าง ๆ เป็นเครื่องยศเครื่องประดับ ก็บัดนี้ทองคำใบของจีนบ้าง ทองแท่งจีนบ้าง ทองคำเมืองกาลิฟอเนียบ้าง ทองเหรียญเมืองยุโรปเมืองอเมริกาบ้าง มีเข้ามามากในพระราชอาณาจักร จนเกินการที่จะใช้สอยทำรูปพรรณและเครื่องประดับ ผู้มีทรัพย์เก็บทองไว้มากร้องขอขายและขอส่งแทนภาษีอากรกัน ด้วยเหตุนี้จึงทรงพระราชดำริว่า ตามอย่างเมืองอื่นที่เป็นเมืองแผ่นดินใหญ่นั้น ๆ หลายเมือง เมื่อทองคำมีมากขึ้นผู้ครองแผ่นดินเมืองนั้น ๆ ก็คิดทำเป็นทองเหรียญมีตราหลวงเป็นสำคัญ ให้ราษฎรใช้ในกำหนดราคานั้น ๆ ไม่ต้องเถียงน้ำหนักและเนื้อทองตีราคากัน ผู้ได้ทองตราทองเหรียญไปเมื่อต้องการเงินมาขอขึ้นเงินต่อคลังหลวง หรือเศรษฐีเจ้าทรัพย์ก็ได้ตามกำหนดซึ่งพิกัดไว้ จนเมืองนั้น ๆ ใช้ทองตราทองเหรียญแก่กันอยู่เป็นปกติเหมือนใช้เงินตราและเบี้ยแปะทั้งปวง ก็ในกรุงเทพ ฯ นี้ทองตราใช้กับเงินตราเช่นนั้นยังห้ามไม่ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานโรงจักรซึ่งเป็นที่ทำเงินเหรียญและเบี้ยอัฐเบี้ยโสพศนั้น คิดทำทองเหรียญทองแปดด้วยทองคำเนื้อแปดเศษสอง คือทองใบยี่ห้ออันเลิ่งเป็น ๓ ขนาด ขนาดใหญ่ตีราคาแปละ ๘ บาท ขนาดกลางตีราคาแปละ ๔ บาท ขนาดน้อยตีราคาแปละ ๑๐ สลึง ขนาดใหญ่ขนาดกลางนั้นเทียบตามอย่างทองเหรียญอังกฤษ คือเหรียญใหญ่ของอังกฤษ

---

(๑) เรื่องพิกัดทองคำนี้มิได้ตัดเอาแต่ฉะเพาะพระบรมราชาธิบาย คัดลงไว้เต็มตามประกาศ ถ้าตัดออกทำให้พระบรมราชาธิบายเฝือไป

๑๕

ที่เรียกว่าทองปอนด์ หรืออีกชื่อหนึ่งว่า สเตอร์ลิงก์ หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกว่า สอเวอร์เรนต์ และเหรียญขนาดย่อมเรียกว่าทองฮาฟปอนด์ หรืออีกชื่อหนึ่งว่า เสมิสเตอร์ลิงก์ หรืออีกชื่อหนึ่งว่า ฮาฟสอเวอร์เรนต์ จะว่าตามการซึ่งคิดมาตราเงินในเมืองอังกฤษนั้น อังกฤษคิดนับว่าปอนด์หนึ่งเป็น ๒๐ ชิลิง ๆ หนึ่งเป็น ๑๒ เปด และในการสั่งสิ่งของซื้อขายอยู่ เมื่อได้บิลคือหนังสือกำหนดราคาของมาแต่เมืองอังกฤษก็ย่อมคิดนับเป็นจำนวนปอนด์มา ๙ ปอนด์ ๑๐ ปอนด์ ๑๐๐ ปอนด์และอื่น ๆ ครั้นมาที่กรุงเทพ ฯ นี้ ถ้าผู้ซื้อทองปอนด์เอาทองปอนด์ใช้ให้ก็ได้ ถ้าไม่มีทองปอนด์ นายห้างผู้รับสั่งของคิดเอาเงินแต่ผู้สั่งปอนด์ละ ๙ บาทเสมอไป ถ้าจำนวนเป็นฮาฟปอนด์ คือครึ่งปอนด์ก็คิดเอา ๕ บาทเสมอไป คงคิดราคากัน ๑๐ ปอนด์เป็นเงินชั่งหนึ่ง และ ๒๐ ฮาฟปอนด์เป็นเงินชั่งหนึ่ง แต่ตัวทองปอนด์ทองฮาฟปอนด์นั้นไม่เป็นทองบริสุทธิ์ เป็นทองขวางถมประสมทองแดงส่วน ๑ ใน ๑๒ ส่วน ปอนด์หนึ่งหนัก ๒ สลึง เมื่อคิดราคาปอนด์ละ ๙ บาทก็เป็น ๑๖ หนัก ฮาฟปอนด์นั้นหนัก ๑ สลึง คิดราคาฮาฟปอนด์ละ ๕ บาทก็เป็น ๑๖ หนักเหมือนกัน ทองปอนด์ทองฮาฟปอนด์นั้นได้เอามาหุงคัดเอาทองแดงออกเสียก็คงเนื้อทองคำเนื้อเปด ปอนด์หนึ่งแต่สลึง ๑ กับเพื่อง ๑ กับ ๒ ไพ คิดราคาปอนด์ละ ๙ บาท ก็เป็น ๑๙ หนักเกินสักหน่อย ทองในฮาฟปอนด์ที่หุงแล้วก็คงแต่เพื่อง ๑ กับ ๓ ไพ คิดฮาฟปอนด์ละ ๕ บาทก็เป็น ๑๙ หนักเกินหน่อยหนึ่งเหมือนกัน จึงทรงพระราชดำริว่า ซึ่งทองตราทองเหรียญเมืองอื่นเจือทองแดงให้ขวางถมนั้น เพื่อจะให้

๑๖

มีเนื้อกระด้างใช้ทนได้นานตราไม่ใคร่เสื่อนไป ไม่ต้องยุบทำใหม่บ่อย ๆ ให้เสียสูญเพลิง อนึ่งจะให้ถือใจคนที่ไม่รู้ดูทองว่าคงลิ่มขวางลิ่มยินดี ว่าคิดราคาแต่ ๑๖ หนัก ในกรุงเทพ ฯ นี้จะทำเช่นนั้นให้เหมือนกันก็ได้ แต่ครั้นจะทำอย่างนั้น ทองในบ้านในเมืองก็จะเป็นทองขวางลิ่มไปเสียมาก ราษฎรที่ไม่นับถือก็จะรังเกียจไป จึงโปรด ฯ ให้คงทำด้วยเนื้อทองล้วน คิดราคา ๑๗ หนักตามเนื้อทองบริสุทธิ์ ก็เมื่อคิดแปละ ๑๗ หนักทั้ง ๓ อย่าง ขนาดใหญ่ทองน้ำหนักสลึงเฟื้องกับ ๓ ไพเท่านี้ราคา ๘ บาท ขนาดกลางน้ำหนักทองเฟื้องกับ ๓ ไพกึ่งเท่านี้ราคา ๔ บาท ขนาดน้อยน้ำหนักทองเฟื้องกับ ๑ ไพเท่านี้ราคา ๑๐ สลึง ขนาดใหญ่ขนาดกลางนั้นใช้ในที่ทองปอนด์แลฮาฟปอนด์ของอังกฤษดังว่าแล้ว แต่ขนาดน้อยราคา ๑๐ สลึงนั้นใช้แทนคำลึงอย่างจีน ที่จีนเรียกว่าเตลกัด ว่าเนี่ยะกัด

ทองแปที่ทำขึ้นใหม่จำพวก ๓ อย่างนี้ล้วนเป็นทองคำเนื้อบริสุทธิ์ ไม่ได้ผสมเงินผสมทองแดงเลย แต่คิดราคา ๑๗ นั้นตามราคาเนื้อทองในทองปอนด์แลทองฮาฟปอนด์ของอังกฤษ ซึ่งจะพึงคำนึงเอาว่าไม่ได้ผสมทองแดงนั้นเลย ก็ในกาลทุกวันนี้ เพราะทองคำมีเข้ามามากล้นเหลือไป ผู้มีทองคำมากอยากขายเอาเงินใช้ ก็บอกขายราคาต่ำลงมาจนทองมีราคาถูก เนื้อแปดเศษสองก็หย่อนกว่า ๑๖ หนัก ก็ถารที่ทองราคาต่ำไปนี้เพราะทองมีมากเข้ามา ประมาณเนื้อทองซึ่งเรียกกันอยู่ว่า เนื้อสี่ เนื้อห้า เนื้อหก เนื้อเจ็ด เนื้อแปด หรืออีกคำหนึ่งว่านพคุณเก้าน้ำหรืออีกเล่าคำคนที่พูดละเอียดบอกเศษขาเนื้อหก เนื้อเจ็ด สองขาสามขาหรือสางอย่างที่เศษอย่างคำว่าเนื้อแปดเศษสอง ก็คำว่าเหล่านี้จะมีต้นเดิมมาจากของคำมา

๑๗

แต่ไหน ท่านทั้งหลายเข้าใจหรือไม่ ซึ่งวางประมาณเป็นจำนวนนับมีแต่สี่ขึ้นไปหาเก้า และนับต่ำใต้สี่ลงมาก็ไม่มี คือไม่มีว่าหนึ่งหนึ่งสองหนึ่งสาม แต่บางทีก็มีอยู่บ้างเป็นคำโบราณคำสาวแต่ก่อนได้ยินอยู่ว่าหนึ่งหนึ่งสอง แต่เดี๋ยวนี้ก็ไม่มีใครพูดแล้ว และจำนวนนับหนึ่งทองคำเกินกว่าเก้าขึ้นไปคือใครจะว่าหนึ่งสิบ หนึ่งสิบเอ็จ หนึ่งสิบสอง หนึ่งสิบสามสิบ หนึ่งร้อยหนึ่งพัน ไม่มีทีเดียว ก็ซึ่งให้เรียกอย่างนั้นนั่นคืออย่างไร ท่านทั้งปวงเข้าใจหรือไม่ จะว่าให้ท่านทั้งปวงฟังตามที่ได้รู้มา ท่านผู้ใดรู้แล้วก็อย่าล่อออเลย จะว่าทั้งนี้เพราะเห็นว่าผู้ที่ไม่รู้มีโดยมากให้รู้มากๆ ด้วยกัน จึ่งจะขอว่าให้เข้าใจ

ประมาณหนึ่งทองคำตั้งแต่สี่ขึ้นไปจนหนึ่งพันคุณเก้าน้ำนั้น เป็นธรรมเนียมเมืองลาวเชียงแสนซึ่งเป็นต้นเดิมของไทยชาวเหนือสืบมา ครั้งนั้นที่เมืองเชียงแสนบ่อแร่ทองมีมากเงินมีน้อย เพราะเป็นบ้านตอนเมืองเขินอยู่ไกลทะเล กำปั่นและสำเภาเข้าไม่ถึง มีเงินใช้แต่เงินที่คัดออกจากทองหนือต่ำด้วยการหุงบ้าง และมีเงินจีนเงินญวนมาแต่ลูกค้าทางบกบ้าง มีเงินใช้ในพื้นบ้านพื้นเมืองน้อย เจ้าบ้านเจ้าเมืองอยากให้แร่เงินเกิดในแผ่นดินเป็นของบ้านเมืองนั้นเอง แต่งคนให้ออกเที่ยวสืบเสาะหาบ่อแร่ที่จะถลุงเป็นเงินได้ก็ได้หนือแร่ประหลาดๆ มาบ้าง สำคัญว่าเป็นเงินแล้วทำพดด้วงประทับตราใช้สอยกันก็มีบ้าง แต่ครั้นนานเข้าเก่าแล้วก็ดำไป เงินตราของเก่าที่ทำด้วยแร่อย่างนั้นทุกวันนี้ยังมีหาได้อยู่บ้าง พวกแปรธาตุเรียกว่าเงินดำ คือเงินที่มีเนื้อละเอียดกว่าเงินปกติ แต่สีดำคล้ายทอง

๑๙

สัมฤทธิ์ เงินลาวอีกอย่างหนึ่งเรียกว่าเงินขาเกวียน น้ำเนื้อเงินดีกว่าเนื้อเงินที่ใช้อยู่โดยปกติ เนื้อละเอียดดีและขาว เงินพวกนั้นประมาณการดูเห็นจะคัดออกจากทองคำเนื้อต่ำ หรืออย่างหนึ่งจะทำแต่เงินเนื้อนุ่มมาแต่เมืองจีนทางบก ก็เพราะในเมืองเชียงแสนใช้เงินเนื้อสูงกว่าเงินเหรียญ เงินตราในทุกวันนี้ก็ดี และเพราะมีเงินใช้ในบ้านในเมืองน้อย เหมือนบ้านเมืองที่มีเบี้ยน้อยก็ใช้เบี้ยร้อยสองร้อยต่อเพื่อง บางแห่งบางคราวฉันใด ในเมืองเชียงแสนแต่ก่อนมีเงินใช้น้อยมีทองคำมาก ทองคำจึงราคาถูก ทองคำที่เนื้อต่ำซื้อขายกันหนักบาทหนึ่งเป็นเงิน ๕ บาทจึงเรียกว่าเนื้อสี่ ที่เนื้อสูงขึ้นไปกว่านั้น ทองคำหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๕ บาท เรียกว่าเนื้อห้า ทองคำหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๖ บาท เรียกว่าเนื้อหก ทองคำหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๗ บาท เรียกว่าเนื้อเจ็ด ทองคำหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๘ บาท เรียกว่าเนื้อแปด ทองคำหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๘ บาท ๒ สลึง เรียกว่าเนื้อแปดสองขา หรืออีกคำหนึ่งเรียกว่าเนื้อแปดเศษสอง ตามการที่ราษฎรใช้ซื้อขายกันในเวลานั้น ทองคำเนื้อสุกสูงอย่างเอกเช่นทองบางตะพาน ขายกันหนักบาทหนึ่งเป็นราคาเงิน ๙ บาท เรียกว่านพคุณเก้าน้ำ อีกที่ว่าสองขาสามขาก็ดี หรือที่ว่าเศษสองเศษสามก็ดีโดยละเอียดนั้น คือว่าเศษสลึงแต่หนึ่งขึ้นนั้นขึ้นไป

ทองผสมสี่เหลือง ๆ ให้ดินไม่ขึ้นทุกวันนี้เรียกกันว่าทองเนื้อริน แต่ก่อนลาวเรียกว่าเนื้อสองเพราะขายกัน ๒ หนัก ทองเนื้อรินอย่างเลวหรือทองสีดอกบวบซึ่งในเวลานั้นขายกันหนักราคาต่อหนัก ลาวเรียกว่าทองเนื้อ

๑๙

หนึ่งแต่โบราณได้ยินว่าบ้างอยู่ ก็ประมาณซื้อเนื้อทองเหล่านั้นทั้งปวง เดิมเป็นธรรมเนียมของชาวชาวเชียงแสนและใช้เป็นโวหารในการเทียบน้ำทอง ครั้นสืบมาถึงบ้านเมืองใกล้ทะเล เงินมีเข้ามามาก ราคาทองก็แพงขึ้นไปถึง ๒ เท่าพิกัดนั้น คือบางทีทองคำเนื้อนพคุณบางตะพานราคาถึง ๒๐ หนักถึง ๑๙ หนัก ทองคำเนื้อแปดสามัญที่เรียกว่าเนื้อแปดตลาด ราคาถึง ๑๘ หนัก ๑๗ หนักถึง คนโบราณว่ากันอีกคำหนึ่งว่าเข้ากับทองโต้ราคากัน เมื่อไรเข้าถูกทองแพง เมื่อไรเข้าแพงทองถูก ซึ่งว่าดังนี้ก็จริงอยู่บ้าง ในเวลาเมื่อในกรุงมีธรรมเนียมปิดเข้าไม่ให้มีผู้เอาออกไปค้าขายนานาประเทศเป็นนิตย์ เมื่อนั้นชาวนาเมื่อทำนาได้เข้ามากจะขายราคาแพงก็ขายไม่ใคร่ได้ จะเก็บไว้กลัวจะผุผะเสีย ต้องขายไปราคาต่ำ ๆ เพียงเกวียนละ ๕ บาท ๔ บาท ๓ บาท ถึงกระนั้นไม่ใคร่มีผู้ซื้อ ต้องเอาเข้าออกแลกของต่าง ๆ บรรดาที่จะใช้จะกิน เมื่อขายดังนี้ก็ไม่ได้ทรัพย์สินมากเป็นกำไรสมกับแรงเหนื่อย ที่ชาวนาคู่โคกลัวต้องเลี้ยงค่านาเปล่าเวรนาเลี้ยงนาน้ำฝนฟางลอยก็ทิ้งไม่ทำ ชาวนาที่ทำอยู่ก็คอยจ้องมองหาเวลาที่จะกดราคาเข้าให้สูงขึ้นเมื่อเวลาคนตื่นกันซื้อ ก็เมื่อใดฝนแล้งสักเดือนหนึ่งครึ่งเดือน หรือมีข่าวศึกเลื่อเหนือใต้อะไรมา คนที่มีครอบครัวบุตรภรรยาทาสชายหญิงมาก ก็เกิดความสะดุ้งตกใจกลัวเข้าจะแพง ตื่นกันเที่ยวซื้อเข้ามาไว้ ตื่นอย่างนั้นหลายสิบแห่งเข้าด้วยกัน ราคาเข้าก็แพงขึ้นไปในสองวันสามวัน ก็เพราะนามีน้อยตัวเข้าก็น้อย เมื่อตื่นกันซื้อมากเอาไปกักเสียเข้าก็ไม่พอประสงค์ของคนที่ตื่นนั้น ต้องขอซื้อขอปันกันอยู่ ที่มีเข้ามาก

๒๐

อยากได้กำไรก็ยิ่งกดราคาเข้าให้สูงขึ้นไป จนเงินของคนบางจำพวกจะใช้ราคาเข้าไม่มี ต้องเอาทองออกตีให้แทนราคาเข้า ฝ่ายผู้จะรับเอาทองไว้ก็เกี่ยงเลี่ยงให้ถดราคาทองต่ำลงไป ด้วยเหตุนี้เมื่อไรเข้าแพงราคาทองจึงต่ำลงมา ก็เพราะตื่นความที่ปีหลังฝนน้อยน้ำน้อยก็ดี ฝนมากน้ำมากเกินไปก็ดี ครั้นฤดูทำนาปีใหม่ชาวนาเห็นว่าเข้าแพงอยากจะขายเข้าให้มีกำไร ตื่นกันทำนามากทุกแห่งทุกตำบล คนที่ทิ้งนาไปทำมาหากินอย่างอื่นแล้วก็กลับไปทำนา ฝ่ายผู้ที่ซื้อเข้าไว้เกินประมาณเห็นว่าปีใหม่เข้าใหม่จะมีมาก เข้าที่ตัวตื่นซื้อไว้แพง จะเก็บไว้กลัวจะผุพะเสีย หรือจะขายต่อเมื่อเข้าใหม่มีมามาก ก็กลัวว่าราคาเข้าจะตกลงหนักจะขาดทุนมากไป ก็รีบร้อนเร่งขายเข้าของตัวที่เก็บไว้เสียโดยเร็ว ผู้ขายขาดทุนแต่น้อย ด้วยเห็นว่าดีกว่าจะขายเมื่อเวลาเข้าใหม่มี ราคาจะตกมากนั้น ก็เมื่อขายเข้าขาดทุนไปดังนี้แล้ว ก็กลับไปหากำไรในทองซึ่งตัวได้เอาเข้าแลกไว้ หรือเอาเงินซื้อไว้ด้วยราคาต่ำ ๆ ดังว่าแล้วนั้น ก็พากันกดราคาทองให้สูงขึ้นไป ก็ทองนั้นเป็นของเก็บไว้ไม่ผุพะ เมื่อราคายังต่ำอยู่ไม่ขาย เมื่อราคาทองกลับสูงขึ้นไปจึงขาย ก็ด้วยเหตุนี้เมื่อไรราคาเข้าถูกทองจึงแพง คำที่ว่ามาก่อนนั้นก็ชอบด้วยเหตุบ้างโดยจริง แต่บัดนี้เพราะเปิดเข้าให้นานาประเทศขนเข้าไปจำหน่ายเมืองอื่นไม่ห้าม ก็มีผู้ทำนามากเต็มที่และนาเกิดขึ้นใหม่ ๆ ทุกปี เมล็ดเข้าในบ้านในเมืองล้นเหลือเฟือฟาย คนต่างประเทศเอาเรือเข้ามาบรรทุกเข้าไปขายเมืองอื่นมากมายหลายลำ ปีหนึ่งขนเข้าไปหลายหมื่นเกวียน ราษฎรก็กดราคาเข้าให้แพงอยู่เป็นนิตย์ ด้วยคิดจะขาย

๒๓

เอาเงินให้มาก ฝ่ายลูกค้านานาประเทศเมื่อเห็นเข้าในกรุงเทพ ฯ ราคาแพงเพียงพอจะซื้อเอาไปขายมีกำไรได้ ก็เอาเงินมาบ้างเอาทองมาบ้างแต่เมืองอื่นมาซื้อเข้าไป ก็เงินทองเมื่อเข้ามาในบ้านในเมืองก็ไม่หมดไม่สูญไปเหมือนดังเข้าที่คนกินเสีย เงินทองในพื้นบ้านพื้นเมืองก็มากขึ้นทุกปี ตั้งแต่เปิดเข้ามาแปดปีนี้เงินเมืองอื่นเข้ามาในกรุงเทพ ฯ นี้หลายหมื่นชั่งทองคำเข้ามาในกรุงเทพ ฯ นี้หลายสิบหาบ เพราะฉะนั้นถึงเข้ามีมากราคาก็คงแพงอยู่ คือเกวียนละ ๔ ตำลึง ๕ ตำลึงเสมอไป เหมือนกับของสิ่งอื่น ๆ ราษฎรขายอยู่ถูก ๆ ราคาก็แพงขึ้นหมดทุกอย่าง เพราะเงินทองมีเข้ามามาก เมื่อเป็นดังนี้การก็เป็นอัศจรรย์อยู่อย่างหนึ่ง กาลล่วงมาถึง ๙ ปี ๑๐ ปีแล้ว โดยปีใดปรากฏว่าฝนน้อยน้ำบ่าก็มาช่วยนาไม่ให้เสีย เหมือนอย่างปีมะแมเอกศก ปีระกาตรีศก ปีจอจัตวาศก นั้น และในปีกุนเบญจศกนี้ ตั้งแต่เดือน ๕ เดือน ๖ มาจนสิ้นเดือน ๑๐ ดูฝนตกชุมมากนักเป็นที่น่ากลัวว่าจะเป็นน้ำใหญ่มาท่วมเข้าเสีย แต่เมื่อสืบไปในเมืองฝ่ายเหนือก็ได้ความว่าน้ำในปีนี้น้อยกว่าน้ำในปีหลังอีก ต้นเข้าทุกแห่งทุกตำบลเป็นชุ่มชื้นอยู่ด้วยน้ำฝนเข้าก็คงจะได้ไม่เสียทุกแห่ง ก็เมื่อการเป็นดังนี้อยู่ จะว่าอย่างเก่าว่าเมื่อไรเข้าถูกทองแพง เมื่อไรเข้าแพงทองถูก เห็นจะหาชอบไม่แล้วด้วยเข้าเปิดเสียแก่นานาประเทศแล้ว ราษฎรทำนาเต็มมืออยู่เสมอ ผู้ที่ไม่ได้ทำนาก็ไม่ได้ คิดชิงกันซื้อเข้าอย่างแต่ก่อนมานานแล้วมิใช่หรือ เพราะฉะนั้นจะต้องว่าใหม่ ว่าเมื่อใดชาวต่างประเทศเอาทองเข้ามาใช้เป็นราคาสินค้าในกรุงเทพ ฯ มาก เมื่อนั้นราคาทองก็จะตก เมื่อใดลูกค้า

๒๒

ชาวต่างประเทศเอาเงินเข้ามาใช้ เป็นราคาสินค้าในกรุงเทพ ฯ มาก เมื่อนั้นราคาทองก็จะกลับขึ้นไป ก็แต่ทองนั้นมีแต่เป็นทองลิ่มทองใบจะซื้อขายกันก็ยาก ผู้จะซื้อมักกดราคาให้ต่ำไม่ใคร่จะซื้อ ทองมาเหลือเฟืออยู่มาก จึงได้คิดทำเป็นทองแปมีตราให้ใช้ประจำราคาสินค้าที่ซื้อขายกันได้เหมือนกับเงิน เมื่อผู้จะเอาไปทางไกลใส่พกไปเล็กน้อย ก็ได้ราคาหลายตำลึงหลายชั่ง ไม่หนักบ่าหนักพกหนักหาบ หนักเรือเหมือนอย่างพาเอาเงินไปหรือจะเก็บไว้ในหีบในที่น้อย ๆ ไว้ข้างที่หลับที่นอน ก็จะเก็บไว้ได้มาก ๆ ง่าย ๆ บัดนี้ซึ่งตั้งราคา ๑๘ หนักไปนั้นเพราะเป็นทองมีตรา เมื่อผู้ใดได้ไปซื้อไปเมื่อไม่พอใจเอาไว้ เห็นไปว่าเสียเปรียบจะใคร่ได้เงินก็จงเอามาคืน ขึ้นรับเงินไปจากพระคลังหลวงตามราคา ๑๘ หนักนั้นเถิด ถ้าทองไม่ถูกเจาะถูกตัดยับเสียถึงลายจะเลือนลบลืมหรอไปบ้าง ถ้ายังสังเกตได้ว่าเป็นตราเดิมแท้ มิใช่ของปลอมแล้ว ชาวพระคลังก็จะรับใช้ราคา ๘ บาท ๕ บาท ๑๐ สลึง ตามเดิมนั้นให้ ก็เพราะในหลวงรับจะใช้ราคาเท่านี้ยังยืนไม่ลดหย่อนดังนี้แล้ว ผู้ที่ได้ไปไม่ควรรังเกียจควรรับใช้ตามพิกัดประกาศมา เหมือนกับเงินตราพดด้วงบาท กึ่งบาทและสลึงและเพื่องก็ดี เงินเหรียญกึ่งตำลึง เงินเหรียญบาท กึ่งบาทและสลึงและเพื่องก็ดี เบี้ยอัฐ เบี้ยโสฬสก็ดี เงินเหรียญของมาแต่เมืองนอกซึ่งคิดกันตามประกาศไว้ใช้ ๓ เหรียญ ๕ บาท และเงินรูเบี้ยที่แขกมะลายูหรือชาวบักษ์ใต้เรียกว่าย่ำไป ราคาแปละ ๓ สลึงนั้นก็ดี เมื่อมีตราเป็นที่สังเกตแล้วราษฎรก็ใช้กันง่าย ๆ ไม่เลือกน้ำเงิน ไม่เลือกน้ำหนัก และไม่คิดราคาดีบุกและทองแดงนั้นเลย ใช้ยืนตามพิกัดประกาศแต่ก่อนฉันใด

๒๓

ทองแปมีตรา ๓ ขนาดนั้นก็ให้ใช้ตามพิกัดแปใหญ่แปละ ๘ บาท แปกลาง แปละ ๔ บาท แปน้อยแปละ ๑๐ สลึง เหมือนกันดังนี้เถิด แต่ถ้าผู้มีเนื้อทองคำเปล่าจะมาให้ทำแป ๓ อย่างนั้นให้ จะต้องหักค่าถ่านค่าสูญเพลิงตามแต่เจ้าพนักงานจะคิดให้ตามสมควรแก่งาน ถ้าจะเอาทองเปล่าหรือทองรูปพรรณมาแลกเอาทองแปจะคิดหนักต่อหนักไม่ได้ ต่อให้ขายราคาทองคำแลราคารูปพรรณที่เอามานั้น ตกลงว่าเป็นราคาเท่าใดตามราษฎรซื้อขายกันนั้นแล้ว จึงจะคิดราคาทองแปตามพิกัดนี้ใช้ราคาทองคำเปล่าแลรูปพรรณนั้นให้ เพราะจะต้องเสียแรงแลเสียถ่านเสียฟืนแลสูญเพลิงไป ทองแปมีตราที่ไปเจาะไปตัดทำยับเยินเสียแล้วราคาก็ตกเหมือนราคาทองคำเปล่าที่ราษฎรซื้อขายกันขึ้น ๆ ลง ๆ ตามเวลานั้น ๆ แต่ราคาทองแปนั้นเมื่อมีผู้เอาทองแปมีตราเป็นสำคัญอยู่นั้น มาขึ้นเอาเงินหรือมาส่งแทนภาษีอากรเงินพินัยใด ๆ ก็ดี คงจะคิดราคาพิกัด ๒ ตำลึง แลตำลึง ๑ แล ๑๐ สลึงนั้นยั่งยืนเสมออยู่ ถึงทองคำที่ราษฎรซื้อขายกันราคาจะต่ำลงก็ดี จะสูงขึ้นกว่า ๑๘ หนักก็ดี ก็จะไม่ยักย้ายราคาเลย คงจะใช้ให้หักให้ตามราคานี้ เมื่อราษฎรรับทองแปทั้ง ๓ ขนาดนี้ใช้ได้ทั่วกันมาก ๆ แล้ว ในหลวงจะสั่งตามหัวเมืองนั้น ๆ ว่า ถ้ามีผู้เอาทองแปทั้ง ๓ จำพวกนี้ไปขอขึ้น ก็ให้กรมการคอยรับตามหัวเมืองนั้นทุก ๆ เมืองไป

ทองแป ๓ ขนาดนี้ ถ้าจะเรียกชื่อว่าแปทองใหญ่ แปทองกลาง แปทองเด็ก ก็จดหนักไป และเมื่อเวลาจะใส่เข้ากับคำนับว่า ๓ แปทองใหญ่ ๔ แปทองกลาง ๕ แปทองเด็ก ก็พ้องยากไป อนึ่งแปทองใหญ่

๒๕

แปทองกลาง แปทองเล็ก เป็นเถาเป็นขนาดต่าง ๆ ของเมืองอื่นก็มีมาปะปนอยู่ เมื่อเรียกดังนั้นก็จะเลอะเทอะไป ไม่รู้ว่าแปทองใหญ่ แปทองกลาง แปทองเล็กของเมืองไร ถ้าจะเอาชื่ออังกฤษมาเรียกขนาดใหญ่ว่าทองปอนด์ ขนาดกลางว่าทองฮาฟปอนด์ ลักษณะก็ไม่เหมือนกัน แท้เป็นแต่ราคาเท่ากัน ด้วยทองปอนด์และฮาฟปอนด์ของอังกฤษนั้นเป็นทองขวางลิ่มเข้าทองแดง คิด ๑๒ หนักตามทองขวางลิ่มนั้น ก็เมื่อคัดทองแดงออกคงแต่ทองก็เป็นราคา ๑๘ หนักกว่าไปหน่อยหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้าจะเรียกว่าทองปอนด์ทองฮาฟปอนด์ตามอังกฤษ ก็จะปนไปกับทองที่ไม่เหมือนกัน ถ้าจะเรียกอย่างนั้นให้ได้ ก็จะต้องเอาคำว่าไทยใส่เข้าว่าทองปอนด์ไทย ฮาฟปอนด์ไทยจึงจะเข้าใจถนัด ทองขนาดเล็กนั้นเล่า เพราะทำตามราคาคำลิ่งจิ่น จะเรียกว่าทองเตด์หรือทองเนียะก็ได้ แต่ข้างหนึ่งเป็นชื่ออังกฤษ ข้างหนึ่งเป็นชื่อจีน จะเรียกของที่ทำขึ้นในเมืองไทยก็ไม่ชอบกล ก็เหมือนอย่างแปดีบุกใหญ่น้อย ซึ่งใช้แทนเบี้ยร้อย เบี้ยห้าสิบนั้น ครั้นจะเรียกเบี้ยร้อยเบี้ยห้าสิบ เมื่อมาใส่เข้ากับนับก็ขัดหูฟังยากไป เหมือนจะว่าร้อยร้อย สองร้อยร้อย ห้าสิบห้าสิบ ร้อยห้าสิบ สองร้อยห้าสิบ ก็ฟังยากไม่รู้ว่าคำไรเป็นคำนับ คำไรเป็นชื่อเบี้ย เพราะฉะนั้นจึงได้ให้ชื่อเป็นอำศัพท์สูงว่าอัฐว่าโสฬศ คำนั้นเดี๋ยวนี้ก็ใช้คล่องแล้วทั้งบ้านทั้งเมืองฉันใด ถ้าจะเรียกชื่อทอง ๓ ขนาดนี้จะเรียกให้เข้าศัพท์สูงอย่างอัฐอย่างโสฬศก็ได้ ให้เรียกทองขนาดใหญ่ว่า (ทศ) แปลว่า ๑๐ แปเป็นเงินชั่ง ๑ ขนาดกลางเรียกว่า (พิศ) แปลว่า ๒๐ แปเป็นเงินชั่ง ๑ ขนาดน้อยเรียกว่า (พัดดิงศ์) แปลว่า ๓๒ แปเป็นเงินชั่ง ๑

๒๕

อีกอย่างหนึ่งแปทองขนาดใหญ่ให้เรียกว่า (ทุกกังส์) แปลว่าสองตำลึง ขนาดกลางให้เรียกว่า (เอกกังส์) แปลว่าตำลึงเดียว ขนาดน้อยให้เรียกว่า (จีนกังส์) แปลว่าตำลึงจีน ตามแต่จะชอบใจเถิด แต่เห็นว่าอย่างก่อนนั้นเป็นดี ด้วยคล้ายกับชื่อรัฐชื่อโสฬศซึ่งบอก ๘ และ ๑๖ แบ่งแต่เพียง ในทองนี้ให้เรียกว่า (ทองทศ) (ทองพิศ) (ทองพัดดิ์งศ์) ซึ่งแบ่งเป็น ๑๐ และ ๒๐ และ ๓๒ แต่ราคาชั่งหนึ่งนั้นเทอญ

คัดจากประกาศพิกัดราคาทองแป ทศ พิศ พัดดิ์งศ์ ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ ปีกุน เบญจศก (พ.ศ. ๒๔๐๖)

๒๖

๗. ว่าด้วยตราภูมิคุ้มห้าม

แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรดพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามให้กับไพร่หลวงแต่หมู่ผีพายเรือพระที่นั่งศรีสักลาด เรือพระที่นั่งกราบทรง เรือพระที่นั่งกราบรอง เรือพระที่นั่งดั้งทองขวาญ่าพ้า ผีพายบ้านใหม่โพเรียง เรือดั้งอาสาวิเศษ ช่างลางหมู่โขลงรามัญดั้งทองดาบสองมือ อาสาจามกองทะเลนายท้ายนายใบเมืองสมุทรปราการ กรมอภิรมย์ราชยานทหารรักษาพระองค์ ล้อมพระราชวัง ให้คุ้มค่าน้ำค่าตลาดสมพักศรได้เพียงราคาตำลึงหนึ่ง ภายหลังมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานตราภูมิให้กับไพร่หลวงทุกหมู่ทุกกรม แต่มีพระราชบัญญัติไว้ว่า ถ้าไพร่หลวงที่ได้ตราภูมินั้นตาย ก็ให้เจ้าหมู่มูลนายเอาตราภูมินั้นมาคืนให้กับเจ้าพนักงาน ถ้าบุตรหมู่ไพร่หลวงสักขึ้นใหม่ได้รับราชการ ให้ทำหางว่าวยื่นขอตราภูมิให้ถูกชื่อคนตำบลบ้าน (ความต่อไปเป็นประกาศให้เก็บตราภูมิเก่า เปลี่ยนตราภูมิใหม่)

คัดจากประกาศเรื่องเปลี่ยนตราภูมิคุ้มห้าม ลงวันศุกร เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๗)

๒๗

๙ ว่าด้วยดวงตราที่ใช้ในตราภูมิ

ตราภูมิแต่ก่อนที่โปรดเกล้า โปรดกระหม่อมพระราชทานให้กับไพร่หลวงทั้งปวงนั้น ถ้ากรมขึ้นมหาดไทยก็มีตราพระราชสีห์ประจำชื่อคน ตราพระคชสีห์สมทบประจำต่อ ถ้ากรมขึ้นกรมพระกลาโหมก็มีตราพระคชสีห์ประจำชื่อคน ตราพระราชสีห์สมทบประจำต่อ มีตราช้างที่เป็นรูปนารายน์บังหลังนาคนั่งเหนือกระเษียรสมุทรเป็นสำคัญกลางประจำศกทุกฉะบับ และท้องตราที่เคยมีไปตามพนักงานด้วยกิจราชการสิ่งใด ๆ ถึงหัวเมืองนั้นเล่า ถ้าเมืองขึ้นในกรมมหาดไทยก็ต้องมีตราเจ้าพนักงานในกรมมหาดไทย เมืองขึ้นในกรมพระกลาโหมก็ต้องมีตราเจ้าพนักงานในกรมพระกลาโหม เมืองขึ้นในกรมท่าก็ต้องมีตราเจ้าพนักงานในกรมท่า คือตราพระราชสีห์ ตราพระคชสีห์ ตราบัวแก้ว และตราปลัดทูลฉลองและตราอื่น ๆ ในกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมท่า ที่ต้องบังคับในพระธรรมนูญ ตราในตำแหน่งเหล่านั้นผู้ที่เคยรับก็คงจะจำได้ทั้งจะเทียบตราที่บีดหนังสือขึ้นไปเก่า ๆ ก็จะรู้ได้แน่นัก ถึงจะเป็นตราแกะปลอมก็จะจับได้ ถ้ามีกิจราชการด้วยนายน้ำนายอากรสมพักศร กำนันตลาด เจ้าเมืองกรมการ นายน้ำนายอากรสมพักศรกำนันตลาดก็ควรจะเชื่อฟังเอาตราเจ้าพนักงาน พระคลังมหาสมบัติ คือตรานกวายุภักษ์และตราอื่น ๆ ในตำแหน่งพนักงานพระคลังมหาสมบัติเอาเป็นแน่ชัดได้ ถึงพนักงานกรมนาจะมีไปด้วยธุระเก็บค่านาและบังคับบัญชาใด ๆ ในเรื่องไร่นาก็มีตราดวงใดดวงหนึ่งในตรา ๙ ดวงของเจ้าพระยาพลเทพและตราปลัดทูลฉลองในกรมนาไป ถ้าพนักงานพระคลัง

๒๙

มหาสมบัติและกรมนาจะมีตราไปถึงหัวเมือง ก็ต้องมีตราพระคชสีห์ ตราพระราชสีห์ ตราบัวแก้ว นำไปถึงเจ้าเมืองกรมการตามเมืองชั้นด้วยฉะบับหนึ่ง ตามแบบอย่างกำหนดในราชการ ผู้ที่รับตราทั้งปวงหาควรที่จะเชื่อฟังตราอื่น ๆ ไม่เลย และเพราะเหตุที่มีผู้บังอาจใช้ตราปลอมตราเนือง ๆ เกิดความชั้น.

(ความต่อไปเป็นประกาศให้ใช้ตราภูมิพิมพ์ที่ออกใหม่)

คัดจากประกาศว่าด้วยดวงตราต่าง ๆ ที่ใช้ประทับตราภูมิ ลงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๗)

๒๙

๙ ว่าด้วยสักเลขหมายหมู่

เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้ง ๓ พระองค์ ก็ทรงพระราชดำริการซึ่งจะรักษาพระราชอาณาจักร ด้วยจะเก็บเอาจำนวนพลฉกรรจ์ เพื่อจะได้ทราบว่า ที่มีไพร่พลอยู่ในกรุงเทพมหานครและหัวเมืองซึ่งขึ้นกับกรุงเทพมหานครจะเป็นจำนวนคนฉกรรจ์ควรใช้ราชการได้มากน้อยเมืองละเท่าใด จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สักเลขไพร่หลวงสมกำลังณกรุงเทพมหานคร แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้แต่งข้าหลวงกำกับกันออกไปสักเลขณหัวเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นขอบขัณฑเสมาตามอย่างธรรมเนียมการแผ่นดินสยามมาแต่เดิมแต่ก่อน เมื่อการสักเลขเป็นไปดังนี้ มีคนบางจำพวกที่เป็นคนใจเบาเกียจคร้านในราชการ ไม่พอใจให้กองสักสักท้องมือ สักหลังมือ กลัวจะมีบัญชีเก็บใช้ราชการ จึงคบคิดกันปลอมสักกันและกัน หวังจะมิให้ราชการครั้นจะไม่สักก็กลัวจะจับกุมมาทำโทษ ครั้นมีผู้ร้องฟ้องว่ากล่าวพิจารณาเป็นสัจว่าคบคิดกันปลอมสักจริง จึงให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนตี ส่งไปจำไว้ณคุกบ้าง เป็นตพุ่นหญ้าช้างบ้างมือย่างมาแต่ก่อน (ความต่อไป ประกาศให้จับคนสักปลอม)

คัดจากประกาศเรื่องปลอมสักหมายหมู่ ลงวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๐๑)

๓๐

๑๐ ว่าด้วยละคอนผู้หญิงของหลวง

แต่ก่อนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีละคอนผู้หญิงแต่ในหลวงแห่งเดียว ด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝึกหัดละคอนผู้หญิง เพราะฉะนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นละคอนผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละคอนแต่ทว่าทรงแช่งชักคิดเดียนจะไม่ให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเงียบ ๆ อยู่ด้วยกันหลายราย มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้ใดเล่นละคอนผู้ชายผู้หญิงก็มิได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามีละคอนด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้คึกคื้น จะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน เดี๋ยวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่า ละคอนในหลวงมีนี้ก็หามีใครเล่นละคอนเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดและชอบอยู่ การอันนี้มิได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิด ในหลวงมีการงานอะไรบ้างก็จะได้โปรดหาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิด ขอยกเลี่ยแต่รัดเกล้ายอดอย่างหนึ่ง เครื่องแต่งตัวลงยาอย่างหนึ่ง พานทองหีบทองเป็นเครื่องยศอย่างหนึ่ง เมื่อบทพากย์ขวัญยกแต่แตรสังข์อย่างหนึ่ง แล้วอย่าให้ฉุดบุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมัครเอามาเป็นละคอนให้เขาได้ความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง ขอห้ามไว้แต่การเหล่านี้ ให้ท่านทั้งปวงเล่นไปเหมือนอย่างแต่ก่อนเถิด.

คัดจากประกาศว่าด้วยละคอนผู้หญิง และเรื่องหมอเรื่องช่าง ลงวันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๘)

๓๑

๑๑ ว่าด้วยนายบ่อนทดรองเงินให้ผู้เล่นเบี้ย

ด้วยพระราชกำหนดเดิมมีอยู่ว่า ถ้านักเลงมาเล่นบ่อนเบี้ยขัดสนจะยืมเงินเค้าสีกาลงเล่น ให้นายตรานายบ่อนหัวเบี้ยพิเคราะห์ดูคุณานุรูปก่อน จึงให้ยืมและทดรองให้นักเลงเล่นแต่พอสมควรที่จะได้ตามอย่างตามธรรมเนียม ไพร่มีครัวมีคน ๒ คน ๓ คน มีโคกระบือคู่หนึ่งสองคู่ มีเข้า ๔ เกวียน ๕ เกวียน มีนา ๒๐ ไร่ ๓๐ ไร่ ให้ทดรองแต่ ๒ ชั่งลงมา ไพร่มิได้มีครัวมีแต่ข้า ๗ คน ๘ คน ๙ คนให้รองชั่งสิบตำลึง ถ้ามีข้า ๔ คน ๕ คน ๖ คนให้รองชั่งหนึ่ง มีคน ๒ คน ๓ คน ให้รองสิบตำลึงกึ่ง ถ้ามีแต่โคกระบือ ๔๐ ตัว ๕๐ ตัว ให้รองสองชั่ง มี ๒๐ ตัว ๓๐ ตัว ให้รองชั่งสิบตำลึง มี ๑๘ ตัว ๑๙ ตัวให้รองชั่งหนึ่ง มี ๑๕ ตัว ๑๖ ตัว ให้รองสิบห้าตำลึง มี ๘ ตัว ๑๐ ตัวให้รองสิบสองตำลึงกึ่ง มี ๖ ตัว ๗ ตัวให้รองสิบตำลึง มี ๔ ตัว ๕ ตัวให้รองเจ็ดตำลึง มี ๒ ตัว ๓ ตัวให้รองห้าตำลึง ถ้ามีนาส่วนราคา ๗ ชั่ง ๘ ชั่งให้รองสองชั่งลงมา ถ้าราคา ๕ ชั่ง ๖ ชั่ง ให้รองชั่งสิบตำลึง ราคา ๔ ชั่ง ๕ ชั่งให้รองห้าตำลึง ราคา ๓ ชั่งให้รองชั่งหนึ่ง ราคา ๒ ชั่งให้รองสิบห้าตำลึง ราคาชั่งสิบตำลึงให้รองสิบตำลึง ราคา ๑ ชั่งให้รองเจ็ดตำลึง ราคา ๑๐ ตำลึง ๑๕ ตำลึงให้รองห้าตำลึง ถ้าไพร่ราบคู่หัวผัวเมียมีบุตร ๑ คน ๒ คน ๓ คนให้รองสิบสองตำลึงกึ่ง ถ้าแต่ผัวกับเมียให้รองสิบตำลึง ถ้าและตัวผู้เดียวให้รองห้าตำลึง ถ้าและเป็นทาสอย่าให้ทดรองเป็นอันขาดทีเดียว ประการหนึ่งถ้านักเลงหญิงมาเล่นเบี้ยบ่อนถั่ว บ่อนกำตัด บ่อนไพ่งานั้น ก็ให้นายบ่อนหัวเบี้ยพิเคราะห์ดู ถ้ามีแหวนถือ ๒ มือนุ่งห่มสไบมีข้าคนตามหลัง ๓ คน ๔ คน

๓๒

ถือหีบขันหมากเครื่องเงินเครื่องถมให้ทดรองแต่ชั่งหนึ่งลงมา ถ้ามีแหวนถือมือเดียวมีข้าคนตามหลังคนหนึ่งสองคนให้รองแต่สิบตำลึง ถ้าไม่มีแหวนถือมีเครื่องกินมีแต่ข้าตามหลัง ๑ คน ๒ คนให้รองแต่ห้าตำลึง ถ้าตัวผู้เดียวให้รองแต่สิบบาท พระราชกำหนดแต่ก่อนเช่นนี้ (ความต่อไปประกาศห้ามไม่ให้นายบ่อนทดรองเงินให้ผู้เล่นเบี้ย ให้ทำสารกรมธรรม์แทน)

คัดจากประกาศห้ามมิให้นายบ่อนทดรองเงินให้นักเลงเล่นเบี้ย ให้ทำสารกรมธรรม์แทน ไม่มีวันเดือน ปีฉลู ยังเป็นฉศก (พ.ศ. ๒๔๐๙)

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคที่ ๔ หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า

โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีขึ้นปีใหม่

บีวอก พ.ศ. ๒๔๗๕

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หน้าว่าง

ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย
ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ
ตอน ๑ ว่าด้วยโบราณสถาน
ตำนานเมืองลพบุรี

เมืองลพบุรีนี้ เป็นพระมหานครโบราณราชธานีใหญ่ของเก่าสืบมาด้วยเรื่องความมีอยู่ในพงศาวดารรามัญอ้างชื่อว่าเมืองละโว้ และว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้ที่ยอดเขานางประจันต์ แล้วเสด็จพระพุทธดำเนินไปทรงทำภัตรกิจณฝั่งลำธารหลวงใกล้เมืองสุโขทัย อนึ่งในพงศาวดารเหนือและพงศาวดารเมืองลาวชื่อชินกาลมาลีและรัตนพิมพวงศ์ สิหิงคปฏิมาวงศ์ และพงศาวดารเขมรก็มีความอ้างออกชื่อว่าเมืองละโว้ต้องกัน กับดูถิ่นฐานก็เห็นเป็นไชยภูมิดีและสิ่งของต่าง ๆ เป็นของโบราณซึ่งยังมีเหลืออยู่ในพระนครและในถ้ำที่ภูเขาในเขตต์เมืองเป็นพุทธรูปเทวรูปทำด้วยศิลามีอยู่หลายตำบล จึงเห็นว่าเมืองลพบุรีนี้ชะรอยจะได้เป็นพระมหานครโบราณราชธานีใหญ่ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีบุญฤทธิเดชานุภาพพระองค์หนึ่ง หรือหลายพระองค์สืบกันได้ทรงอุตสาหะสถาปนาไว้ และมีความในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อศักราช ๗๑๒ ปีชวดโทศก สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีที่ ๑ ได้เสด็จพระราช

๒

ดำเนิรมาแต่กรุงเทพเหนือ แล้วสถาปนากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว โปรดให้พระบรมราชโอรสทรงพระนามพระราเมศวรเสด็จขึ้นมาเป็นเจ้าครองเมืองลพบุรีอยู่ ครั้นเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีทรงพระประชวรใกล้เสด็จสวรรคต จึงพระราเมศวรเสด็จลงไปรักษาพระราชวังไว้ ครั้นสมเด็จพระรามาธิบดีเสด็จสวรรคตแล้ว เมื่อศักราช ๗๓๒ พระบรมราชาธิราช ซึ่งเป็นเจ้าอยู่ครองเมืองสุพรรณบุรีเสด็จมากรุงศรีอยุธยา แล้วพระราเมศวรได้ถวายศิริราชสมบัติแด่พระบรมราชาธิราชแล้วก็เสด็จกลับขึ้นมาอยู่ครองเมืองลพบุรีดังเก่า จนสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราช จึงได้เสด็จลงไปครองราชสมบัติในกรุงเก่า ตั้งแต่นั้นเมืองลพบุรีไม่ได้ทราบว่าเจ้านายพระองค์ใดครอบครองเลย ครั้นเมื่อศักราช ๙๐๐ เศษ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช มีกองทัพรามัญเนือง ๆ มาฝ่ายตะวันตก กองทัพเขมรมาบางครั้งฝ่ายตะวันออก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชทรงพระราชดำริว่า เมืองลพบุรี เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครนายกทั้ง ๓ เมืองนี้จะเป็นที่ข้าศึกเข้าอาศัยได้เป็นที่พักมีกำลัง จึงดำรัสสั่งให้รื้อกำแพงเมืองทั้ง ๓ เมืองเสีย เพราะฉะนั้นเมืองลพบุรีจึงได้เป็นเมืองร้างมาช้านาน จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ศักราช ๑๐๑๘ ปีวอกอัฐศก เสด็จเสวยราชสมบัติอยู่ณกรุงศรีอยุธยาได้ ๑๑ ปีแล้ว จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองลพบุรีนี้ เป็นไชยภูมิอันดีมีท้องทุ่งและป่าติดต่อกัน สมควรจะเป็นราชธานีมีพระราชนิเวศน์อีกแห่งหนึ่ง จึงได้ทรงสถาปนาเป็นพระนครขึ้นใหม่ ประดับไปด้วยพระมหาปราสาทราชมณเฑียรและภัณฑาคารสถานและที่อื่น ๆ ทุกตำแหน่งโดยสมควร ได้เสด็จพระราช

๓

ดำเนิรดำรงศิริราชสมบัติรักษาพระราชวราณาจักร ประพฤติให้ประชาชนในพระราชอาณาจักรทั้งปวงได้อยู่เย็นเป็นสุข เสด็จประทับอยู่ณเมืองลพบุรีนี้ได้ ๑๕ ปี ก็เสด็จสวรรคตในกรุงลพบุรีนี้ และพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้าก็ปรากฏได้ยินเล่าลือพระนามตลอดถึงนานาประเทศจนทุกวันนี้

(คัดจากประกาศสังเวยเทวดาเมืองลพบุรี ในประกาศพระราชพิธีเล่ม ๒)

๕

ชื่อพระที่นั่งในเมืองลพบุรี

ที่ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์วังเมืองลพบุรีนั้น ได้มีพระบรมราชโองการให้พระยาพิไชยสงคราม ๑ พระยาพิชิตณรงค์ ๑ พระยานรินทรราชเสน่ ๑ ขึ้นไปเป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ เพื่อจะได้ให้เป็นที่ประทับในกาลอันควร เป็นที่สบายและจะให้เป็นพระเกี้ยรติยศซึ่งได้เชิดชูพระเกี้ยรติยศพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ชื่อพระที่นั่งเก่าในพระราชวังนั้นค้นได้ตามหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณ ๒ ฉะบับ และโคลงสรรเสริญพระเกี้ยรติยศแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชฉะบับ ๑ ได้ความเป็นแน่ว่าพระที่นั่งหลังกลางซึ่งมีท้องพระโรงออกมาจากผนังสี่ด้านดังพระมณฑปนั้น ชื่อว่าพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท พระที่นั่งซึ่งข้างทิศใต้พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท มีพื้นดินต่ำกำแพงคั่นอยู่นั้นชื่อพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ และพระที่นั่งด้านทิศเหนือพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทมีมุขเด่นออกแจ้งนั้น ชื่อพระที่นั่งจันทรพิศาลเป็นแน่แล้ว

(คัดจากประกาศเรื่องพระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรี ณวันพุธ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีมะเมียยังเป็นนพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐)

๕

นามเมืองลพบุรี

อนึ่งชื่อเมืองนั้นว่าลพบุรีเป็นแน่ เพราะแปลจากคำว่าเมืองละโว้ แต่ทุกวันนี้คนชาวบ้านอวดรู้อวดล้น ๆ ไปอุตริเขียนว่าเมืองนพบุรี แปลว่าเมืองใหม่หรือนพเคราะห์ นพคุณ นพรัตน อะไร ๆ คิดเหลิงเจิ้งเล้งเมาไปใคร ๆ อย่าเชื่ออย่าเขียนอย่าเรียกตาม ให้คงใช้ว่าเมืองลพบุรีทั้งเรียกทั้งเขียนเทอญ ฯ

อนึ่งเมืองสระบุรีนั้น ในพระราชกำหนดกฎหมายมาแต่โบราณก็เรียกและเขียนว่าเมืองสระบุรี แต่เดี๋ยวนี้ใครเล่าเป็นตัวอุตริอวดรู้บาลีบาลัมมาเรียกบ้างเขียนบ้าง ว่าเมืองสุระบุรี สุระแปลว่าคนกล้าหรือกล้าอะไรกับลาว ในหลวงก็ไม่ได้ตั้งได้แปลง ใครเล่าอวดรู้อวดดีมาดัดมาแปลงชื่อบ้านชื่อเมือง ตั้งแต่นี้ไปห้ามอย่าให้ใครเรียกและเขียนใส่ตีนอุว่าสุระบุรีเป็นอันขาด ให้เรียกว่าสระบุรี และเขียนว่าเมืองสระบุรีอยู่ตามเดิมเทอญ ฯ (๑)

(คัดจากประกาศเรื่องพระนารายณ์ราชนิเวศน์ ณวันพุธเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำปีมะเมียยังเป็นนพศก (พ.ศ. ๒๕๐๐)

---

(๑) นามเมืองสระบุรีนี้ไม่เกี่ยวแก่เมืองลพบุรี แต่มีอยู่ในประกาศฉะบับเดียวกัน จะตัดออกก็เสียดายจึงคงไว้

๖

พระราชทานเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี

พระราชวังเก่าเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้ทรงสถาปนาขึ้น หรือปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่าที่มีมาแต่เดิมขึ้นไว้ ให้บริบูรณ์ เป็นที่ประทับเสด็จอยู่ในฤดูแล้งหลายปีในเวลารัชกาลอันนั้น ขอบเขตก็กำแพงรอบคอบ และทรากเศษของพระที่นั่งมีชื่อต่าง-ๆ ก็ยังเหลือปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และมีความในหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณแต่งสืบมากล่าวว่าเมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงพระประชวรหนักใกล้เสด็จสวรรคต มีข้าราชการข้าหลวงเดิมบางนาย มีความจงรักภักดีกตัญญูกตเวทีต่อพระเดชพระคุณมาก ไม่อยากจะเป็นข้าท่านผู้อื่นต่อไป เมื่อเห็นทรงพระประชวรหนักแล้วก็มีใจอุตสาหะจะใคร่ได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ประพฤติพรหมจรรย์อุทิศถวายส่วนพระราชกุศลถวายพระเดชพระคุณต่อไป จึงได้กราบทูลถวายบังคมลา ก็ทรงพระราชศรัทธาทรงพระอนุญาตแล้วพระราชทานผ้าไตรจีวรบาตรบริกขารพร้อม แล้วมีพระราชประสงค์จะให้พระสงฆ์ทำสังฆกรรม ให้สำเร็จบรรพชาอุปสมบทแก่พวกนั้นในพระราชวังนั้น ไม่ให้ไปทำในที่อื่นห่างพระเนตรพระกรรณไป ครั้งนั้นพระสงฆ์ทั้งปวงปรึกษาพร้อมกันถวายพระพรว่า จะทำอุปสัมปทากรรมในพระราชวังตามพระราชประสงค์นั้นยังไม่ได้ ต่อถ้าทรงกำหนดเขตต์รอบคอบสถานที่จะให้ทำอุปสัมปทากรรมนั้นเป็นวิสุงคามสีมา ยกเป็นแขวงหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตต์แล้วจึงจะทำอุปสัมปทากรรมในที่นั้นได้ จึงพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงกำหนดเขตต์รอบขอบกำแพงพระราชวัง เอากำแพงเป็นสำคัญทุกทิศ

๗

แล้วก็ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นวิสุงคามสีมา แด่พระสงฆ์อันจะมาแต่จาตุทิศทั้งสี่ จะได้อาศัยทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นโดยง่าย และว่าครั้งนั้นพระสงฆ์ได้รับที่วิสุงคามสีมา ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายนั้นแล้วไปชุมนุมกันที่ท้องพระโรง เนื่องกับมุขเด็ดพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ชัญญมหาปราสาท แล้วทำสังฆกรรมให้สำเร็จอุปสมบทแก่ข้าราชการพวกข้าหลวงเดิมเหล่านั้นตามพระราชประสงค์เสร็จแล้วก็ถวายพระพรลาพากันกลับไปยังพระอาราม มีความในพระราชพงศาวดารดังนี้ ก็เป็นการจริงดังว่านี้หรือจะไม่จริงประการใดก็ยังสงสัยอยู่ ก็ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคตแล้วจนบัดนี้ กาลก็ล่วงไปใกล้ ๒๐๐ ปี ในเวลารัชชกาลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นต่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ก็ไม่ได้ยินว่าพระองค์ใดไปทรงซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ยกพระราชวังนั้นเป็นพระอารามให้สมกับการที่ว่าเป็นวิสุงคามสีมา พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงพระอุทิศถวายไว้เป็นของสงฆ์ และจะได้มีปรากฏว่าพระสงฆ์ไปครอบครองเป็นเจ้าของที่นั้น คือจะเอาเป็นพระอารามที่อยู่ก็ดี จะให้ผู้ใดเช่าเป็นที่อยู่ที่ทำสวนเก็บเอาค่าเช่าเป็นตัตรุปบาตบริโภคแก่สงฆ์ก็ดี ก็ไม่มีที่ได้เห็นได้ยินเลย ชนทั้งปวงก็ยังเรียกที่นั้นอยู่ว่าพระราชวังคุ้มบัดนี้ ก็ถ้าจะเห็นไปว่าที่นั้นหาเป็นของสงฆ์ไม่ก็ยังมีความสงสัยอยู่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ซึ่งได้เสวยราชสมบัติภายหลัง แต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา ไม่มีพระองค์ใดพระองค์หนึ่งไปสถาปนาซ่อมแซมขึ้นเป็นพระราชวังแล้วเสด็จไปประทับสำราญพระราชหฤทัย บริโภคพระราชวังนั้นดังพระบาทสมเด็จพระนารายณ์

๗

มหาราชเจ้านั้นเลย วิสัยท่านโบราณก่อน ๆ ที่ใดสิ่งใดมีกำแพงล้อมแน่นหนา ถ้าไม่ได้บริโภคแล้วก็ย่อมรื้อแร่งทำลายล้างเสีย ด้วยเข้าใจว่าข้าศึกศัตรูจะเข้าอาศัย และพระราชวังนี้ก็ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนพระองค์ใดพระองค์หนึ่งรื้อแร่งแย่งทำลายล้างลงเลย เป็นแต่ของชำรุดทรุดโทรมหักพังไปเอง บางพวกราษฎรเห็นว่ารกร้างว่างเปล่าอยู่ ก็เข้าไปอาศัยทำสวนน้อยหน่า เมื่อเห็นตึกร้างบางอันก็ดขวางที่จะทำสวนอยู่ก็รื้อเสียบ้าง และพระที่นั่งสุทธาสวรรค์นั้นมีผนังก่อด้วยศิลาแลง เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ศิลาแลงมาก่อพระเจดีย์ที่วัดสระเกศ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้ข้าราชการไปเที่ยวหาศิลาแลงในเมืองร้างเก่า ๆ มา ครั้งนั้นผู้รับสั่งไปเที่ยวรื้อศิลาแลงที่เป็นผนังตึกและกำแพงของวัดของบ้านและตะพานช้างในกรุงเก่าไปทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นอันมาก ครั้งนั้นจึงพวกหนึ่งมารื้อพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ ขนเอาศิลาแลงไปเสียด้วย การที่พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ต้องรื้อดังนี้ก็เพียงใน ๒๐ ปีลงมา ก่อนนั้นขึ้นไปไม่มีใครรื้ออะไร และได้ทอดพระเนตรทรงพิเคราะห์ทั่วไปเห็นแปลกประหลาด น่าที่จะเป็นที่สำคัญอยู่สองสิ่ง คือในชั้นต่ำใต้พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทมีพระพุทธรูปศิลาหัก ๆ ทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่สองสามพระองค์แห่งหนึ่ง คือที่ตึกพระเจ้าเหาข้างท้ายข้างหนึ่งมีแท่นชั้นชุกชี ดูเหมือนจะเป็นที่ตั้งพระพุทธรูปแห่งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้เป็นที่สงสัย ว่าชะรอยพระเจ้าแผ่นดินภายหลังแต่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้านั้นมา จะทรงเห็นว่าที่นั้นเป็นที่วิสุงคามสีมาของสงฆ์แล้วกระมังจึงไม่ไปทรงซ่อมแซมขึ้นบริโภคเป็นพระราชวังสืบไป และไม่รื้อแร่งทำลาย

๙

เสีย งดไว้เหมือนพระอารามที่ร้าง พระสงฆ์หรือชนต่าง ๆ เก่า ๆ บางพวกเห็นจะสำคัญรู้ว่าที่นั้นเป็นของสงฆ์ จึงเชิญพระพุทธรูปบางพระองค์ไปไว้บนพระมหาปราสาท ครั้นเมื่อพื้นผุพังทำลายลงจึงแตกหักตกทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่ดังนี้กระมัง ที่ตกพระเจ้าเหาจะมีผู้ทำแท่นขึ้นตั้งพระพุทธรูปไว้กระมังยังสงสัยอยู่

(๑) และในรัชชกาลประจุบันนี้ เมื่อปีมะโรงนักษัตรอัฐศกจุลศักราช ๑๒๑๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสังเกตจนเหตุทั้งปวงนี้ได้ทราบพระราชหฤทัยแล้วจึงทรงปรึกษาด้วยพระราชาคณะนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาและท่านเสนาบดีที่มีสติปัญญา มีความคำนึงรู้รอบคอบในการแผ่นดินว่าสถานที่นี้เป็นพระราชวังในเมืองลพบุรีนั้นอำปลังอยู่ จะว่าเป็นของวัดก็ใช่ของบ้านก็ใช่ และบัดนี้ราษฎรก็ไปหวงเอาเป็นส่วน ๆ ปลูกน้อยหน่า ถือว่าส่วน ๆ นั้นเป็นที่ดินของตัว ซื้อขายให้ปันแก่กันไปก็มี จะทำอย่างไรดีจึงจะสมควร ถ้าจะนิ่งไว้ชนมีทรัพย์ต่างประเทศที่เข้ามาใหม่ ๆ ตื่นหาที่อยู่ที่ทำกินจะเห็นว่าที่นี้มีผนังตึกรามมาก มีกำแพงล้อมอยู่รอบคอบ ควรจะสร้างซ่อมแซมขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนที่อยู่ได้ ก็จะพากันไปซื้อที่ส่วนน้อยหน่าของราษฎรเหล่านั้นได้ แล้วจะรื้อกำแพงหรือผนังบางอันมาประสมบางแห่ง ก่อขึ้นเป็นตึกกว้านบ้านเรือนของเขาได้ ก็จะ

---

(๑) ความต่อไปนี้เป็นพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวไปทางวินัย ควรจะรวมไว้ในพระบรมราชาธิบายเรื่องอันเกี่ยวด้วยพุทธศาสนา แต่เป็นเรื่องประกอบตำนานเมืองลพบุรีอยู่ จึงคงไว้ในที่นี้

๓๐

เป็นที่เสียพระเกียรติยศแผ่นดินไป ว่าพระราชวังโบราณกลับกลายไปเป็นบ้านชนนอกประเทศ เมื่อเวลาเขาไปจับเข้าแล้วจะไปห้ามไว้ก็ใช่ที่ เพราะของนั้นเป็นของร้างไม่มีใครบริโภค เขาจะไปทำให้ดีขึ้นก็จะต้องยอม ถ้าแม้นฝ่ายเราจะชิงไปรื้อเอาอิฐเอาปูนมาเสียให้หมด แล้วเอาไปก่อสร้างหรือซ่อมแซมพระเจดีย์วิหารอารามน้อยใหญ่ แรงรื้อแรงขนนั้นก็จะต้องเสียค่าจ้างค่าแรงคนมากไปยิ่งกว่าจะเสียเงินซื้ออิฐซื้อปูนใหม่ทำอะไร ๆ นั้นอีก ของมีมือท่านแต่ก่อนเป็นของโบราณท่านทำไว้ จะรื้อทำลายล้างให้สาบสูญเสียก็เสียดาย ผู้ที่รื้อทำลายของโบราณใหญ่ ๆ นั้นก็เห็นไม่ใคร่จะสบายนักวุ่นวายมีเหตุต่าง ๆ ถ้าจะไปทำลายล้างสงมีเหตุอะไรขึ้นก็จะเป็นที่เสียใจ ก็ถ้าจะไปซ่อมแซมสร้างขึ้นให้เป็นวัดใหญ่ เช่นวัดเฉลิมพระเกียรติเมืองนนทบุรีแล้วยกถวายเป็นของสงฆ์ ก็ในเมืองสพบุรีจะมีพระสงฆ์กี่รูปกี่องค์ และทายกสัปรุษคฤหัสถ์กี่คน จะสามารถอาจทำนุบำรุงรักษาครอบครองพระอารามนั้นให้เป็นอารามสืบไปได้ ครั้นกาลนานไปก็คงจะตกลงเป็นอย่างเก่า เมื่อเราจะรู้และถือว่าที่นั้นเป็นของสงฆ์ บัดนี้สงฆ์ก็ไม่ได้บริโภคอะไร จะให้ยกสมพัตสรอากรผลไม้ ในวังนั้นถวายสงฆ์ก็ดีอยู่ แต่จะคุ้มไม่ให้มีผู้ไปซื้อที่นั้นทำตึกทำบ้านก็ไม่ได้ จึงได้ทรงพระราชดำริเห็นความตามลักษณะในพระวินัย โดยเค้าบาลีในคัมภีร์บริวารกล่าวในเสทโมจนคาถา ว่าของใดเป็นครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าบัญญัติห้ามว่าไม่ให้แจกกันและไม่ให้สละให้ใครเลย ของนั้นเมื่อภิกษุจะเอามาแจกกันเสียก็ดี สละให้ใครเสียก็ดีด้วยอุบายอย่างหนึ่งไม่เป็นอาบัตินั้นมีอยู่ ปัญหานี้นักปราชญ์คิดแล้ว ก็ความแก้ปัญหานี้

๑๑

พระอรรถกถาจารย์เจ้าท่านว่า คือถ้ามีผู้เอาของอื่นเปลี่ยนให้เป็นของสงฆ์แล้ว ของเดิมก็พ้นจากเป็นของสงฆ์ จะเอามาแจกก็ดีมาสละเสียก็ดีก็ได้ คือใครได้เสียของเปลี่ยนของสงฆ์แทนแล้วของสงฆ์เดิมก็เป็นของผู้นั้น ในพระอรรถกถาจูฬวรรคก็กล่าวว่าของสงฆ์ที่เป็นครุภัณฑ์ที่พระพุทธบัญญัติห้ามไม่ให้แจกไม่ให้สละนั้น ถ้าผู้ใดมีประสงค์จะเปลี่ยนเอาก็ได้ แต่ให้เอาของครุภัณฑ์เปลี่ยนกับของครุภัณฑ์ จะเอาลหุภัณฑ์มาเปลี่ยนไม่ควร อนึ่งให้เปลี่ยนของถาวรด้วยของถาวร จะเอาของไม่ถาวรมาเปลี่ยนของถาวรไม่ควร และของที่เปลี่ยนกันนั้น มากน้อยใหญ่เล็กกว่ากันประการใด ถ้าไม่เสื่อมประโยชน์สงฆ์ไปแล้วก็ควร แล้วท่านสำแดงในที่เปลี่ยนที่อาราม ที่วิหารที่สวนที่นาใหญ่เล็กใกล้ไกล และเปลี่ยนกุฏีวิหารที่อยู่อาศัยกล่าวไว้พิสดารมาก ผู้มีประโยชน์ค้นพระคัมภีร์ดูจะรู้ได้ถ้วนถี่ ก็ด้วยเหตุดังนี้ ลักษณะวินัยได้ทราบพระราชหฤทัยแล้วทุกประการ

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้เจ้าพนักงานกรมพระเกษตราธิบดีจัดซื้อที่นาตำบลหนึ่งใหญ่กว่าที่พระราชวังนั้น และใหญ่กว่าที่บ้านเจ้าพระยาวิชเยนทร์ด้วย เพราะได้เห็นว่าที่บ้านเจ้าพระยาวิชเยนทร์นั้นพระสงฆ์ได้เข้าไปอยู่ครอบครองเอาเป็นที่วัดในคราวหนึ่ง แล้วละทิ้งร้างเสียจะรักษาให้เป็นวัดต่อไปไม่ได้ ที่นาที่จัดซื้อนั้นจึงทรงพระราชอุทิศถวายในพระพุทธจักรเป็นของจาตุทิศสงฆ์แลกเปลี่ยนที่พระราชวังและที่บ้านเจ้าพระยาวิชเยนทร์ คืนมาเป็นของในพระราชอาณาจักร ที่นาซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายแลกเปลี่ยนที่พระราชวัง และที่บ้านเจ้าพระยาวิชเยนทร์นั้นบัดนี้ก็เป็นของสงฆ์มีผู้เช่าทำนาทุกปี ได้ยินว่าค่าเช่าได้ปีละ ๑๐ ตำลึง

๑๒

๒ บาท ๒ สลึง พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีได้เก็บเป็นศัตรุปบาตบริโภคอยู่ทุกปี ตั้งแต่ปีมะเส็งนพศกมา ค่านาก็ไม่ได้เก็บเป็นหลวง ที่ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายเปลี่ยนนั้นไม่สักแต่ว่าเป็นที่พระกัลปนาสัดพระสัดสงฆ์ตามธรรมเนียม ทรงพระราชอุทิศยกเป็นที่ของสงฆ์ขาด ให้สงฆ์เป็นเจ้าของด้วย ให้บริโภคค่านาเป็นพระกัลปนาด้วย เหมือนหนึ่งราษฎรเช่านาท่านผู้อื่นทำ ต้องเสียค่าเช่าให้เจ้าของนาด้วย ต้องเสียค่านาแทนเจ้าของนาด้วยฉันใด ผู้ที่เข้าไปทำนาในที่ของสงฆ์อันนั้น ต้องเสียค่าเช่าส่วนหนึ่ง ค่านาส่วนหนึ่งเป็นของสงฆ์ทั้งสองส่วน ตามอย่างราคาที่ราษฎรเช่านากันเท่าไรแล้วเสียค่านาแทนกันไร่ละสลึงนั้นตามธรรมเนียมนาคู่โค หรือจะอย่างไรก็สุดแต่กัปปิยการกผู้รับบังคับสงฆ์ ถ้ากัปปิยการกผู้รับบังคับสงฆ์จะทำนาเอาเข้าส่งสงฆ์หรือขายเอาเงินใช้ก็ตาม แต่ค่านาต้องเสียให้สงฆ์เป็นพระกัลปนาด้วย ว่าด้วยค่านาในที่นานี้ อย่าให้กำนันแลเสนาข้าหลวงเข้าไปล่วงว่าล่วงกล่าวเรียกร้อง อย่างที่กัลปนาสัดพระสัดสงฆ์ที่อื่นนั้นเลย การทั้งปวงจงเสร็จสุดอยู่แก่พระสงฆ์ทั้งปวงในแขวงเมืองลพบุรี ก็ถ้ามีความขัดข้องประการใดด้วยที่นั้นไปภายหน้า ขอให้พระสงฆ์ในเมืองลพบุรีพร้อมกันแต่งผู้อาสาสงฆ์ฟ้องต่อกรมธรรมการในกรุงเทพมหานคร หรือธรรมการในหัวเมืองเถิด ในรัชชกาลประจุบันนี้ก็จะสั่งให้ชำระให้ หรือถ้าขัดข้องจะบังเกิดมีในอนาคตเวลาไกล ก็ขอให้ท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ถ้านับถือพระพุทธศาสนา ก็จงเห็นแก่พระพุทธศาสนา ถ้านับถือแต่ยุติธรรม ก็จงเห็นแก่ยุติธรรม ช่วยชำระให้ถูกต้องตามคำประกาศนี้เทอญ เพราะที่นานั้นได้เอาเงินหลวง จัดซื้อของราษฎรแล้วโดยดี ไม่ได้แย่งชิงของผู้ใด

๑๓

มาถวายดอก ควรเห็นว่าเป็นของสงฆ์แท้ขาดทีเดียว ให้ท่านทั้งปวงรู้ดังนี้ทั่ว ๆ กันสืบไป

ก็วัตถุสถาน คือพระที่นั่งมีชื่อน้อยใหญ่ และตึกศาลากำแพงรอบกำแพงชั้นนอกชั้นในนั้น ก็ไม่มีว่าในพระราชพงศาวดารดอก ว่าทรงพระราชอุทิศถวายเป็นของสงฆ์ด้วย มีว่าแต่ถวายแต่ที่เป็นวิสุงคามสีมา แต่พระวาจาที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตรัสนั้น จะอย่างไรก็ไม่รู้เป็นแน่ เมื่อทรงพิเคราะห์ตามลักษณะพระวินัยก็ดี ตามกฎหมายบ้านเมืองก็ดี เห็นความว่า ถ้าผู้ใดว่าแก่ผู้อื่นว่าที่บ้านของข้านี้ข้าให้แก่ท่าน จงเป็นที่ของท่าน เมื่อว่าแต่เท่านี้ที่ดินเป็นของผู้ได้ เย่าเรือนรั้วกำแพงยังเป็นของเจ้าของเดิม ๆ และผู้ใดได้มรดกเจ้าของเดิม จะรื้อเอาไปอื่นก็ได้ จะขายเสียก็ได้ ถ้าว่าผู้ให้กล่าวแก่ผู้อื่นว่าเรือนโรงรั้วกำแพงเหล่านี้ข้าให้แก่ท่าน จงเป็นของท่านแต่ที่ไม่ได้ว่า เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นของเจ้าของเดิม ถ้าผู้ใดได้รับเย่าเรือนรั้วกำแพง ที่ผู้ให้ดังนี้จะอยู่ในที่นั้นก็ชื่อว่าอาศัยที่เจ้าของเดิมอยู่ ถ้าเจ้าของเดิมและผู้รับมรดกเจ้าของเดิมไม่ให้อยู่ เย่าเรือนรั้วกำแพงเหล่านั้นผู้ที่เป็นเจ้าของใหม่ก็จะต้องรื้อเอาไป หรือบอกขายแก่ผู้อื่นเสียก็ได้ แต่จะทิ้งเอาที่ไม่ได้ ก็ในกฎหมายบ้านเมืองว่า เจ้าของบ้านยอมให้ผู้อาศัยปลูกเรือนเสาไม้จริง หรือก่อตึกลงในที่ของตัวแล้ว ล่วงไป ๓ ปีแล้วจะไล่ไม่ได้ ต้องตัดสินที่ที่เรือนปลูกอยู่ที่ตึกตั้งอยู่ให้เป็นของเจ้าของตึกเจ้าของเรือน ซึ่งว่าดังนี้ก็ตามปัญญาผู้ตั้งกฎหมายคำนึงเห็นไปว่าเจ้าของที่ยอมให้ผู้อาศัยทำของลงในที่ของตัวแล้วก็เหมือนกับยอมให้ที่ดินที่ของสถาวรนั้นตั้งอยู่ ก็ช่างวางระยะ ๓ ปีนี้ดีจะกันไม่ให้อัย

๘๔

ความเกิดแต่ผู้ซึ่งจะรับมรดก เจ้าของที่เกลือกจะมาไล่ให้รื้อให้ถอนของที่จะรื้อจะถอนยากนั้นไป เป็นความลำบากแก่ผู้อาศัย จึ่งตั้งกฎหมายไว้เป็นแยบคายดังนี้ ถ้าเจ้าของเดิมว่าแก่ผู้อื่นว่า ที่นี้ของข้าขอให้แก่ท่านทั้งเย่าทั้งเรือนรั้วกำแพงก็ดี หรือว่าบ้านเรือนของข้านี้ทั้งที่ทั้งเรือน ข้าขอยกให้แก่ท่านก็ดี บ้านเรือนที่ดินอันนั้นเป็นของ ๆ ผู้ได้นั้นทั้งหมด ถึงเจ้าของเดิมทั้งบุตรภรรยาจะอยู่ไปในที่นั้นด้วยก็ชื่อว่าอาศัยอยู่ ถ้าเจ้าของใหม่หรือผู้รับมรดกเจ้าของใหม่จะไม่ให้อยู่ไล่เสียก็ต้องไป หรือจะเรียกเอาค่าเช่าค่าไถ่ก็ต้องให้ตามใจเจ้าของใหม่ทั้งนั้น ก็เมื่อเวลาพระยาทศมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า มีพระราชโองการดำรัสถวายที่พระราชวังนั้น จะว่าอย่างไรก็ไม่ทราบเลย แต่โดยการที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินสืบ ๆ มาไม่ไปรื้อไปแร่งแย่งเอาอิฐเอาปูนไปใช้ราชการอื่นเลยนั้น เป็นที่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงนั้นจะทรงแกล้ง ว่าตึกและกำแพงในวังนั้นเป็นของสงฆ์หมดกระมัง เมื่อแคลงว่าจะเป็นเช่นนั้นที่กล่าวที่หลังใน ๓ อย่างนั้นถือว่าอย่างนี้ก็ดีอยู่เป็นครุกะเจตนา แต่บัดนี้ตึกเรือนวัตถุสถานในวังนั้นก็ไม่มีหลังคา หักทรุดโทรมไปแล้วโดยมาก ถ้าโดยว่าสงฆ์จะได้เป็นเจ้าของที่นั้น คิดจะซ่อมแซมขึ้นให้เป็นที่อยู่ให้ได้ เมื่อไม่มีทุนรอนอื่นเพิ่มเติมเข้าเลย ก็คงจะต้องรื้อเอาอิฐผนังหลังอื่นมาก่อผสมหลังอื่น ก่อรอบเข้าเป็นหลังคาให้อาศัยได้ จะต้องรื้อกำแพงเอาอิฐเก่าปูนเก่าขายเอาจ้างคนใช้ทำการ ก็เมื่อทำดังนี้เครื่องอิฐปูนที่เหลืออยู่ในวังนั้นคงหมดไปด้วยลักษณะวินัยที่ว่าเมื่อไม่มีสิ่งไรแล้วก็ให้สละเสนาสนะตามกบางอัน มาบริโภครักษาเสนาสนะและถิ่นที่ซึ่งเป็นสำคัญไม่ให้ขาดมูลสูญไปนั้น ด้วย

๑๕

เหตุนี้กำแพงและคิ้กร้าง ที่อยู่ในวังเหล็ออยู่นั้น ก็เหมือกันกับเป็นแต่กองอิฐกองปูนของสงฆ์ เมื่อไม่มีทุนอื่นจะลับจ่ายแต่อิฐปูนในกองนั้น ก็จะได้เป็นเสนาสนมากมาย โตใหญ่ขึ้นเท่าไร จะทิ้งร้างไว้ก็ไม่เป็นประโยชน์ จะคอยใครที่มีศรัทธามาสร้างวังนั้นให้เป็นวัดอยู่เล่า พระสงฆ์เหล่าไรจะไปอยู่ ที่เมืองลพบุรีบัดนี้เป็นเมืองแห้งแล้งกันดาร ถ้าแม้นจะมีผู้มีบุญในอนาคตจะมีศรัทธาสร้างวัดใหญ่ เห็นเขาจะสร้างวัดพรหมสุรินทร์ที่ต่อออกไปเรียกว่าวัดปรินายกที่ค้างโรเรนั้นเสียก่อน ด้วยเป็นวัดอยู่ใกล้บ้านใกล้เมือง ที่วังลพบุรีไม่เห็นว่าจะมีใครอุตส่าห์ไปสร้างเป็นวัดเลย ถึงจะสร้างขึ้นก็ไม่มีพระสงฆ์จะอยู่ให้สมควรจะรักษาวัดได้.

(๑) จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ผู้ที่เคยซื้ออิฐซื้อปูนตีราคาของร้างในวังนั้นว่า จะเป็นราคาสักเท่าไร ผู้รับสั่งเป็นอันมากปรึกษาพร้อมกันตีราคาว่า ประมาณ ๕๐๐ ชั่งขึ้นไป ๖๐๐ ชั่งลงมา

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า จะขอปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสร้างอารามอื่นถวายสงฆ์ให้หลายตำบลจงได้ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถึง ๖๐๐ ชั่ง ๗๐๐ ชั่งขึ้นไป ใช้แทนราคาอิฐปูนของร้างที่มีในพระราชวังนั้น จึงได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ไปปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดชุมพลนิกายา

---

(๑) คำประกาศต่อไปนี้ เป็นพระราชกรณียที่ทรงทำในปัจจุบัน มิได้เกี่ยวแก่โบราณคดี แต่เมื่อล่วงมาถึงเวลาพิมพ์หนังสือนี้นับได้ ๗๐ ปี กลายเป็นโบราณแล้ว ถ้าจะตัดออกเสียก็จะทำให้ความรู้อันเกี่ยวด้วยเรื่องนี้บกพร่องไป จึงคัดมาลงไว้ทั้งหมด.

๑๖

รามในเกาะบางปอินเขตวกรุงศรีอยุธยาเก่าพระอารามหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว ๒๐๐ ชั่งเศษ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นพระชนกนาถของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ได้ทรงสถาปนาสร้างไว้แต่เมื่อจุลศักราชใกล้ครบ ๑๐๐๐ ปี แล้วได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ริมวังจันทรเกษม กรุงศรีอยุธยาเก่าอีกพระอารามหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว ๓๐๐ ชั่งเศษ ด้วยพระราชดำริเห็นว่า วัดเสนาสนารามมีวัตถุสถานใหญ่ เห็นจะเป็นพระอารามหลวงอยู่ใกล้พระบวรราชวัง คือวังจันทรเกษมซึ่งเป็นวังที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชราชาภิเษกมาจนได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติราชาภิเษกแล้วก็ยังเสด็จประทับอยู่ในวังนั้นหลายปี และในเมืองลพบุรีนั้นทรงพระราชดำริจะให้ปฏิสังขรณ์พระอารามใช้แทนค่าอิฐปูนในพระราชวังได้ทรงพินิจพิจารณาเลือกหลายอารามแล้ว วัดพระมหาธาตุอยู่ใกล้พระราชวัง ควรจะปฏิสังขรณ์ขึ้น แต่เห็นว่าวัตถุสถานในที่นั้นก็มากมายหลายสิ่งจะให้สำเร็จแล้วไปก็ได้เป็นอันยาก เพราะปูนหาได้ไม่ใคร่จะทันมือ อนึ่งถ้าจะสร้างขึ้นเป็นวัดใหญ่อยู่ก็ห่างแม่น้ำลำคลอง พระสงฆ์ผู้จะอยู่ปฏิบัติอารามก็ไม่ใคร่มี ทอดพระเนตรเห็นวัดชวดมีพระอุโบสถน้อยหลังหนึ่ง มีกำแพงล้อมรอบอยู่ใกล้ชิดเนื่องกับพระราชวัง จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งพระนครพราม ปลัดเมืองลพบุรี เป็นแม่การปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นใหม่ แล้วได้พระราชทานพระราชทรัพย์จัดซื้อที่สวนน้อยหน่าของราษฎรต่อออกอีกวงหนึ่ง เป็นที่กุฏิพระสงฆ์ กุฏิศาลาก็ได้

๑๗

สร้างขึ้นบ้างแล้ว พระราชทรัพย์ที่ได้ทรงบริจาคปฏิสังขรณ์วัดขวิดนั้น สิ้นไปแล้ว ๖๐ ชั่งเศษ ยังจะให้ทำต่อไปกว่าจะสำเร็จ พระราชทรัพย์ที่ทรงพระราชอุทิศบริจาคไปแล้วและจะบริจาคต่อไปเท่าไรก็ดี เป็นค่าถาวรวัตถุครุภัณฑ์และแรงคนทำในการปฏิสังขรณ์พระอารามทั้ง ๓ ที่ออกนามมานี้ ให้ท่านทั้งปวงพึงรู้ว่าเป็นปฏิการ ใช้แทนค่าอิฐปูนของร้างที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวังซึ่งเป็นที่สงสัยอยู่ว่าเป็นที่ของสงฆ์นั้นเทอญ

บัดนี้พระอุโบสถวัดขวิดซึ่งปฏิสังขรณ์ใหม่ ได้มีพระบรมราชโองการให้ต่อมุขเด็ดด้านหน้าออกไปครอบทับกรวมสวมนิมิตรสีมาไชยอยู่ไม่สู้งามดี จึงได้ทรงอาราธนาพระสงฆ์ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นประธาน ขึ้นไปชุมนุมสวดถอนพัทธสีมาเก่า แล้วผูกพัทธสีมาใหม่ขยายออกไปให้ได้อุปจารรอบงามดี ก็ที่พระอุโบสถวัดขวิดนั้นมีวิสุงคามสีมาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามแต่ก่อน พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ทรงกำหนดไว้แล้วเพียงเท่าไรยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จากพระราชอาณาเขตต์ เป็นเขตวงวิเศษสำหรับสังฆกรรม ที่อันนั้นก็เป็นอันคะเนรู้ว่าจะมีอยู่แต่เพียงที่ใกล้กับบริเฉทสีมาที่ปรากฏอยู่แล้วนั้น ครั้นเมื่อสีมาที่สงฆ์ผูกสงฆ์ถอนแล้ว วิสุงคามสีมานั้นก็คงเป็นของสงฆ์อยู่ตามเดิม บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาจะใคร่เพิ่มวิสุงคามสีมานั้นให้ใหญ่ บริเฉทอันใดที่พระเจ้าแผ่นดินสยามโบราณได้ทรงกำหนดถวายไว้แต่น้อยนั้น ขอถบเอาเสียแล้ว บัดนี้มีพระบรมราชโองการให้กำหนดที่วิสุงคามสีมาใหม่เพิ่มเติมเข้าโดยรอบ คือที่วัดขวิดเก่าและที่ต่อออกไปใหม่ วงด้วยกำแพงรอบนอกทั้งสองวงนั้นเป็นอันเดียว ต่อกันกับเขตต์เก่าของสงฆ์ เป็นแขวงเดียว

๑๗

ไม่แยกต่างกำหนดที่โดยยาวด้านตะวันออก ๒ เส้น ๕ วา ด้านตะวันตก ๒ เส้น ๘ วา โดยกว้างด้านเหนือ ๑๓ วา ๒ ศอก ด้านใต้เส้น ๗ วา ๒ ศอก ทรงพระราชอุทิศกำหนดถวายเป็นวิสุงคามสีมาแขวงหนึ่งต่างหาก จากพระราชอาณาเขตต์ เป็นแขวงวิเศษสำหรับพระสงฆ์สามัคคีต้องตามฉันทิในคัมภีร์พระอรรถกถาฎีกา เป็นที่ของสงฆ์ใช้แทนที่พระราชวัง ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงถวายไว้เป็นของสงฆ์ก็ดี แทนค่าอิฐค่าปูนที่ตกค้างเหลืออยู่ในพระราชวังนั้นก็ดี อีกส่วนหนึ่ง ขอพระสงฆ์สามเณร และคฤหัสถ์ผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง จงได้รู้ความตามประกาศมานี้ทุกประการเทอญ

วัดขวิดนั้น นามว่าวัดขวิดนั้นไม่สู้เพราะ พระราชทานนามเปลี่ยนว่าวัดกรวิศยาราม ทรงพระราชอุทิศถวายที่วิสุงคามสีมานั้น และพระราชทานนามนี้แก่พระอารามนั้น

ประกาศมาณวันพุธเดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอจัตวาศก พุทธศาสนกาล ๒๔๐๕ เป็นวันที่ ๔๒๐๗ ในรัชชกาลปัจจุบันนี้

๑๙

ตำนานวัดไชยพฤกษมาลาและวัดเขมาภิรตาราม

วัดไชยพฤกษมาลาที่อยู่ปากคลองบางขวาง ซึ่งพระราชทานนามใหม่ว่าคลองมหาสวัสดิ์แขวงเมืองนนทบุรีนั้น เป็นวัดโบราณมาแต่ครั้งกรุงเก่า เมื่อธนบุรีตั้งขึ้นใหม่ต้องรื้อเอาอิฐไปก่อกำแพง อันตรธานไปแล้ว ยังอยู่แต่ภูมิวัด ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก ในปีชาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ได้มีพระบรมราชโองการดำรัส แด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเวลานั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ว่าวัดไชยพฤกษมาลาเป็นวัดอยู่ใกล้สวนหลวงเดิมถูกรื้อแร่งทำลายมา ขอให้ทรงพระศรัทธาไปสร้างคืนขึ้นใหม่เป็นพระอารามได้จะเป็นการดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงได้ทรงรับพระราชโองการ ว่าจะทรงสร้างพระอารามนั้นคืนขึ้นให้จงได้ จึงได้ทรงบริจาคส่วนทรัพย์สมบัติในกรมจำหน่ายเป็นค่าไม้ ค่าอิฐ ค่าปูน แล้วให้ข้าในกรมไปทำเป็นพระอุโบสถหลังหนึ่ง มีพระพุทธรูปองค์หนึ่ง เป็นพระประธาน มีรูปพระสาวก ๒ องค์ พระวิหารหลังหนึ่ง มีพระพุทธรูป ๕ องค์ การเปรียญหลังหนึ่ง และปลูกกุฏิถวายพระสงฆ์บ้าง วัดฤๅษานนั้นก็เป็นแต่เพียงพอพระสงฆ์จะได้ใช้บริโภคได้ การทั้งปวงก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ดี เพราะครั้งโน้นบ้านเมืองยังไม่สมบูรณ์ ราชการทัพศึกก็มีมาก การที่จะทำพระอารามนั้นก็งดไว้ให้ค้างอยู่ เป็นแต่ถึงฤดูพระกฐินทาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จไปทรงถวายกฐินบ้าง พระราชทานผ้าไตรจีวรบริกขารให้พระโอรสพระธิดาทรงนำไปถวายบ้าง ทุกปีมิได้ขาด ครั้นเมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลย

๒๐

ราชสมบัติแล้ว ก็ยกวัดไชยพฤกษมาถาเข้าในจำนวนพระอารามกฐินหลวง มีเทียนพรรษาและผ้ากฐินหลวงทุกปี แต่พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงจุดเทียนพรรษาและเสด็จไปถวายกฐินทุกปีมา ตั้งแต่ปีมะเส็ง เอกศก ศักราช ๑๑๗๑ มาจนปีมะแม เบ็ญจศก ศักราช ๑๑๘๕ ครั้นเมื่อปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ยกวัดไชยพฤกษ์ออกเสียจากจำนวนพระกฐินหลวง ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ จึงได้ทรงรับทอดพระกฐินวัดนั้นสืบมาทุกปี ถึงผู้อื่นมีศรัทธาจะใคร่ทอดก็ต้องไปกราบทูลขอ ต่อโปรดแล้วจึงทอดได้ ภายหลังมาปีวอก ฯ ๗ ฯ (๑) ถ้ามีกำลังพอจะทำนุบำรุงได้ ก็ให้ทำนุบำรุงให้เป็นวัดอยู่ ถึงปีให้จัดผ้าพระกฐินไปถวาย ถ้าผู้อื่นจะทอดก็ต้องให้มากราบทูลขอก่อน ต่อโปรดจึงจะทอดได้ อย่าให้สละละทิ้งเสียให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศสาบสูญพระนามในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระวาจาสั่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบรมราชชนนีไว้ดังนี้แล้ว ก็ได้ทรงทำนุบำรุงพระอารามนั้นมา ตามสติกำลังจนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) ต้นฉะบับเขียน ฯ ๗ ฯ ไว้ดังนี้ ความขาดไป ถ้าอ่านต่อไปก็พอเดาความได้ว่า “สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ตรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า” เท่านี้ก็เข้ากันได้ และประจวบกับปีวอกเป็นปีที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทรเสด็จสวรรคต จึงตรัสสั่งให้ทรงเป็นธุระต่อไป

๒๑

อนึ่งวัดเขมาตำบลตลาดเก้าฝั่งตะวันออกใต้บ้านหม้อบางขุนเทียนฉะมานั้น แต่ก่อนเป็นพระอารามพระกฐินหลวง ในพระบวรราชวังเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีผู้กราบทูลสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ว่าวัดเขมาเป็นวัดใหญ่แต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่ทองมาทรุดโทรมยับเยินมาก มีคำผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบมา ว่าวัดนี้เป็นของพระเจ้าอู่ทอง ผู้มีบรรดาศักดิ์น้อยจะสร้างให้สำเร็จไม่ได้ ต่อผู้มีบรรดาศักดิ์มากบุญญาธิการยิ่งใหญ่จึงจะสร้างให้สำเร็จได้ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ จึงเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรพระอุโบสถเก่าชอบพระทัยจะสร้าง จึงตรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลขอเป็นวัดสำหรับกฐินในกรม กรมพระราชวังบวร ฯ ได้มีพระบัณฑูรสั่งหลวงสุทธิรัตนให้หักบัญชีชื่อวัดเขมายกมาเป็นอารามของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ขาดมาแต่นั้น ตั้งแต่นั้นมากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ก็ได้ทรงบริจาคส่วนทรัพย์สมบัติให้จำหน่ายเป็นค่าอิฐค่าปูน และให้มีช่างในกรมไปขุดรากใหม่ ก่อผนังขยายออกให้ใหญ่กว่าเดิมออกมา ถมพื้นในประธานพระอุโบสถขึ้นให้สูงจนเสมอบัวกลุ่มฐานพระประธาน เมื่อแรกเริ่มก่อรากครั้งหนึ่ง เมื่อแรกยกตัวไม้เครื่องบนครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนิรไปทรงเริ่มการเป็นฤกษ์ทั้งสองครั้ง เพราะถมพื้นขึ้นไปสูงพระประธานต่ำไป ได้มีรับสั่งให้ช่างช้างในกรมก่อพระประธานพระองค์ใหม่ส่วมพระประธานพระองค์เก่าลงแล้ว ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปทุกองค์จนสำเร็จ แล้วได้ให้

๒๒

ก่อกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ มีพระอัคคีย์เจดีย์ทั้ง ๔ ทิศ แล้วทรงสร้างการเปรียญฝากระดานหลังหนึ่งตรงหน้าพระอุโบสถออกมา ครั้นการพระอุโบสถการเปรียญสำเร็จแล้ว ก็ได้ทรงพระศรัทธาเสด็จไปทำมหกรรมการฉลอง ทรงบำเพ็ญการพระกุศลในที่นั้นเป็นอันมาก ในปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๑๙๐

ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์สิ้นพระชนม์แล้ว พระอารามนั้น พระอุโบสถและการเปรียญก็ชำรุดทรุดโทรมมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระอุตสาหปรารถนาจะใคร่ทรงปฏิสังขรณ์ให้คืนดีขึ้นและดีขึ้น แต่กำลังครั้งนั้นยังน้อยก็ต้องรั้งรอมาจนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นเมื่อปีกุนตรีศก ศักราช ๑๒๑๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว จึ่งทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมากหลายร้อยชั่งให้ปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษ์และวัดเขมา พระราชทานนามเพิ่มเข้าทั้งสองพระอาราม ว่าวัดไชยพฤกษมาดาวัดเขมาภิรตาราม ที่วัดไชยพฤกษมาดา มีพระบรมราชโองการโปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิวาลาศเป็นแม่กองทำ ให้จัดซื้อที่สวนถวายเพิ่มเติมเข้าให้ใหญ่กว้างออกไป และขุดคูรอบวัด ให้ทำพระอุโบสถพระวิหารของค้างเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้สำเร็จ แล้วทรงสร้างการเปรียญลงในข้างหน้าหว่างพระอุโบสถพระวิหาร มีพระเจดีย์ใหญ่ลงในด้านหลังหว่างพระอุโบสถพระวิหาร มีพระเจดีย์น้อยใน ๔ ทิศ และคฤหสำหรับเป็นที่บูชาพระเจดีย์ด้วย และทรงสร้างกุฏีหมู่กุฏีที่อยู่พระ

๒๓

ภิกษุสงฆ์ หอสวดมนตร์ หอระฆัง สะพานท่าน้ำ สะพานข้ามคลอง ศาลา สำหรับพระอารามพร้อมมูลบริบูรณ์เสร็จแล้ว วัดเชมาภิรตาราม มีพระบรม ราชโองการดำรัสให้กรมหมื่นมนตรีรักษา พระยาราชภักดีศรีรัตนสมบัติ เป็นแม่กอง ให้จัดซื้อที่สวนถวายเพิ่มเติมเข้าให้ไหญ่กว้างออกไปและขุด คูรอบวัด และปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมเพิ่มเติมการในพระอุโบสถบริบูรณ์ แล้วทรงสร้างรูปพระอสีติมหาสาวกล้อมพระประธานเพิ่มเติมเข้า เพราะทรง พระราชดำริเห็นว่าพระอุโบสถใหญ่นักที่ว่างเปล่าอยู่ พระสงฆ์ในพระ อารามนั้นน้อย แล้วได้ทรงสร้างพระมหาเจดีย์ ใหญ่ในด้านหลังพระอุโบสถ มีพระเจดีย์ทิศ ๔ พระองค์เป็นบริวาร แล้วให้เลื่อนพระเจดีย์เดิมของ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงสร้างไว้แต่ก่อนนั้น ให้ไปตั้งอยู่ ใน ๔ มุมพระมหาเจดีย์ด้วย แล้วทรงสร้างพระวิหารน้อย ๒ หลัง ที่มุม กำแพงด้านข้างหน้าพระอุโบสถเป็นที่ไว้พระพุทธรูป แล้วได้ทรงสร้างการ เปรียญเป็นตึกใหม่ เพราะการเปรียญเดิมซึ่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยน- ทรามาตย์ทรงสร้างนั้นทรุดโทรมสูญไปเสียแล้ว และกุฏีที่อยู่พระภิกษุสงฆ์ หอพระไตรปิฎก หอสวดมนตร์ หอระฆัง สะพาน ศาลาโรงไฟที่พระ สงฆ์จะได้อยู่ใช้สอยใด ๆ ได้ทรงสร้างสำเร็จบริบูรณ์แล้ว และ กุฏีใหญ่ ๓ หลัง เป็นที่อยู่พระราชาคณะหรือพระครู ซึ่งเป็นอธิบดีใน พระอารามนั้น เป็นพระตำหนักเดิมของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ช่างสร้างขึ้นพระราชทาน ในพระบรมมหาราชวังนี้แต่ครั้งแผ่นดินนั้น ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์สิ้นพระ

๒๔

ชนม์แล้ว พระตำหนักตึกหมู่ใหญ่ว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงยกพระราชทานกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เคยเสด็จอยู่แต่ก่อนมาช้านาน ครั้นพระราชทานตำหนักหมู่ใหญ่แล้ว พระตำหนักเดิมนี้จึงทรงขอรื้อไปปลูกถวายพระพุทธโฆษาจารย์ ณวัดโมลีโลก

(คัดจากประกาศปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษมาลา วัดเขมาภิรตาราม ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิรณกะส่วนที่ ๒ ไม่มีวันเดือนปี)

๒๕

ตำนานวัดหงษรัตนาราม

วัดหงษรัตนารามนี้ พื้นที่วัดเดิมเป็นของโบราณ มีมานานสำหรับเมืองธนบุรี คำคนแก่เก่า ๆ เป็นอันมากเรียกว่าวัดเจ้าขรัวหงษ์ และว่ากันว่าจีนเจ๊สัวมั่งมี บ้านอยู่ทะเลจีนสร้างขึ้นไว้ แต่ในครั้งโน้นจีนที่มั่งมีคนเรียกว่าเจ้าขรัว ครั้นมาเมื่อกรุงธนบุรีพระสงฆ์ผู้รู้หลักนักปราชญ์มาอยู่มาก ผู้ที่อุตสาหะเล่าเรียนก็เข้าไปอยู่มาก เจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีจึงขยายภูมิวัดออกไปให้ใหญ่ แล้วสร้างโรงพระอุโบสถใหญ่ลงตรงหน้าพระอุโบสถเก่า แล้วสร้างโรงธรรมหันหน้าเข้าหาพระอุโบสถใหม่ ถัณฐานใหญ่เท่ากันทั้ง ๒ หลัง ตั้งอยู่อย่างนั้นนานมาจนถึงเวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ ๓ ในพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างปฏิสังขรณ์วัดจอมทองขึ้น ได้พระราชทานนามแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นับแผ่นดินที่ ๒ ว่าวัดราชโอรสวาราม ครั้งเมื่อถึงแผ่นดินที่ ๓ ได้ทรงสร้างให้เป็นพระอารามใหญ่ และดำรัสว่าเป็นพระอารามหลวงเดิม สำหรับเป็นพระเกียรติยศในแผ่นดินนั้น แล้วทรงพระราชดำริจะแสดงพระเกียรติยศพระบารมีให้ปรากฏแก่โลกไปนาน ว่าทรงพระราชศรัทธาอุปถัมภนาการในพระบรมพุทธศาสนามากมาย คือได้ทรงสร้างวัดราชโอรสวารามเป็นพระอารามหลวงเดิมลงไว้ในปลายคลองนั้นแล้ว วัดอื่น ๆ ในคลองนั้นที่เป็นของเก่าชำรุดทรุดโทรมมาแต่ก่อนก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์เป็นพระอารามใหม่ทุกพระอารามจนตลอดคลองไป แต่ถึงอาราม ก็ทรงมอบให้ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มีศรัทธาเป็นเจ้าของ

๒๖

พระราชทานพระราชทรัพย์เพิ่มเติมช่วยบ้าง และการช่างที่เหลือกำลังเจ้าของก็โปรดให้ทำเป็นการหลวง ถวายอารามก็ปฏิสังขรณ์เป็นการหลวงทั้งสิ้น ก็วัดหงษ์นี้เรือนพระอุโบสถและการเปรียญเป็นของเก่าเป็นของใหญ่ ใช้เสาในและผนังหลังคาเป็นอย่างโบราณ จึงทรงชักชวนกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศร์รังสรรค์อยู่นั้น โดยพระราชปฏิสันถารว่ากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์มีพระชนมายุเจริญมาถึง ๖๐ ปีเศษแล้ว ไปทรงสร้างวัดเขมาภิรตารามอยู่ไกลไม่ได้ทอดพระเนตรเห็น เป็นอปราปรเจตนาเนือง ๆ เลย ถ้าทรงสร้างวัดหงษ์เป็นวัดใกล้วัง จะเป็นที่เจริญพระศรัทธามาก กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์รับพระราชโองการมาว่าจะทำตามรับสั่งแล้ว จึงมาทรงกะเกณฑ์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปทรงรื้อพระอุโบสถเก่า มาปลูกแปลงเป็นพระวิหารที่หลังพระอุโบสถใหญ่ และเกณฑ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รื้อโรงธรรมหน้าพระอุโบสถนั้นไปแล้วทำเป็นโรงธรรมเป็นศิกใหญ่ลงในที่ไร่ใหม่ซึ่งโรงธรรมตั้งอยู่ในบัดนี้ แต่ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงทำพระอุโบสถ เมื่อกะเกณฑ์ลงดังนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าหน้าที่ซึ่งทรงเกณฑ์มาให้ช่วยทำพระวิหารนั้นเป็นของเล็กเหมือนเรือน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่อยู่ นานไปใครไม่รู้เรื่องความพระราชพงศาวดารเป็นการที่แท้ ก็จะเข้าใจปรวนแปรว่าไปอย่างอื่น เป็นที่เสียพระเกียรติยศไป ไหน ๆ ก็เกิดมาเป็นชาย ชีวิตยังไม่ทำลายไม่ควรจะประมาทดูหมิ่นกัน เพราะฉะนั้นจึงได้รับสั่งห้ามเสียไม่รับทำด้วย ไม่ได้

๒๗

ให้ข้าในกรมไปช่วย ไม่ยอมให้ไว้พระนามในพระอารามวัดหงษ์นี้เลย และได้ทรงปฏิญาณรับไว้ว่า วัดเขมาภิรตารามซึ่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงสร้างขึ้นไว้แต่ชำรุดทรุดโทรมไปนั้น จะทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นการฉลองพระเดชพระคุณ เพราะฉะนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ก็ได้ทรงสถาปนาการทั้งพระอุโบสถ พระวิหาร มาจนสิ้นพระชนม์ การก็หาสำเร็จแล้วไม่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงรับทำต่อมาทั้งพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญ และศาลารายศาลาตะพานหน้าวัดและอื่น ๆ แต่การรักการทองในพระอุโบสถพระวิหารกับกุฏิหมู่ใหญ่หมู่น้อยทั้งปวงทั้งพระอาราม ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำเป็นการหลวงทั้งสิ้น ครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐินทอดพระเนตรเห็นลายทองที่เพดานและบานประตูหน้าต่างไม่บริบูรณ์งามดี จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานซ่อมแซมบีดลายทองที่เพดานและซุ้มประตูหน้าต่าง และจิตรกรรมการเขียนในพระอุโบสถและที่บานประตูหน้าต่างให้ทำการลายสลักและลายปูนน้ำมันบ้าง แล้วลงรักบีดทองเพิ่มเติมให้งามดีขึ้น แล้วให้เชิญพระแสนซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองเชียงแตง ประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชา

(คัดจากประกาศแผ่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษรัตนาราม ในประชุมประกาศภาคปกิรณกะส่วนที่ ๒ ไม่มีวันเดือนปี)

ตอน ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ
พระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์ที่มีอยู่ในแขวงเมืองนครไชยศรี เป็นพระมหาเจดีย์อันใหญ่กว่าเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง เป็นของเก่ามาช้านาน ทรงทอดพระเนตรพิเคราะห์ผู้มือทำอิฐและก่อเห็นเป็นของเก่าแต่แก่เดิมมาหลายคราว แต่รูปพระสถูปเดิมนั้นก็เหมือนอย่างของแต่แรกตั้งพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปและที่อื่น ๆ ไม่เป็นฝีมือไทยสามัญชั้นหลัง ๆ เลย แต่พระปรางค์และบันไดนั้นเห็นเป็นฝีมือเพิ่มเข้าชั้นหลังลงมาเป็นแน่ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าพระปฐมเจดีย์นี้จะเป็นของที่ได้มีผู้สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวง จึงได้ชื่อว่าพระปฐมเจดีย์ แต่ที่เรียกว่าพระปทมนั้นเป็นคำเนียงเขมร มอญ สืบได้ความในหนังสือเก่า ๆ ว่า สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงแล้วได้พรรษา ๑ บ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๕๖๙ พรรษาบ้าง ว่าสร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๑๓๓ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๑๘๕ พรรษาบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๒๓๔ พรรษาบ้าง ได้ความดังนี้ จึงเห็นการจะมีผู้สร้างซ้ำทำเติมมาหลายครั้งหลายคราวแล้ว และเป็นสถานที่ใหญ่โตกว่าที่อื่น และคงจะมีพระบรมธาตุที่เขาบรรจุไว้เป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย พระปฐมเจดีย์นี้ได้มีปรากฏอยู่ก่อนพระพุทธบาทและพระฉายปัถวีหลายร้อยปี

(คัดจากหมายรับสั่ง วันจันทร์เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมียสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๐๑)

๒๙

พระเจดีย์ในวัดชุมพลนิกายาราม

พระเจดีย์ ๒ พระองค์ในวัดชุมพลนิกายาราม เกาะบางปอินนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษกกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา เมื่อปีมะเมียโทศก ศักราช ๙๙๒ นั้น ได้ทรงสถาปนาไว้พร้อมทั้งวัดถูทั้งปวงในพระอารามนี้ ในปีวอกจัตวาศก ศักราช ๙๙๔ คิดนับตั้งแต่ปีนั้นมาจนปีกุน เบ็ญจศก ศักราช ๑๒๒๕ ล่วงไป ๒๓๑ ปีมาแล้ว และได้ยินมาว่าภายหลังมาเมื่อแผ่นดินพระบรมราชาธิราชพระบรมโกศ ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษกในปีชวดจัตวาศก ศักราช ๑๐๙๔ นั้น สมเด็จพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เจ้าพ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ในแผ่นดินนั้น ทรงผนวชเสด็จอยู่วัดโคกแสงในพระนคร มาทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง (๑)

(คัดจากประกาศการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์วัดชุมพล ฯ เกาะบางปอิน ณวันจันทรเดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุนเบ็ญจศก พ.ศ. ๒๔๘๖)

---

(๑) ดูเรื่องพระราชทานแลกเปลี่ยนที่วิสุงคามสีมาเมืองลพบุรี หน้า ๑๗

๓๐

พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต

จะขอกล่าวข้อความเรื่องพระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้แต่ที่ควรจะเชื่อได้ และแต่โดยอนุมานตามหลักสำคัญที่มีในพระองค์พระพุทธปฏิมากรนั้น ว่าเนื้อน้ำแก้วศิลาซึ่งเป็นพระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้อย่างนี้เห็นจะมีบ่อที่เกิดข้างเมืองฝ่ายเหนือที่ต่อกันกับแดนจีน เพราะตัวอย่างเคยเห็นมีมาแต่ข้างเหนือจีนบ้าง ดูคล้ายแก้วอย่างนี้แต่ที่จะดีใหญ่เท่าแก้วที่เป็นองค์พระนี้ก็ไม่เคยได้เห็นและได้ยินเป็นแน่ว่ามีที่ใดอีกเลย

อนึ่งจะว่าด้วยฝีมือช่างที่ทำพระพุทธรูปพระองค์นี้นั้นเล่า เมื่อพิจารณาเทียบเคียงดูก็เห็นเป็นฝีมือช่างที่เอกที่เดียวในครั้งหนึ่งคราวหนึ่งจะเป็นฝีมือช่างข้างอินเดีย คือเมืองเบงคอลละราฐสุรัฐ และเมืองแขกพราหมณ์ข้างมัชฌิมประเทศที่ไทยเรียกเมืองเทศนั้นก็มิใช่เลย อนึ่งจะเป็นฝีมือลังกา มอญพะม่าเขมรและไทยเหนือและจีนก็มิใช่ ดูฝีมือไม่ใกล้เคียงคล้ายคลึงกันกับพระพุทธรูปซึ่งเป็นฝีมือช่างในเมืองทั้งปวงที่ออกชื่อมาเลย ถ้าจะว่าเป็นฝีมือเทวดาดังตำนานว่า ก็เห็นว่าฝีมือเทวดาคงจะผิดกว่าฝีมือช่างมนุษย์ทั้งปวงไปที่เดียว เมื่อเปรียบเทียบไปโดยละเอียด ดูเหมือนว่าจะเป็นฝีมือช่างลาวเหนือโบราณข้างเมืองเชียงแสน เห็นคล้ายคลึงมากกว่าฝีมือช่างเมืองอื่น และถึงจะเป็นช่างที่เมืองลาวก็จะเป็นช่างดีช่างเอกที่เดียว มิใช่เลวทราม ด้วยเป็นของงามดีเกรียงเกลามากอยู่ไม่หยาบคาย เพราะฉะนั้นควรจะคาดการแน่ตามเหตุที่เห็นอยู่รอบคอบว่า พระมหามณีรัตนปฏิมากรองค์นี้คงจะเป็นของท่านผู้มีบุญ เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองของชนที่นับถือพระพุทธศาสนามากกว่าถือผีสางเทวดาและลัทธิอื่น ๆ และมีบุญญา

๓๑

นุภาพแข็งแรงมากกว่าเมืองใกล้เคียงโดยรอบคอบ และแผ่อาณาจักรได้โตใหญ่สมควรแก่เวลา เมื่อมนุษย์ยังไม่มีบ้านใหญ่เป็นน้อยใช้ มีแต่ขนูหน้าไม้หอกดาพแหลนหลาวรบพุ่งข่มขี่กันด้วยกำลังกายและพวกพ้องมากเท่านั้น ท่านที่เป็นเจ้าของเดิมที่ให้สร้างพระพุทธรูปองค์นี้คงจะมีอานุภาพมาก จึงได้แก้วก้อนใหญ่ถึงเพียงนี้มา ไม่มีผู้อื่นที่จะคิดฤษยาข่วงชิงไปได้ และมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากกว่าอยากได้เงินทองและเกียรติยศตามวิสัยโลก จึงไม่ได้ขายแก้วนั้นเสียแก่เมืองอื่นเอาเงินทองก็ดี หรือจะเก็บแก้วก้อนนั้นไว้ทั้งใหญ่ไว้อวดผู้อื่นให้เป็นเกียรติยศก็ดี เห็นท่านผู้นั้นจะมีศรัทธาปลงเห็นว่าสิ่งอื่นจะยิ่งกว่าพระพุทธรัตนไม่มี ถ้าว่าแก้วก้อนนั้นทำเป็นพระพุทธรูปเห็นจะประเสริฐยิ่งกว่าเก็บไว้และจะใช้อย่างอื่น จะเป็นเกียรติยศในชาตินี้แก่บ้านเมืองนั้น และจะเป็นกุศลให้ผลเป็นประโยชน์ในชาติหน้าแก่ผู้ที่ได้สร้างเป็นพระพุทธรูปนั้น จึงสู้เสียสละแก้วก้อนใหญ่ให้มาเลื่อยตัดผ่าเจียนเจียรไนให้ได้สัณฐานและประมาณที่ควรเป็นองค์พระพุทธรูป และเพราะเสียดายเนื้อแก้วก้อนใหญ่ จึงให้เหลือเศษไว้ภายใต้พระพุทธปฏิมากรนั้น หาได้ตัดเสียให้ราบเสมอไม่ และก็เพราะมีพระราชานุภาพมาก ของแข็งนักจะตัดแต่งแก้ไขได้โดยยาก ก็ยังอุตสาหะให้ทำจนสำเร็จได้ด้วยฝีมือช่างคนเดียวหรือหลายคนที่เป็นฝีมือดีรู้ท่วงที่สัณฐานประมาณทำการโดยพินิจหมดจดสนิทชิดชมไม่มีที่ติได้นักจนถึงขัดผิวชักเงาเกลี้ยงเกลาสันขนแมว แก้วจะขัดผิวชักเงาให้ขึ้นให้ดีที่สุดเพียงใดก็ทำได้เพียงนั้น ความอนุมานเห็นดังว่ามานี้

(คัดจากประกาศวันสวดมนตรพระราชพิธีถือน้ำเล่ม ๑)

๓๒

พระพุทธบุษยรัตน์

ขอประกาศ ปฏิญาณ ว่าด้วยสิ่ง เป็นศรี เป็นมิ่ง มหัศจรรย์ อยู่ในพระพุทธศาสนา คือพระพุทธปฏิมาพระองค์หนึ่งมีอยู่เป็นของดีมาก พระพุทธรูปนั้นเป็นแก้วผลึกขาวบริสุทธิ์อย่างเอกอุดม ทิบทั้งแท่งงามนักหนา ที่ช่างทองเรียกว่า บุษย์น้ำขาวบ้าง เพ็ชร์น้ำขาวบ้าง โดยฝีมือช่างทำก็งามดีกว่าพระพุทธรูปอื่น ๆ บรรดามีในที่ต่าง ๆ ที่ช่างดีดีทำ แม้นใครจะพิเคราะห์ โดยละเอียดจนถึงเอากางเวียนมากางจับกระเบียดเทียบเคียงดูก็ดี จะจับส่วนที่กลาดเคลื่อนไม่เที่ยงเท่ากัน หรือจะติว่าที่นั้น ๆ ไม่งามไม่ดีจะว่าดังนี้โดยความจริงใจจะได้ เป็นอันยาก เสียอยู่แต่ปลายพระกรรณข้างขวานั้นลิขำรุดอยู่หน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็มีผู้เอาเนื้อแก้วเช่นนั้น เจียรไนแล้วขัดต่อขัดสนิทดี หามีแผลต่อปรากฏไม่ น้ำแก้วใสบริสุทธิ์โปร่งแลดูตลอดหน้าไปหลังและหลังไปหน้า แต่ที่ต้นพระเพลาลงมาจนทับเกษตรนั้นมีรอยดังฝ้ายขาวแทรกอยู่บ้าง เป็นเหตุให้ ผู้เห็นเป็นแน่ใจว่าแก้วนั้นเป็นแก้วศิลาแท้ มิใช่แก้วหุงสามัญดังเครื่องแก้วกระจก ในส่วนทับเกษตรใต้พระองค์พระพุทธรูปนั้นมีรอยร้าวราญอยู่หน่อยหนึ่ง แต่ไม่เกินขึ้นมาถึงองค์พระพุทธรูปจนผู้ดูจะเห็นได้ เมื่อพระพุทธรูปนั้นประดิษฐานอยู่บนแท่นสถานที่ทับเกษตรจมลงในพุทธอาศน์แล้ว รอยราญร้าวนั้นก็มิได้ปรากฏเห็นเลยทีเดียว พระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้งามยิ่งหนักหนา หาที่จะเปรียบมิได้ ถึงแก้วผลึกที่มีในเมืองจีนและเกาะสิงหฬดังกาที่เขาทำเป็นแว่นตา หรือรูปพระพุทธปฏิมาและสิ่งอื่นใช้อยู่นั้น เมื่อจะเอามาเทียบเข้าก็คล้ำไป คือเนื้อแก้วหยาบต่ำเลวไปสู้ไม่ได้เลย พระพุทธรัตน

๓๓

ปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ มีประมาณสูงแต่ที่สุด ทับเกษตรขึ้นไปจนสุดปลายพระจุฬาธาตุ ๑๒ นิ้ว หน้าตักวัดแต่ระวางพระชาณุทั้งสอง (๘ นิ้วกับ ๓ กระเบียดอัษฎางค์) ๙ นิ้วกับกระเบียดอัษฎางค์ ระวางพระกรรณปุรทั้งสอง ๔ นิ้ว ระวางพระอังสาทั้งสอง ๕ นิ้วกับ ๓ กระเบียดอัษฎางค์ ประมาณพระเศียรแต่ปลายพระหนุขึ้นไปถึงที่สุดพระจุฬาธาตุ ๓ นิ้วกึ่งกับ ๒ กระเบียดอัษฎางค์ กว้างพระพักตรวัดในระวางปลายพระกรรณ ๒ ข้าง ๒ นิ้ว กับ ๔ กระเบียดอัษฎางค์ นิ้วที่ว่านี้คือนิ้วช่างไม้ นับนิ้วหนึ่งถึง ๗ เม็ดเข้าเปลือกเรียงกัน พระพุทธรูปแก้วผลึกพระองค์นี้เป็นของดีวิเศษจรรย์นัก หาที่จะมีอื่นซึ่งจะบริสุทธิ์สะอาดงามดีเสมอปานมิได้เลย เป็นของวิเศษประเสริฐ และเป็นรูปพระพุทธเจ้าแท้ใช่เทวรูปแลตุกตา เพราะมีที่ท่าได้ส่วนกับพระพุทธลักษณะ และมีอาการทรงจีวรสบงผ้าพาดเป็นอย่างพระพุทธรูปแท้ที่เดียว ผู้ที่แต่งจดหมายกำหนดนี้ ได้บูชานมัสการบูชาปฏิบัติ และได้ตรวจตราดูพระพุทธรูปแก้วพระองค์นี้อยู่เนือง ๆ นานกว่า ๕๐ ปี สังเกตเห็นเป็นแน่แท้ดังนี้แล จึงได้เขียนคำกำหนดนี้ เขียนสรรเสริญไว้ด้วยคำจริงไม่กล่าวเท็จเลย จะกล่าวเท็จไว้ทำไม มุสาวาทเป็นกุศลหรือ ซึ่งกล่าวนี้ก็มิได้บอกขายบอกซื้อ กล่าวเพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นจริงแล้วและนับถือชมสรรเสริญด้วยกันเป็นความอัศจรรย์ และเป็นที่ยินดีโดยการอันจริงแท้เท่านั้น เป็นประโยชน์และความประสงค์

แต่นี้จะว่าโดยทางปัญหากรรมคือคำที่คนจะพึงถาม ปรารภพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นั้นต่อไป ปัญหากรรมคำถามนั้นจัดเป็นสองภาค คือภาคต้นและภาคปลาย

๓๕

ภาคต้นนั้นมีคำถาม ๔ อย่าง คือถามว่าพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ ผู้ใดสร้างขึ้นไว้เป็นอย่างที่ ๑ สร้างที่ตำบลไหนเป็นอย่างที่ ๒ สร้างขึ้นในกาลครั้งใดเป็นอย่างที่ ๓ สร้างขึ้นเพราะเหตุอะไร ต้องการอะไรเป็นอย่างที่ ๔

ภาคปลายนั้นก็มีคำถาม ๔ อย่าง ว่าพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดได้รับรักษาปฏิบัติต่อ ๆ มา เป็นอย่างที่ ๑ ว่าได้ตั้งอยู่ณที่ไหนบ้าง ๆ เป็นอย่างที่ ๒ ว่าได้ประดิษฐานอยู่ณที่ไหนนานเท่าไรเร็วเท่าไร เป็นอย่างที่ ๓ ว่าเพราะเหตุอันใดบ้าง ๆ จึงออกจากที่โน้นไปอยู่ที่นั้น ออกจากที่นั้นมาอยู่ที่นี่เป็นอย่างที่ ๔ จะว่าอธิบายให้วิถารแต่บัญหากรรมภาคต้นให้ละเอียดแล้วจึงวิสัชชนาให้เห็นจริงได้บ้าง ตามอนุมานและตัวอย่างที่คล้ายคลึงกัน

ที่ถามอย่างที่ ๑ ว่า พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดสร้างขึ้นไว้นั้น คือถามหาผู้ซึ่งเป็นเจ้าของให้สร้างและเป็นช่างให้การทำและลงมือทำ ผู้สร้างนั้นจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ บุรุษหรือสตรี ผีหรือคน คนทรพลหรือคนมีกำลัง คนเป็นที่พึ่งที่หวังหรือคนเป็นไพร่ผู้ใหญ่หรือผู้น้อย จะเป็นคนแช่มช้อยหรือคนมุทลุ จะเป็นภิกษุหรือดาบสก็ จะเป็นชาววัดหรือชาวบ้าน จะเป็นชนชาวถิ่นสถานบ้านเมืองใด ชาติใด ภาษาใด จะมีอำนาจฤทธานุภาพเท่าใด จึงได้แก้วอย่างดีใหญ่เท่านี้มาอยู่ในอำนาจเพื่อจะได้ทำตามปรารถนา จึงได้สร้างเป็นพระพุทธปฏิมาฝีมือช่างอย่างเอกอุดมดีดังนี้ขึ้นได้

๓๕

แต่ปัญหากรรมอย่างที่ ๒ ที่ถามว่าสร้างที่ตำบลไหนนั้น คือถามว่าเนื้อแก้วที่เป็นองค์พระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ แต่เดิมมีอยู่ที่ไหน อยู่ในน้ำหรือบนบกบนภูเขาหรือแผ่นดิน หรือเป็นของเทวดานฤมิตขึ้นด้วยเทวฤทธิ์ เมื่อมีผู้ใดมาสร้างเป็นพระพุทธปฏิมานั้นสร้างที่ไหน สร้างขึ้นในเทวโลกหรือมนุษย์โลก ถ้าสร้างในมนุษย์โลกเป็นของมีผู้สร้างขึ้นในบ้านใดเมืองใด ในป่าหรือในบ้านในวัด อนึ่งเมื่อสร้างนั้นลอบลักสร้างขึ้นลับ ๆ หรือโจ่งแจ้งปรากฏประการใด

ปัญหากรรมอย่างที่ ๓ ที่ถามว่า สร้างขึ้นในกาลครั้งใดนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธศาสนกาลมหาศักราชเท่าไร จุลศักราชเท่าไร บี่ใดเดือนใดวันใด ฤกษ์ยามอย่างไร ทำอยู่กี่บี่กี่เดือนกี่วันจึงสำฤทธิ์

ปัญหากรรมที่ ๔ ที่ถามว่า สร้างขึ้นเพราะเหตุไร ต้องการอะไรนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเพราะผู้สร้างอยากได้บุญอยากได้กุศล บริจาคแก้วก้อนใหญ่นั้นสร้างขึ้นด้วยกุศลเจตนาอันบริสุทธิ์แท้ หรือว่าเข้าตาจนในการศึกเสือเหนือใต้ หรือใกล้จะถึงความตายเกิดเสียดายและละอายกลัวแก้วจะไปเป็นของผู้อื่นเสีย จึงตัดเจียนเจียรไนยสร้างเป็นพระขึ้นให้เป็นเกียรติยศแก่ตัว หรือสร้างเพราะกลัวผู้อื่นบังคับบัญชาให้ทำ หรือสร้างเพื่อจะไปซื้อขายแก่ผู้ใดที่มีศรัทธารักรูปพระปฏิมา จะใคร่ได้ไว้บูชาไม่คิดว่าถูกแพงประการใด

พึงรู้เถิดว่าปัญหากรรม ๔ อย่างที่ว่าข้างต้นนั้น คือเป็นประตูความของผู้ถามจะซักไซ้ไล่เลียงจู้จี้ถ้วนถี่ไป โดยนัยที่อธิบายมาหรืออย่าง

อื่น ๆ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก ก็คำวิสัชชนาปัญหากรรม ๔ อย่างนี้ ถ้าตกในอารมณ์ของชนโบราณซึ่งเป็นผู้ช่างพูดช่างเล่าช่างแต่งหนังสือแล้ว ก็คงจะเล่าเพลินไปตามปรารถนา เอานิยายต่าง ๆ มากล่าวมาว่าเพื่อเจ้อไปจะว่ายืนยันดังหนึ่งเห็นและรู้ด้วยหูทิพตาทิพและอดีตังสญาณ เป็นการที่เพลิดเพลินของผู้อ่านผู้ฟัง และผู้แต่งหนังสือนี้จะทำอย่างนั้นบ้างก็ได้ดอก นึก ๆ เอาแล้วก็ว่าไปพอให้ต่อติดเป็นเรื่องราว จะเขียนให้ยาวไป ๒ เล่ม ๓ เล่มสมุดก็ได้ แต่คิดว่าจะเอาอย่างนั้นหาต้องการไม่ เพราะว่าเรื่องนี้กล่าวถึงพระปฏิมารูปเป็นอุเทศเจดีย์ของพระพุทธเจ้า ที่เป็นพระศาสดาที่พึ่งที่นับถือของเราทั้งหลาย พระพุทธเจ้านั้นพระองค์ทรงติเตียนมุสาวาท และสัมผัปปลาปกถาเจรจายืดยาว หาประโยชน์มิได้นั้นโดยอเนกบรรยาย พระองค์ตรัสว่าผู้ใดไม่มีละอายในที่จะเจรจามุสาวาทแล้ว ผู้นั้นก็มีสมณคุณความรำงับอันทอดเททิ้งเสียด้วยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้นผู้แต่งหนังสือนี้ จะขอบูชาพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระศาสดานั้นด้วย การเจรจาแต่โดยความจริงใจ จะไม่เอาอย่างชนโบราณด้วยการเจรจาเพ้อเจ้อเล่านิยายนิทานต่าง ๆ นั้นแล้ว เมื่อท่านทั้งปวงจะดูถูกดูหมิ่นไม่นับถือว่าไม่รู้ไม่เห็นก็ตามเถิด คนเก่า ๆ ที่อวดรู้อวดเห็นแล้วและเล่านิยายยาว ๆ ไปนั้น ก็มักทำการด้วยหาสติมิได้ พูดพล่ำ ๆ พ่ำ ๆ ไปให้เกินไปกว่าเหตุกว่าผล และผิดธรรมดาคนผิดกิริยามนุษย์ กล่าวการผู้ดีเหมือนการไพร่ทำให้ล่อ ๆ แหลม ๆ ออกมาในท่วงทีถ้อยคำ จนนักปราชญ์ที่เขารู้การละเอียดเขาจับเท็จได้ถมไป ที่ใครไม่สังเกตสังกาก็พึงเพลินไป ผู้ที่สังเกตเข้าดางคนก็สงสัย ดางคนก็ดงใจเสียว่าไม่จริงมีโดยมาก เพราะฉะนั้น

๓๗

ขอเล่าเกิด ท่านทั้งหลายอย่าแสวงหาเพื่อจะฟังคำวิสัชชนาพระพุทธปฏิมานี้ด้วยการเล่านิยายว่าเอาง่าย ๆ พอย ๆ แต่ด้วยปาก ไม่มีสักษีพยานและสถานที่สาธกนั้นเลย

ผู้แต่งหนังสือนี้ไม่ได้ความสนัดแน่เลย ว่าพระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ผู้ใดสร้างที่ตำบลใดเมื่อใดเพราะเหตุใด เพราะไม่ได้คำบอกเล่าหรือหนังสือเก่ายืนยันมั่นคงให้เป็นที่รู้ที่เห็นเลย แต่จะว่าตามสังเกตโดยอนุมานนั้นพอจะได้อยู่

ถ้าจะมีผู้ถามว่า พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกนี้ เทวดาสร้างหรือมนุษย์สร้าง ก็ควรจะเห็นว่าเป็นของมนุษย์สร้าง ด้วยเทวดานั้นมีฤทธิ์มากนัก ถ้าจะสร้างแล้วเห็นจะไม่เอาแก้วอย่างนี้สร้าง เห็นจะเอาศิลาเพ็ชรหรือที่ดียิ่งกว่าเพ็ชรมาสร้าง หรือจะนฤมิตให้เป็นแก้ววิเศษแปลกประหลาดอย่างมีรัศมีสว่างในกลางคืน หรือมีปาฏิหาริย์อย่างอื่น ๆ

อนึ่ง รูปพรรณ พระปฏิมานั้น ก็จะไม่ปรากฏ เป็นของว่า ทำด้วยมือดังการของช่างปั้นและช่างแกะนั้นเลย เหมือนหนึ่งรูปที่เขาถ่ายฉายเอาด้วยเงาในกระจก ก็ผิดกับรูปเขียนระบายด้วยเส้นพู่กันนั้น และพระปฏิมากรพระองค์นี้ก็ยังปรากฏอยู่ว่าเป็นเนื้อแก้วศิลาที่บังเกิดเอง และผู้ตัดเจียนเจียรไนตามวิสัยช่างแก้ว เพราะฉะนั้นจะต้องลงใจเห็นว่าเป็นของมนุษย์ทำ ฝ่ายชนเล่านิยายโบราณนั้น จะกล่าวถึงสิ่งใด ๆ คือบ้านคือเมืองก็ดี คือพระสถูปพระเจดีย์ หรือพระพุทธรูปสำคัญก็ดี ก็มักพอใจที่จะเล่าว่าบ้านนั้นเมืองนั้น และวัตถุสิ่งนั้น ๆ เป็นของพระอินทรลงมาสร้าง และให้เวสสุกรรมเทพบุตรนฤมิต หรือว่าฤษีนักสิทธิ์ชุบเศกนฤมิตขึ้นด้วยเวท

๓๘

มนตร์ กล่าวดังนี้เนือง ๆ และสิ่งซึ่งมีนิทานชนโบราณกล่าวทั้งปวงนั้น บรรดาที่ยังเหลืออยู่ ก็ยังไม่เห็นสิ่งใดที่จะผิดจากฝีมือคนทำ ถ้าเป็นบ้านเมืองก็ยังเห็นกำแพงเมืองนั้นก่อด้วยอิฐ ที่คนทำครุ ๆ กระ ๆ หรือด้วยศิลาแลงที่มีรอยถากและรอยขูดและต่อติดด้วยโบกปูนผสมทราย ดินเชิงเทินถมก็เห็นว่าขุดฉายออกจากคู ได้เห็นอยู่ว่าเป็นของคนทำดังนี้ ถึงพระสถูปเจดีย์ก็เหมือนกัน

พระพุทธรูปหล่อทองสัมฤทธิ์ที่ว่าเทวดาสร้าง ก็ยังปรากฏว่ามีทางชนวนน้ำทองเดิรและแผลเข้าไม้ในที่มีพวย และหล่อไม่เต็มและมีรอยบั้งรอยตะไบรอยสกัด ถึงพระพุทธรูปศิลาก็มีรอยเราะรอยเลื่อยตัดเจียนเจียรไน และวางส่วนไม่เสมอคลาดเคลื่อนบ้างปรากฏอยู่แทบทุกองค์ ในที่มือสนิบาตตก คนไปขุดร่อนหาว่าจะเป็นสิ่งใดตกลงมาทำตายที่นั้น ถางคนพูดกันได้ขวานฟ้าเอามาสู่ให้กันดู ว่าอยู่ดังนี้เนือง ๆ ขวานที่ได้มานั้นถางที่ก็เห็นเป็นขวานผ่าฟืนขวานช่างไม้ เป็นของใช้มีสนิมกินและรอยบิ่นที่ต่อตั้งเหล็กอ่อนกับเหล็กกล้า ถางที่มีรอยตรายี่ห้อหนังสือจีนประจำขวานนั้นอยู่ก็มี ถางที่เป็นของทำด้วยทองแดงทองเหลืองสังกะสีมีรอยชะนวนหล่อหรือฆ้อนตีตะไบใส่ ถางที่สิ่งที่ว่าขวานฟ้านั้นเป็นศิลา ที่รู้จักสนัดจำได้ว่าศิลานั้นเป็นเช่นหินเหล็กไฟหรือศิลาในเขาในถ้านั้น ๆ ที่รู้แห่งเคยเอามาใช้อยู่ทั้งสิ้น มีรอยเราะรอยฝน เมื่อพิเคราะห์ไปก็เห็นว่าเป็นฝีมือคนทำทั้งสิ้น มิใช่ฝีมือเทวดาอัศจรรย์ไปกว่าฝีมือมนุษย์เลย โดยที่สุด รอยพระพุทธบาท ที่ว่าพระพุทธเจ้าทำพระปาฏิหาริย์เหยียบไว้ก็ยังมีรอยเราะรอยสกัด และฝีมือพลั้งทำพลาดในที่แบ่งรอยปลายนิ้วให้คลาด

๓๙

ควรเห็นว่าพระบาทนั้นมีเป็นนิวที่ ๖ ไป หรือลายลักษณะในพระบาทนั้น พระบาทมีในเมืองไหน ลายลักษณะมีกระบวรลายและรูปภาพอย่างมือจำหลักนั้นและเขียนของชนบ้านนั้นเมืองนั้นไม่ต้องกัน

ผู้แต่งหนังสือนี้คำนึงว่า ประณีตกายเหล่าใดที่เรียกเทวดา ประณีตกายเหล่านั้นแต่ก่อนได้มีฉันใด ถึงในบัดนี้ก็จะมี ก็ปกติของเทวดาในกาลบัดนี้เป็นฉันใดแต่ก่อนก็เห็นว่าเป็นฉันนั้น เทวดามีธรรมดาไม่ปรากฏแก่จักษุมนุษย์ ไม่มีทางที่จะได้พูดได้เจรจากันตรง ๆ มนุษย์ไรจะได้พบได้เห็นเทวดา ก็มีแต่ว่าได้พบเมื่อหลับคือฝันเห็น ทางที่จะได้พูดกับเทวดาก็มีแต่ว่า มาเข้าคนทรงพูดเป็นเหตุให้เชื่อยากไป แต่เหตุที่อื่นซึ่งปรากฏเป็นอัศจรรย์นั้นมีอยู่ ปรากฏอยู่เนือง ๆ เหมือนอย่างว่าสิ่งไรควรจะเป็นอย่างไร ผู้ได้ควรจะได้อย่างไรควรจะเสียอย่างไรเพราะความดีความชั่วของตัว เมื่อจะมีสติปัญญาและพยายามของมนุษย์เป็นอันมาก หรือมนุษย์ที่มีกำลังมากจะมาขัดขวางสิ่งที่ควรจะเป็นอย่างไรจะไม่ให้เป็นอย่างนั้น ผู้ที่ควรจะได้อย่างไรจะไม่ให้ได้อย่างนั้น ผู้ที่ควรจะเสียอย่างไร จะไม่ให้เสียอย่างนั้น ความคิดและพยายามที่ขัดแก่สิ่งและเหตุผลอันควรนั้นถึงปรากฏอยู่ ก็ไม่ใคร่ตลอดสำเร็จประสงค์ไป คงจะมีเหตุอื่น ๆ ที่ผู้คิดอ่านพยายามจะขัดขวางนั้นไม่ได้เห็นมาแต่เดิมเกิดขึ้นรอบด้าน ไปขัดขวางทางความคิดและพยายามของมนุษย์ ผู้จะขัดขวางอันควรและเป็นเหตุผลอันควรนั้นเสีย คงให้สิ่งที่ควรจะเป็นอย่างไรนั้นเป็นจนได้ ปรากฏอยู่เนือง ๆ โดยมาก เหมือนอย่างท่านผู้ใดที่มีความดีจะเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงมาก ควรจะได้อิสริยฐานนั้น ๆ แล้ว เมื่อ

๕๐

เวลาก่อนได้อิสริยฐานนั้น ๆ มีผู้ริษยาหรือหวงกันอิสริยฐานนั้น ๆ คิดอ่านแลพยายามขัดขวางด้วยอุบายต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ ถ้าถึงเวลาท่านผู้นั้นจะมาสู่อิสริยฐานนั้น ๆ ผู้ที่คิดอ่านพยายามขัดขวางนั้น ถึงมากเท่าใดก็พะเอิญหลีกไปเองไม่ต้องไล่ การที่เป็นเหมือนที่รกชัฏอยู่อย่างไรก็เตียนไปไม่ต้องถาง ถึงศัตรูก็กลายเป็นมิตรไป ฝ่ายผู้ที่มีความคิดความประสงค์ไม่เป็นคุณแก่ชนทั้งปวง เป็นความชั่วควรจะได้โทษได้ทุกข์แล้ว ถึงตัวผู้นั้นจะมีอำนาจอิสริยยศพวกพ้องที่พึ่งพาอาศัย มีกำลังเท่าใด ๆ ประคับประคองรักษาอยู่ ก็พะเอิญมีประตูวิบัติเปิดมารอบด้าน ถึงผู้ที่เป็นมิตรก็จะกลับเป็นศัตรูช่วยทับถมให้ล้มซวน ผู้ที่ไม่ควรอิสริยยศฐานนั้นถึงพยายามจะเอาเพราะเห็นว่ามีท่าที่จะได้ ก็คงจะมีเหตุที่ผู้นั้นไม่ได้คิดเห็นเต่เดิมว่ามีนั้นมามีมาเป็นขึ้นรอบด้านไป จนไม่ได้ตามที่ประสงค์นั้น เมื่อพิเคราะห์ถึงการณ์นั้น ๆ บุคคลนั้น ๆ ที่เป็นไปในโลกนี้แล้ว ก็คงเป็นไปถูกต้องเป็นยุตติกับเหตุและผลอันควรนั้นโดยมากกว่าที่ควรเป็นไปผิด ๆ อย่าให้ต้องออกชื่อออกเรื่องเลย คิดดูเถิดจะเห็นจริง ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีคำนึงว่าจะมีผู้ทำผู้แต่งผู้ช่วยทำนุบำรุงสิ่งที่จะเป็นอย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น ผู้ใดควรจะเป็นอย่างไรให้ได้เป็นอย่างนั้น นอกไปจากความคิดและความพยายามของมนุษย์ทำแก่กันนั้นจะมีอยู่ ก็ผู้ทำที่มิได้ปรากฏแก่จักษุโสตและความรู้ของมนุษย์เช่นนี้ นักปราชญ์ทั้งหลายสำคัญว่าเป็นการของผีของเทวดาบ้าง เป็นการของเคราะห์ร้ายเคราะห์ดีและชาตาราศีตามกำเนิดผู้นั้น ๆ บ้าง แต่ตามเหตุที่เห็นเป็นชัดนั้น ก็ความดีความชั่วซึ่งสำเร็จมาแต่ความคิดจะให้เป็นคุณเป็นโทษ

๕๑

เก่ชนเป็นอันมากนั้นแลเป็นประมาณ ด้วยเหตุนี้จึงมีโคลงสุภาษิตชนโบราณกล่าวไว้ว่า

◎ พวกแพทย์กล่าวว่าไข้ ลมกุม[๑]
โหรกล่าวว่าเคราะห์รุม โทษให้
แม่มดว่าผีคุม ทำโทษ
ปราชญ์ว่ากรรมก่อนให้ ผ่อนแก้ผลกรรม

แลของวิเศษต่าง ๆ ซึ่งมีในโลกนี้ เมื่อท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะได้ครองมีตัวแล้วก็พะเอิญมีผู้รู้ประจักษ์ปรากฏขึ้น จนท่านผู้ควรครองได้ครอง ถ้าไม่มีท่านผู้ควรครองแล้วก็พะเอิญพลัดแพลงซุกซ่อนหายไป ถ้าจะว่าตามสิ่งซึ่งมีในพระบาลี เหมือนหนึ่งแก้วมณีโชติเวพุริยรัตน เมื่อไรในโลกมีพระมหากษัตริย์จักรพรรดราธิราชขึ้นแล้ว เทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นมาถวายให้ทรงใช้เป็นราชูปโภค เมื่อสมเด็จบรมจักรพรรดราธิราชนั้นทรงพระผนวชหรือมีพระชนม์ล่วงแล้ว เทพยเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นคืนไปซุกซ่อนใส่เสียในภูเขามิให้ผู้ใดพบ ความที่ว่าดังนี้นั้นก็เป็นการอันยิ่งของดี ๆ มีหลายสิ่งในพระราชอาณาจักรแผ่นดินบ้านเมืองนั้น ๆ ก็พระเจ้าแผ่นดินเมืองนั้น ๆ องค์ใดมิใช่ท่านผู้มีพระบารมีควรจะได้ครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้น ๆ ถึงจะมาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็บีกเดือนก็วัน ของดี ๆ ที่มี

---

(๑) ในประชุมโคลงโลกนิติ สำนวนเก่าหน้า ๘๒ เป็นดังนี้

"◎ หมอแพทย์ทายว่าไข้ ลมคุม
โหรว่าเคราะห์รวมรุม โทษไซ้
แม่มดว่าผีคุม ทำโทษ
ปราชญ์ว่ากรรมซัดให้ ผ่อนแก้ตามกรรม"

๔๒

ในพระราชอาณาจักรนั้นก็พะเอิญให้ไปขุกซ่อนหายจมดินจมทราย หรือมีผู้พาไปหวงปกปิดไว้ไม่ให้ของนั้นเข้ามาเป็นของท่านเป็นเจ้าแผ่นดินได้ เมื่อใดท่านผู้มีวาสนาบารมีควรจะครองเป็นเจ้าของสิ่งที่ดีนั้นมาได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินแล้ว ก็พะเอิญให้มีผู้ขุดได้ไปพบนำมาถวาย หรือผู้ที่หวงซักซ่อนเก็บไว้ ก็พะเอิญให้มีอันตรายจนสิ่งนั้นประจักษ์ปรากฏออก ต้องตกมาเป็นของท่านผู้มีวาสนาบารมีควรครองเป็นเจ้าของสิ่งนั้นจงได้ เหตุเช่นนี้ เมื่อสังเกตไปก็จะทราบดอกอย่าให้ต้องออกชื่อออกเรื่องเลย

พระปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ แต่เดิมทีก็เห็นจะเป็นแก้วก้อนใหญ่อยู่ในภูเขาหรืออยู่ในดิน และแก้วก้อนใหญ่ที่มีเนื้อสนิทจนถึงได้เอามาเจียนทำพระพุทธปฏิมาได้เท่านั้นนั้น ก็ควรเห็นว่าเป็นของดีมีศรีมีมิ่ง ตั้งแต่แก้วบังเกิดมาและตั้งอยู่ในที่ใดนานกี่ร้อยปีพันปี ไม่มีมนุษย์ผู้ใดไปพบเห็นเข้าแล้วเอามาตลอดเวลาเท่านั้น จะว่าเทพยดาไม่เห็นว่าผู้ใดควรจะบริโภคจะได้ใช้จึงหวงกันกำบังไว้ก็ว่าได้ เมื่อเวลาใดมีท่านผู้มีวาสนาบารมีเป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือคฤหบดีควรจะได้แก้วนั้นมาเก็บไว้ชมเป็นมิ่งเป็นศรี หรือจะได้ก่อสร้างกุศลบารมีให้ยิ่งขึ้นไป ด้วยมาเจียนมาตัดเป็นพระพุทธรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ เป็นกองกุศลราศีอันประเสริฐนั้นบังเกิดขึ้นในโลก เมื่อนั้นก็พะเอิญให้มีผู้ไปพบเข้าแล้วก็คัดตัดยกมาเก็บรักษาไว้ด้วยตัวเป็นเจ้าของเอง หรือนำไปถวายหรือขายให้แก่ท่านผู้อื่นซึ่งควรจะเป็นเจ้าของ เมื่อเป็นดังนี้ใครไปพบเข้า จะว่าเทวดาดลใจนำไปเห็นเข้าก็ว่าได้ เทวดาผู้รักษานั้นยอมให้มาก็ว่าได้

(คัดจากประกาศเรื่องพระพุทธบุษยรัตน์ ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิรณกะส่วนที่ ๒ ไม่มีวันเดือนปี)

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

ภาคปกิณณกะ ภาค ๑

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในงานพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสองค์

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

พุทธศักราช ๒๔๙๓

หน้าว่าง

คำนำ

ในงานพระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓ สำนักพระราชวังแจ้งพระบัญชา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร เมื่อทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงมอบภาระการเลือกและการพิมพ์หนังสือสำหรับพระราชทานแจกงานพระบรมศพและพระศพทุกงานมาให้กรมศิลปากรจัดทูลเกล้า ฯ ถวาย กรมศิลปากรได้เลือกเรื่องสำหรับพิมพ์ในงานพระบรมศพและพระศพแต่ละงานดังนี้ คือ

๑. งานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พิมพ์เรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๒. งานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พิมพ์พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า และพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕

๓. งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พิมพ์เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่งซึ่งพระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) เรียบเรียง

๔. งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พิมพ์เรื่องประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณณกะ

๕. งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย พิมพ์เรื่องตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรื่องที่พิมพ์ในสมุดนี้ คือ ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ภาคปกิณณกะ มี ๕ เรื่อง คือ ๑. เรื่องช้าง ต้นฉะบับเป็นสมุดไทยดำ เส้นดินสอขาว ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี (หอหลวงเดิม) ๒. เรื่องช้างเผือกกับนางงาม เคยพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษเล่ม ๒ จ.ศ. ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ๓. เรื่องแผ่นดินเขมรเป็น ๕ ภาค ต้นฉะบับเป็นสมุดไทยดำ เส้นรงค์ ได้มาจากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๔. เรื่องแหวนนพเก้า และ ๕. เรื่องนับปีตามสุริยคติกาล สองเรื่องนี้เคยพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) พระราชนิพนธ์ปกิณณกะในรัชกาลที่ ๕ นอกจากที่นำมาพิมพ์ในสมุดนี้ยังมีอีก จะได้รวมพิมพ์ในเมื่อมีโอกาส เพราะฉะนั้นจึงให้ชื่อหนังสือเล่มนี้ว่า "ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ภาคปกิณณกะ ภาค ๑" ซึ่งหมายความว่า ยังจะมีภาค ๒ และภาค ๓ ต่อไปอีก

ขอพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญเป็นส่วนบรมวงศญาติสังคหธรรมนี้ จงสำเร็จแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสร้างค์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไป ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ ทุกประการ.

กรมศิลปากร

๑๒ เมษายน ๒๔๙๓

สารบาญ

๑. เรื่องช้าง หน้า ๑

๒. เรื่องช้างเผือกกับนางงาม ” ๒๐

๓. เรื่องแผ่นดินเขมรเป็น ๕ ภาค ” ๒๘

๔. เรื่องแหวนนพเก้า ” ๓๔

๕. เรื่องนับปีตามสุริยคติกาล ” ๓๙

หน้าว่าง

๑. เรื่องช้าง

ว่าด้วยช้างเผือก ซึ่งเป็นที่นับถือและเป็นที่ต้องประสงค์ของบ้านเมืองสืบ ๆ มาในกรุงสยาม และประเทศรามัญ พะม่า ลาว เขมร ซึ่งต่างคนต่างหาประกวดประชันกันอยู่แต่โบราณมานั้น จะต้องกล่าวถึงต้นตำรา ซึ่งได้ทราบมาในแผ่นดินสยาม ตามหนังสือซึ่งมาจากพราหมณ์ที่ได้นับถือไสยศาสตร์ คือมีผู้สร้างโลก พระเป็นเจ้าทั้งสาม พระอิศวร หรือ ศิวะ ๑ พระนารายณ์ หรือ วิศณุ ๑ พระพรหม ๑ เหมือนอย่างซึ่งถือกันอยู่ในอินเดีย แล้วและพราหมณ์ที่ถือตำรานั้นได้เข้ามาถึงแผ่นดินสยาม พะม่า รามัญ ลาว เขมร ก่อนพระพุทธศาสนาได้เป็นครูสั่งสอนธรรมเนียมการบ้านเมืองและตำหรับตำราต่าง ๆ จนถึงกฎหมายมนูสารศาสตร์ ซึ่งในประเทศอินเดียใช้อยู่ทั่วกันนั้นได้มาใช้ในบ้านเมืองเป็นแบบแผนแผ่นดินมาช้านาน เพราะฉะนั้น เจ้านายขุนนางและราษฎรก็เชื่อถือประพฤติตามพราหมณ์เหล่านั้น ในการที่พอจะทำได้ทุกอย่างเป็นประเพณีแผ่นดินสืบมา แต่จะกำหนดว่ามาแต่เมื่อไร ก็ไม่มีหลักฐานที่จะอ้างอิงให้แน่ได้ ครั้นภายหลังมาพระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานในประเทศสยามและประเทศอื่น ๆ เช่นกล่าวมาแล้วนั้นก็เป็นที่นับถือมาก ธรรมเนียมบางสิ่งวิชาบางสิ่ง ซึ่งเป็นของศาสนาพราหมณ์เดิมนั้นเจือในการแผ่นดินมาก เป็นครูสั่งสอนราชการไปทุกอย่าง พระพุทธศาสนานั้นไม่ได้เกี่ยวข้องในคดีโลก ไม่พูดถึงการบ้านเมืองและธรรมเนียมต่าง ๆ เพราะฉะนั้น วิชาในศาสนาพราหมณ์เดิมนั้น จึงยังคงติดอยู่ในกรุงสยาม หรือจะว่าศาสนาซึ่ง

๒

นับถือพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ผู้สร้างโลกนั้น ก็ยังคงอยู่ในกรุงสยามก็ว่าได้ ด้วยยังถือปนอยู่กับพระพุทธศาสนา แต่ความนับถือจริงนั้นเห็นจะคลายลงกว่าแต่ก่อน เมื่อยังไม่ได้รับพระพุทธศาสนามาถือ ก็แต่ชาวสยามถือศาสนาเป็นสองอย่างอย่างนี้ เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้ห้ามปรามหวงศาสนาอื่น เมื่อถือมาอย่างไรแต่เดิมแล้ว ก็ยังคงถืออยู่หรือลดถอยลงไปบ้าง ในเวลาเมื่อได้รับพระพุทธศาสนามาถือ เพราะฉะนั้น คนที่ไม่ได้ถือพระพุทธศาสนา และไม่ได้ฟังโอวาทพระพุทธเจ้าที่จริงที่แท้ ก็มักจะเข้าใจไปว่า พระพุทธศาสนาเจือคล้าย ๆ กับศาสนาพราหมณ์ เมื่อจะพูดหรือจะแต่งหนังสือเรื่องไรที่ผิด ๆ ถูก ๆ ไม่น่าเชื่อตามหนังสือของพราหมณ์ ก็มักจะอ้างเอาว่าเป็นศาสนาพระพุทธ เพราะผู้ถือพระพุทธศาสนานั้น ทำความนับถือและประพฤติปะปนกันอยู่กับศาสนาพราหมณ์ แต่ที่จริงนั้นไม่ปะปนคล้ายคลึงกันเลย เหมือนหนึ่งวิชาคชศาสตร์นั้น นับเข้าอยู่ในวิชาไตรเพทของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งถือกันว่า ถ้าผู้ใดรู้จบไตรเพท ผู้นั้นเป็นผู้วิเศษเป็นที่สรรเสริญของโลก

ตำราคชศาสตร์นั้นแบ่งเป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งว่าด้วยแบบคชลักษณ์ คือรูปพรรณสัณฐานของช้างต่าง ๆ ซึ่งดีและชั่ว ถ้าได้ไว้จะให้คุณและให้โทษนั้นเป็นตำราหนึ่ง และมีตำราซึ่งเป็นหัวบรวมเวทมนตร์ เรียกว่าคชกรรม คือกระบวนที่จะจับช้าง รักษาช้าง และบำบัดเล่นยัดจัญไรต่าง ๆ จึงรวมทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่าคชศาสตร์อยู่ในวิชาไตรเพท แต่วิชานี้ไม่เกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนา ไม่เป็นคำสั่งสอนของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ๆ ไม่ได้สรรเสริญว่า วิชา

๓

นเป็นวิชาดีสำหรับพระสงฆ์ที่เป็นบริษัทจะร่ำเรียน แต่ฝ่ายฤาษีที่เป็นบริษัทนั้น พระองค์มิได้ห้ามปรามว่ามิให้ร่ำเรียน และพระองค์ไม่ได้ตรัสถึงวิชาเหล่านั้นเลย จึงเห็นว่าวิชาและตำราเหล่านั้นไม่เกี่ยวข้องเจือปนในพระพุทธศาสนา เป็นของมาแต่ไสยศาสตร์ลัทธิพราหมณ์แท้

บัดนี้จะได้กล่าวถึงตำราช้างตามเรื่องราวตามการที่กล่าวถึงเรื่องสร้างโลก ก็แต่เรื่องที่กล่าวนั้น เป็นตำราว่ายังยืนเป็นจริงจังยืดยาวไปตามนิสัยคนโบราณและลัทธิพราหมณ์ เมื่อจะเขียนจะพูดถึงการสิ่งไรมักจะพูดเกิน ๆ ไปจนไม่น่าเชื่อ การจริงกับเท็จปะปนกันไป

แต่บัดนี้จะกล่าวถึงช้าง ซึ่งเรียกว่าช้างเผือก ๆ ก็จะต้องกล่าวถึงตำราที่ไม่น่าเชื่อ เจือปนกันกับจริงอยู่บ้าง พอผู้ฟังจะได้เข้าใจเรื่องตั้งแต่ต้นจนตลอดถึงที่จะกล่าวด้วยช้างเผือกและช้างที่มีตระกูลยิ่งกว่าช้างเผือก หรือเสมอช้างเผือกบ้าง พอจะได้เทียบเคียงเป็นเค้าเรื่องให้ทราบการตลอด ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะก่อน ในตำราสร้างโลกนั้นได้กล่าวไว้ว่า พระนารายณ์เสด็จบรรทมอยู่ในเกษียรสมุทร แล้วกระทำอธิษฐานด้วยเทวฤทธิ์ ให้ดอกบัวผุดขึ้นในพระอุทร มีกลีบ ๘ กลีบ มีเกสร ๑๗๓ เกสร แล้วจึงนำดอกบัวนั้นไปถวายพระอิศวร ๆ จึงได้แบ่งดอกบัวนั้นออกเป็น ๕ ส่วน ๆ หนึ่ง ๘ เกสรเป็นของพระอิศวร ส่วนหนึ่ง ๘ กลีบ ๒๕ เกสรให้แก่พระพรหม ส่วนหนึ่ง ๘ เกสรให้พระนารายณ์ ส่วนหนึ่ง ๑๓๕ เกสรให้แก่พระเพลิง พระเป็นเจ้าทั้งสิ้นจึงได้สร้างเป็นช้างสี่ตระกูล และพระพรหมนั้นได้สร้างช้าง ๑๐ หมู่ และช้างอัฐทิศ และช้างตระกูลต่าง ๆ พระนารายณ์ก็สร้าง ๘ ช้าง พระเพลิงได้สร้างช้างซึ่งมีลักษณะดี ๔๘ ช้าง ช้างโทษ ๘๐ จำพวก และ

๙

ช้างซึ่งพระเป็นเจ้าทรงสร้างนั้น ว่าโดยช้างปรกติ เขาแบ่งเป็นชาติ เหมือนอย่างเช่นชาติคนในเมืองอินเดีย ซึ่งแบ่งกันว่าเป็นชาติกษัตริย์ ชาติพราหมณ์และชาติอื่น ๆ เป็นอันมากนั้น ก็และช้างทั้ง ๔ ตระกูลนี้ ก็แบ่งเป็นชาติเหมือนกัน จึงได้เห็นว่าตำรามาจากชาติอินเดีย คือช้างที่พระอิศวรสร้างนั้น เป็นชาติกษัตริย์หรือขัตติยะ เรียกว่าอิศวรพงศ์ ช้างซึ่งพระพรหมสร้างนั้น เป็นชาติพราหมณ์ เรียกว่าพรหมพงศ์ ช้างซึ่งพระนารายณ์สร้าง เป็นชาติแพศย์หรือเวศ์ เรียกว่าวิศณุพงศ์ ช้างซึ่งพระเพลิงสร้าง เป็นชาติศูทร หรือสุทธะ เรียกว่าอัคนิพงศ์ ข้อซึ่งนมทั่วไปทั้งช้างตระกูลและช้างธรรมดา ก็แต่ลักษณะของช้างธรรมดา คือช้างตำปรกตินั้น มีสังเกตที่จะให้รู้ว่าเป็นชาติไหนพงศ์ไหน ตามตำราเขาว่า ถ้าอิศวรพงศ์มีลักษณะเนื้อตำสนิทเนื้อละเอียดเกลี้ยง งาทั้งสองใหญ่ขนเสมอกัน เท้าใหญ่ น้ำเต้ากลม โขมดสูง งวงเรียวเป็นต้นเป็นปลาย คอกลม เมื่อเดินนั้นย่นคอ หลังเป็นคันธนู ท้ายเป็นสุกร ขนดท้องตามวงหลัง อกใหญ่ หน้าสูงกว่าท้าย เท้าหน้าทั้งสองอ่อน เท้าหน้าเท้าหลังเรียวรัด ฝักบัวกลม หางเป็นข้อห่าง ๆ สันบังงาเป็นสองชั้น ขมับเสมอไม่พร่อง หูใหญ่ ช่อม่วงยาวข้างขวา ระบายหูอ่อนนุ่ม มีขนมากกว่าข้างซ้าย หน้าใหญ่

ชาติพรหมพงศ์นั้น มีลักษณะเนื้ออ่อนขนอ่อนละเอียด ขนขุมละสองเส้น น้ำเต้าแฝด คอสูง โขมดสูง มีกระขาวทั่วมาก ท้ายต่ำกว่าหน้า ขนหลังขนหูขนปากขนตายาว อกใหญ่ งาสี่เหลี่ยม งวงเรียวรัดเป็นต้นเป็นปลาย และสั้น

๕

ชาติวิศณุพงศ์นั้น ผิวเนื้อหนา ขนหน้าเกรียม อกคางคอเท้าทั้ง ๔ ใหญ่ หางยาว งวงยาว หน้าใหญ่ มีกระแดงเสมอกัน ถูกจักษุใหญ่ขุ่นมัว หลังราบ

อัคนีพงศ์นั้น ผิวกระด้างขนหยาบ ตะเกียบหูห่าง หางเชิน หน้ากระแดง ปากแดง งวงแดง ผิวเนื้อหม่นไหม้ดำ ช้างทั้ง ๕ ตระกูลนี้ จะว่าต่อไปข้างหลัง

บัดนี้จะกล่าวถึงที่มาของช้างเผือก เผือก เอก โท ตรี และช้างเอราวัณ คิริเมขละ ก่อน ในตำราสร้างโลกมีว่า ในไตรดายุค หรือเตดายุค พระเป็นเจ้ามาประชุมพร้อมกัน พระอิศวรมีเทวโองการให้พระเพลิงทำเทวฤทธิ์ เกิดเป็นเปลวเพลิงออกจากช่องกรรณทั้งสอง และกลางเปลวเพลิงนั้นมีเทวกุมารองค์หนึ่ง มีพระพักตร์เป็นหน้าช้างมีกร ๒ กร ๆ ขวาทรงตรีศูล กรซ้ายทรงดอกบัว ทรงสังวาลนาคนั่งขนุมณฑล พระเป็นเจ้าจึงให้นามว่า พิฆเนศวร กรรณเบื้องซ้ายเกิดเทวกุมารองค์หนึ่ง พระพักตร์เป็นช้าง ๓ พักตร์ มีพระกร ๖ พระกร กรหนึ่งเป็นช้างเผือกผู้ มีเศียร ๓๓ เศียร ๕ บาท ชื่อว่าเอราวัณ กรหนึ่งเกิดเป็นช้างเผือกผู้มีเศียร ๓ เศียร ๕ บาท ชื่อคิริเมขละไตร-ดายุค ๒ ช้างนี้เป็นพาหนะของพระอินทร์ (แต่มิใช่พระอิศวร) อีก ๒ กรนั้นเกิดช้างช้างละ ๓ ช้าง เป็นช้างเผือก เอก โท ตรี แต่พังนั้นอยู่ช้างพระหัตถ์ซ้าย พลายนั้นอยู่ช้างพระหัตถ์ขวา พระเป็นเจ้าประสาทไว้สำหรับให้เป็นพาหนะของกษัตริย์ อันมีอภินหารบารมีในแผ่นดิน อีก ๒ กรนั้นเกิดเป็นสังขทักษิณาวรรตอยู่เบื้องขวา สังข์อุตราวรรตอยู่เบื้องซ้าย และเทวบุตรองค์นั้นยืนอยู่เหนือกระพองช้างเจ็ดเศียร พระเป็นเจ้า

๖

จึงให้นามว่า โกญจนาเนศวรศิวบุตร ตระกูลช้างเผือก ๑, ๒, ๓ จึงได้เกิดแต่นั้นสืบมา เพราะพระเพลิงเป็นผู้ทำเทวฤทธิ์ ให้เกิดโกญจนาเนศวรเทวบุตร ซึ่งเป็นต้นของช้างเผือกชน ช้างเผือกที่เกิดต่อ ๆ มาจึงได้นับเข้าเป็นชาติอัคนิพงศ์ รวมเก่าใหม่ อัคนิพงศ์เป็น ๕๑ ตระกูล หมอช้างทั้งหลายจึงได้ให้บูชาพระศิวบุตรพิฆเนศวรและโกญจนาเนศวรศิวบุตรสืบมา อนึ่งในเรื่องสร้างโลกว่า พระอิศวรเป็นเจ้าให้บังเกิดพระกุมารองค์ ๑ จากอุทรประเทศ คือท้อง มีพระพักตร์ ๖ พระพักตร์ มีพระกร ๑๒ พระกร ให้นามว่าพระขันธกุมารเทวโอรส มีนกยูงเป็นพาหนะ ในขณะนั้นนางพ้าคนหนึ่งจุติมาเป็นช้างน้ำชื่ออสุรพังคี เป็นใหญ่กว่าหมู่มนุษย์ทั้งหลาย แล้วเที่ยวเบียดเบียนให้สัตว์ทั้งปวงได้ความเดือดร้อน พระอิศวรจะให้พระขันธกุมารไปปราบเสีย แต่จะโสกันต์เสียก่อน จึงให้ประชุมพระเป็นเจ้าทั้งสาม และเทพยดามาพร้อม แต่พระนารายณ์ยังหาบรรทมตื่นไม่ พระอิศวรจึงใช้ให้พระอินทร์นำวิชัยยุทธมหาสังข์ไปเป่าปลุกบรรทมพระนารายณ์ ๆ ยังมัวบรรทมอยู่พลางพระโอษฐ์ออกมาว่า อ้ายลูกหัวหายจะนอนให้สบายก็ไม่ได้ ครั้นพระเป็นเจ้ามาพร้อมกัน เศียรพระขันธกุมารหายไป พระอิศวรจึงใช้ให้วิศุกรรมลงมาตัดเอาศีรษะช้างชนไปต่อเศียรพระขันธกุมาร แล้วจึงให้เปลี่ยนนามว่า มหาวิฆเนศวร แล้วให้ไปปราบอสุรพังคี ๆ ต่อสู้ไม่ได้ หนีลงไปในแม่น้ำยมนา พระมหาวิฆเนศทำฤทธิ์อมน้ำยมนาแห้ง เห็นตัวอสุรพังคี จึงถอดเอางาเบื้องซ้ายขวางไปถูกอสุรพังคีตาย พระเป็นเจ้าทั้งสามจึงอวยพรมหาวิฆเนศว่า เศียรนิมิตชัยชะนะเป็นมงคลอยู่แล้ว อย่าให้เปลี่ยนเลยเลย แม้ว่าช้างตัวใด

๗

มงาข้างขวางาเดียว เหมือนมหาวิฆเนศันแล้ว ก็สมมติว่า เหมือนมหาวิฆเนศ หมอใดคล้องได้ นับหัวช้างได้ร้อยหนึ่ง จงให้เป็นหมอเฒ่า ๆ นั้นทำพิธีในกิจกรรมทุกอย่าง หมอช้างนับถือมากเกิดนี้เป็นต้นเรื่องของช้างมหาวิฆเนศ กล่าวไว้จะได้พบช้อช้างนี้ต่อไปข้างหน้าหนังสือ

บัดนี้จะได้กล่าวถึงช้างซึ่งเกิดแต่กรคู่แรกของโกญจนาเนศวร ซึ่งเป็นพาหนะของพระอินทร์ ช้างหนึ่งนั้นเรียกว่า เอราวัณ สีขาวมีเศียร ๓๓ เศียร ที่ในตำราสร้างโดกว่าแต่เพียงเท่านี้ แต่ยังมีหนังสืออื่น ๆ มีรามเกียรติ์เป็นต้น ยังพูดปดต่อไปถึงเรื่องนี้ยืดยาวจนน่าหัวร่อก็ไม่ต้องการที่จะกล่าวที่นี่ แต่จะว่าไว้พอฟังเล่นเป็นประหลาด ๆ ว่าช้าง ๓๓ เศียรนั้น มีบุษบกสำหรับพระอินทร์นั่งทุก ๆ เศียร ๆ หนึ่งมีเจ็ดงา ๆ หนึ่งมีสระอยู่ในงาเจ็ดสระ ๆ หนึ่งมีกอบัวเจ็ดกอ ๆ หนึ่งมีดอกบัว ๗ ดอก ๆ หนึ่งมี ๗ กลีบ ๆ หนึ่งมีนางฟ้ารำอยู่ ๗ คนดังนี้แลจะนับ ๆ กันอย่างนี้ เขามาทำเป็นโจทย์เลขสอนให้เด็ก ๆ คูณดูว่า จะเป็นนางฟ้าเท่าไร เป็นบัวกี่ดอก เป็นกอบัวกี่กอ เป็นสระกี่สระ หรือผู้ที่พูดนั้นจะฝันเห็นเลยไปตามโจทย์เลขก็ไม่รู้ อีกช้าง ๑ นั้นที่เรียกว่าไอราเมชละไตรดายุคนั้น สีตัวเหมือนสีดอกกัณฑ์เศียร ๓ เศียร ก็ซึ่งตราไอยราพตสำหรับแผ่นดินสยาม ซึ่งได้ใช้สืบมาช้านาน เป็นรูปช้าง ๓ เศียรนั้น จะหมายเอาช้างไอราเมชนั่นหรือ ๆ จะหมายเอาว่าเป็นสังเขปช้างเอราวัณถึงเศียร ๓๐ เศียรลงแต่ ๓ เศียร ก็ไม่ทราบชัด ถ้าจะคิดไปอีกอย่าง ๑ แผ่นดินสยามเป็น ๓ ส่วน สำเนียงที่พูดไม่เหมือนกัน บางทีก็มีจำแยกกันไปบ้าง เมืองสยามกลาง เหนือใต้ รวมกันเข้าก็เป็นช้าง ๓ เศียร ถ้าจะคิดอย่างนี้ก็เห็นจะได้

๘

แต่นั้นต่อไป จะว่าด้วยช้าง ๕ ตระกูล คือพรหมพงศ์ อิศวรพงศ์ วิศณุพงศ์ อัคนิพงศ์ต่อไป แต่ช้าง ๑๐ หมู่ซึ่งพรหมสร้างนั้น มีในเรื่องสร้างโดกว่า พระอิศวรสำปนางมหาอุปกาสี ให้ลงมาอยู่ในถ้ำชื่อว่าเทวสินทรบรรพต นางจึงไปกินเถาคชลดดาวัลย์ พระพรหมจึงให้นางอุปกาสีมบุตรเป็นช้าง ๑๐ หมู่ คือ

หมู่ที่ ๑ ชื่อว่าฉัททันต์ สีขาวเหมือนสีเงิน งาขาวเหมือนสีเงินยวง หางแดง สีเท้าแดง สันหลังแดงว่าเป็นช้างสำหรับพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าเวลาจะทรงไปรอบจักรวาลออกจากพระราชวังแต่เวลาพอรุ่ง พอพระอาทิตย์ขึ้นก็กลับมาถึงวัง

หมู่ที่ ๒ เรียกว่าอุโบสถ สีเหมือนสีทอง บรมจักรทรงออกจากวังแต่เช้าไปรอบจักรวาล เวลาเที่ยงกลับมาถึงที่

หมู่ที่ ๓ นิล สีเหลือง ชื่อว่าเหมหัตถ์

หมู่ที่ ๔ สีเหมือนดอกอัญชันม่วง งางอนขึ้นขวา ชื่อว่ามงคลหัตถ์

หมู่ที่ ๕ สีเหมือนไม้กฤษณา มูตรมูลและตัวช้างมีกลิ่นหอมดังกฤษณา ชื่อว่าคันธหัตถ์

หมู่ที่ ๖ สีเหมือนดาวพาร์ คือดาแมว ชื่อว่าปิงคัล

หมู่ที่ ๗ สีเหมือนทองแดงหล่อน้ำใหม่ รูปพรรณสูงใหญ่ ชื่อว่าตามพหัตถ์

หมู่ที่ ๘ สีขาวเผือกว่าเหมือนหนังไกรลาศ ชื่อว่าบัณฑระนาเคนทร

หมู่ที่ ๙ สีเหมือนน้ำไหล ชื่อว่าคงไคย

หมู่ที่ ๑๐ สีดำเหมือนปีกกา ชื่อกาพรกะหัตถ์ ช้างทั้ง ๙ หมู่นั้นหลงมาแต่เดิมเหมือนสีตัว

๕

ช้าง ๑๐ หมู่นี้ว่ามีกำลังเรี่ยวแรงนัก ถ้าจะเทียบกำลังช้างทง ๑๐ หมู่นี้ ๘ หมู่ช้างหลัง ตั้งแต่เหมหัตถีจนถึงกาพวกะหัตถี ถ้าจะเทียบกำลังเท่า ๆ กัน และจะเอากำลังช้างทงนประสมกันเข้า ๑๐ ช้าง จึงจะเท่ากับช้างอุโบสถช้าง ๑ ก็และช้างอุโบสถนี้จะเอากำลัง ๑๐ ช้างประสมกันเข้าอีก จึงจะได้กับกำลังช้างฉัททันต์ช้าง ๑ และช้างทง ๑๐ หมู่นี้ เบนพรหมพงศ์ทงสิน

และยังมีช้างอีก ๘ จำพวก เรียกว่าอัฐทิศ สำหรับบ้านเมืองทั้งปวง

หมู่ที่ ๑ มีลักษณะ ๑๕ ประการ ๑. สีตัวเหมือนสีเมฆเมื่อคลุ้มฝน ๒. เท้าทั้งสี่กลมดังกงรถ ๓. เล็บเสมอ ๔. หน้าสูง ๕. ท้ายต่ำอย่างสิงห์ ๖. ตัวใหญ่กว่าช้างทั้งปวง ๗. ตาใหญ่ดังดาวประกายพฤกษ์ ๘. งายาวขนขวา ๙. งวงดังตัวนาค ๑๐. หลังราบดังคันธนู ๑๑. ปลายหูปรบจนถึงกันหน้า ๑๒. ปรบหลังถึงกัน ๑๓. โขมดทั้งสองสูง ๑๔. เสี้ยงดุจเสี้ยงสังข์ ๑๕. หางบังคลองชื่อไอยราพต

หมู่ที่ ๒ มีลักษณะ ๖ ประการ ๑. สีกายดังดอกบัวขาว ๒. งาใหญ่ ๓. งาขาวเหมือนสีสังข์ ๔. เล็บสีเหลืองเหมือนทอง ๕. หอมเหมือนกลิ่นสัตบงกช ๖. ท้องมัวดังคราบฝนคร่ำ ชื่อบุณฑริก

หมู่ที่ ๓ มีลักษณะ ๕ ประการ ๑. สีตัวแดงโลหิต ๒. งาใหญ่ ๓. คอกลม ๔. เสี้ยงเหมือนเสี้ยงแตรแตรน ชื่อพราหมณโลหิต

หมู่ที่ ๔ มีลักษณะ ๖ ประการ ๑. สีดังดอกกระมุท หรือ บัวสายแดง ๒. ตัวสูงยาวกลม ๓. หูอ่อน ๔. เสี้ยงเหมือนเสี้ยงแตรงอน ๕. งางอนข้างขวา เหมือนพระจันทร์วันขึ้น ๓ ค่ำ ชื่อกระมุท

๑๐

หมู่ที่ ๕ มีลักษณะ ๔ ประการ ๑. คอใหญ่ ๒. งาใหญ่ตรง ๓. เสียงดังดมพัดในปล้องไม้ไผ่ ๔. สีตัวเหมือนดอกอัญชันม่วง ชื่ออัญชัน

หมู่ที่ ๖ มีลักษณะ ๗ ประการ ๑. สีดังหมากสุก ๒. ผิวเนื้อละเอียด ๓. มีกระหน้า ๔. ตัวใหญ่ ๕. งางอน ๖. งาข้างขวาสูงกว่าข้างซ้าย ๗. เสียงดังเมฆ ชื่อบุษปทันต์

หมู่ที่ ๗ มีลักษณะ ๗ ประการ ๑. สีดังทองแก่ ๒. ทรงสัณฐานดังใส้เสือ ๓. เท้าทั้งสี่สีดังทองอ่อน ๔. ตัวกลม ๕. หน้าใหญ่ ๖. งาเล็ก ๗. เสียงดังเสียงนกกะเรียน ชื่อเสาวโภม

หมู่ที่ ๘ มีลักษณะ ๙ ประการ ๑. สีเนื้อดังสีเมฆเมื่อคาย ๒. ขนดดังขนดท้องงู ๓. งาชื่อ ๔. งาสีขาวบริสุทธิ์ดังผ้าขาว ๕. เนื้อทั้งสี่เหมือนสีเหมือนบัวสายแดง ๖. ขนปากยาว ๗. อัณฑโกศอ่อน ๘. เต้ามันอ่อน ๙. เสียงร้องเหมือนเสียงฟ้า ชื่อสุประดิษฐ์

ช้างทั้ง ๘ หมู่นี้เป็นอัฐทิศของพระพรหมสร้าง เป็นพรหมพงศ์ทั้งสิ้น ซึ่งเรียกว่าอัฐทิศนั้น คือช้าง ๘ ทิศ แต่แปดทิศนั้นจะเป็นแปดทิศของเขาพระสุเมรุ คือ ไอยราพตทิศบูรพา บุณฑริกทิศอาคเนย์ พราหมณโลหิตทิศทักษิณ กระมุททิศหรดี อัญชันทิศประจิม บุษปทันต์ทิศพายัพ เสาวโภมทิศอุดร สุประดิษฐ์ทิศอีสาน เป็นแปดทิศดังนี้

ต่อไปนี้ จะว่าด้วยอัฐกช ซึ่งพระนารายณ์เป็นเจ้าสร้างนั้น

หมู่ที่ ๑ มีลักษณะ ๔ ประการ ๑. สีดังสีทอง ๒. งาเล็กเท่ากัน ๓. เวลาเข้าเสียงดังเสียงเสือ ๔. เวลาเย็นเสียงดังเสียงไก่ ชื่อสังขทันต์

๑๑

หมู่ที่ ๒ สีทองแดงเก่า ชื่อดามพหัตถินทร์

หมู่ที่ ๓ มีลักษณะหูปรบโอบข้างหน้าประจบกัน ชื่อชมดบ

หมู่ที่ ๔ เหมือนกับหมู่ที่ ๓ แต่หูกลับมาปรบถึงกันข้างหลัง ชื่อดบชม

หมู่ที่ ๕ มีลักษณะเต็บครบ ๒๐ สีเต็บเหมือนหนึ่งแก้ว รูปงาม ชื่อครบกระจอก

หมู่ที่ ๖ มีลักษณะงาขวางอนรูปงาม เรียกว่าพฤกสะดำ ก็เรียกทวิรด ก็เรียก

หมู่ที่ ๗ มีลักษณะงาขาวเหมือนสีสังข์ ตัวดำบริสุทธิ์ ชื่อสังขทันต์

หมู่ที่ ๘ หางเหมือนหางโค งางอน เสียงเหมือนเสียงโคบ่า สีเหลือง ชื่อโคบุศ ถ้าได้ไว้กันโทษภัยทั้งปวงเจริญศรี

ช้างทั้ง ๘ ซึ่งว่ามานี้ เป็นวิสัญพงศ์ทั้งสิ้น ในตำราว่าอยู่ในระหว่างทิศของเขาพระสุเมรุ

ต่อไปนี้ ว่าด้วยอัฐคชาชาร ซึ่งพระอิศวรเป็นเจ้าสร้าง

หมู่ที่ ๑ มีลักษณะงาขวาโอบงวงรอบ งาซ้ายสั้นเห็นอยู่หน่อยหนึ่ง ชื่อว่าอัมพกัรพาพ

หมู่ที่ ๒ งาฝ่ายซ้ายโอบมารอบงวงมาชิดปลายตรงปากขวา งาฝ่ายขวาอ้อมเลยทับงาฝ่ายซ้าย ไปชิดปลายตรงปากซ้าย มีกำลังมาก ชื่อกัณฑหัตถ์ ชนช้างดี มีอานุภาพมาก

หมู่ที่ ๓ มีลักษณะงาเดียว งอกแต่เพดาน ยกงวงพาดไปข้างขวา งาอยู่ข้างซ้าย ยกงวงพาดมาอยู่ข้างซ้าย งาอยู่ข้างขวา กำลังมากช้างอื่น ๆ พันหนึ่งจึงจะแรงเท่าช้างนี้ ชื่อว่าเอกทันต์ พระนารายณ์

๑๒

ให้เป็นพาหนะของพระอินทร์ แล้วมอบให้เทพยดาชื่อเทพยคชนาคให้เอาไปรักษาไว้เลี้ยงในป่าไกลมนุษย์ เอาไปแต่ครั้งไตรดายุค จะมีกล่าวต่อไปข้างหน้า

หมู่ที่ ๕ มีลักษณะสีตัวดำ งาดำ เล็บดำ ตาดำ ทั่วสรรพางค์ชื่อว่ากาฬวกะหัตถี เรียกว่ากาฬทันตหัตถีก็มีบ้าง

หมู่ที่ ๕ มีลักษณะงาข้างละคู่เป็นสี่งา โขมดสูงทั้ง ๒ ข้าง ชื่อจัตุรศก มีอำนาจในการศึก

หมู่ที่ ๖ งาไขว้กันแต่ต้นงา ปลายกลับขวามาอยู่ซ้าย ซ้ายมาอยู่ขวา แรงมากนัก ชื่อทันตรำพาน หรือโรมทันตีก็เรียก ในตำราว่าถ้าเจ้าแผ่นดินองค์ใดทรงปราบศัตรู ข้าศึกจะพ่ายแพ้เป็นแท้ และกันสรรพัญไรได้ทุกประการ

หมู่ที่ ๗ มีลักษณะเท้าหน้าสูง ท้ายต่ำ เท้าเรียว รูปข้างท้ายเหมือนหนึ่งราชสีห์เดินเร็ว ชื่อสีหชงฆ์

หมู่ที่ ๘ มีลักษณะปลายงาแดงเหมือนย้อมครั่ง ชื่อว่าจุมปราสาท

ช้างทั้ง ๘ หมู่นี้เป็นอัศวรพงศ์ ต่อไปนี้พระเพลิงสร้างเป็น ๕๒ ตระกูล

หมู่ที่ ๑ ลักษณะงามเดินเชิดงวง ชื่อประภัทรจักรพาพ

หมู่ที่ ๒ อกใหญ่แรงมาก ชื่ออุทรกุมภ์

หมู่ที่ ๓ ปลายงาขวากับงาซ้ายพอจดกัน ชื่อรัตนกุมพล ถ้าคดข้างโทษพันตัว คดองค์รัตนกุมพลตัวหนึ่ง ก็บาปบัดจัญไรหายถ้าเคี้ยงข้างโทษพันหนึ่ง เคี้ยงรัตนกุมพลตัวเดียวคุ้มโทษได้ ถ้าผู้ใดขึกเบนมงคล หรือถ้าหากว่าข้างอย่างนี้มาประสมโขดงก็เบนด

๑๓

หมู่ที่ ๔ ช้างเผือกเอก สีขาว ขนขาว ตาขาว เล็บขาว หางขาว อัณฑโกศขาว สีตัวขาว ดังนี้ เรียกว่าเศวตมังพร สำหรับเป็นราชพาหนะพระเจ้าแผ่นดิน

หมู่ที่ ๕ เผือกโท สีบัวโรย ผิวตัว อัณฑโกศ ขน เล็บ ขาว เจือแดง ตาขาวบริสุทธิ์ ชื่อประทุมหัตถี ปราบศึกแข็งแรง

หมู่ที่ ๖ เผือกตรี สีตัวเป็นสีตองตากแห้ง ขนเล็บหางอัณฑโกศ ลดลงมาตามสีตาขาว ชื่อเศวตคชราช

หมู่ที่ ๗ เนียมเอก มีลักษณะกายสันพร้อม งายืนออกมาเสมอพรายปากเหมือนงาวมะพร้าว ประมาณ ๒ นิ้วเศษ มีกำลังมากนัก

หมู่ที่ ๘ ช้างเนียมโท รูปสันพร้อมทั้งตัว งางอกพ้นพรายปากประมาณ ๕ นิ้วเหมือนรูปไข่ ชื่อประทุมทันต์ ในตำราเขาสรรเสริญไว้ว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงกู้เมืองไว้ได้

หมู่ที่ ๙ ช้างเนียมตรี รูปสันทั้งตัว งายาวพ้นพรายปาก ๕ นิ้ว รูปเหมือนปลีกล้วย ชื่อประทุมทันตมณีจักร

หมู่ที่ ๑๐ มีลักษณะ ๙ อย่างถึงพร้อม คือเท้า ๔ งวง ๑ หาง ๑ งา ๒ อัณฑโกศ ๑ ยาวจดถึงพื้น ชื่อนพสุบรรณ

หมู่ที่ ๑๑ มีลักษณะสีตัวเหลือง งาเหมือนสีสังข์ ชื่อปัทมหัสดินทร์

หมู่ที่ ๑๒ มีงาแต่ข้างซ้ายข้างเดียว เบื้องขวาบอด ตาขาว เล็บขาว ชื่อพิฆเนศวรมหาพินายก มีอานุภาพมาก ควรจะอยู่ใกล้พระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดิน เวลาเช้าทอดพระเนตรเจริญพระชนมายุ ควรเป็นพระคชาธาร ต่อสู้ข้าศึกมีชัยชะนะ

๑๔

หมูท ๑๓ มีงาข้างขวาข้างเดียว งาข้างซ้ายบอด ตาขาว เล็บขาว ลักษณะและคุณวิเศษเหมือนอย่างมหาพินาย ชื่อเทพามหาพิฆเนศมหาไพฑูรย์

หมูท ๑๔ สีตัวเป็นข้างปรกติ แต่งาดำทั้งสองข้าง ชื่อนิลทันต์

หมูท ๑๕ มีลักษณะนัยน์ตาดำ ชื่อนิลจักษุ

หมูท ๑๖ เล็บดำทั้งสี่เท้า ชื่อนิลนขี

หมูท ๑๗ มีลักษณะงาเหลืองทั้ง ๒ ข้าง ชื่อเหมทันต์

หมูท ๑๘ มีลักษณะตาเหลืองทั้ง ๒ ข้าง ชื่อเหมจักษุ

หมูท ๑๙ มีลักษณะเล็บเหลืองทั้ง ๔ เท้า ชื่อเหมนขี

หมูท ๒๐ มีลักษณะตาแดง ชื่อรัตจักษุ

หมูท ๒๑ มีลักษณะเล็บขาวทั้ง ๔ เท้า เหมือนสีมุกดาหาร ชื่อมณีรัตนนขี

หมูท ๒๒ เล็บสีเท้าแดง ชื่อรัตนนขี

หมูท ๒๓ สีตัวขาวเหมือนสีสังข์ ชื่อเศวตพัสตร์

หมูท ๒๔ ตาขาวบริสุทธิ์ ชื่อเศวตจักษุ

หมูท ๒๕ เล็บขาวทั้ง ๔ เท้าเหมือนสีสังข์ ชื่อเศวตนขี

หมูท ๒๖ มีสีเขียวเหมือนหนังเขาควายเผือก หรือผลหว้าดิบ ชื่อเทพกรี

หมูท ๒๗ สีเหมือนหนังสัตว์เขาขาวเรือ หรือขาวเหมือนเถ้าไฟ ชื่อจันทกรี

หมูท ๒๘ สีเหมือนดอกสามหาว ชื่อนิลาโนช

หมูท ๒๙ สีตัวเหมือนปากนกแขกเต้า ปากด่างงอนขนเหมือนนกแขกเต้า ชื่อสุวโรช

๑๕

หมู่ที่ ๓๐ ตัวพันขาวเหมือนช้างเผือกผ่านดำเหมือนใส่เสื้อเกราะ ชื่อตำพงศ์ถนิม ควรเป็นช้างสำหรับพระนคร

หมู่ที่ ๓๑ พันตัวขาว ตาขาว เล็บขาว ขนขาว กระดำดาษไปทั้งตัว ชื่อสมพงศ์ถนิม

หมู่ที่ ๓๒ รูปงาม โขมดสูง ชื่อกุมปราสาท

หมู่ที่ ๓๓ มีลักษณะแขนกถมทั้ง ๕ สี่เหมือนผักบัวใหญ่ ชื่อจตุรกุมภ์

หมู่ที่ ๓๔ รูปร่างสี่เหมือนช้างตามธรรมเนียม ที่หูมีขนขาวยาวห้อยเหมือนดอกหญ้าห้อยไว้ ชื่อขฤมประเจียด

หมู่ที่ ๓๕ งาทั้งสองงอนขนพอปลายจดกัน ชื่อกาพจักร์

หมู่ที่ ๓๖ ช้างเหมือนปรกติแต่ผมดก ขุมหนึ่งมี ๒ เส้น ชื่อพิทาเนสูร์ย

หมู่ที่ ๓๗ ชื่อมุขสโรสาร ถ้าเสียงดังฟ้าร้อง ชื่อเมฆครรชิต ถ้าเสียงดังนกกะเรียนร้อง ชื่อโกญจศัพท์ ถ้าเสียงเหมือนเสียงสังข์ ชื่อสรสังข์ ถ้าเสียงร้องเหมือนกลอง ชื่อศัพทเภรี

หมู่ที่ ๓๘ มีขนาดสูง ๗ ศอก โอบรอบ ๑๐ ศอก ผิวละเอียดโดยยาว ๙ ศอก สีงาเหมือนน้ำผึ้งสด หลังเป็นเกาทัณฑ์ เท้าหลังดังต้นข้างเถือน มันตกสีเขียว ชื่อภัทร

หมู่ที่ ๓๙ มีลักษณะตัวและงาแดง สูง ๖ ศอก ใหญ่ ตัวยาว ๘ ศอก ใหญ่ ๙ ศอก ราวคอราบ ผมหนา ท้องใหญ่ ขนยาว ตาเหมือนตาราชสีห์ มันตกสีเขียว ชื่อมิค หรือมฤค

๑๖

หมู่ที่ ๔๐ มีลักษณะตาใหญ่ หูใหญ่ คางสั้น หางเขิน งาสีเหลืองเหมือนทอง ศีรษะใหญ่ สีตัวเหมือนเขม่า สูง ๕ ศอก ยาว ๗ ศอก ใหญ่ ๘ ศอก ชื่อสังคีน

หมู่ที่ ๔๑ มีลักษณะท้ายใหญ่ เป็นตระกูลวานร

หมู่ที่ ๔๒ มีเล็บรอบเท้า เมื่อเวลายืนปรกติ เห็นเป็นตามธรรมเนียม ชื่อพฤกสารกเรียก ครอบจักรวาลกเรียก

รวมทั้ง ๔๒ ช้างนเบนอคนพงศ์ทั้งสิ้น

ยังมีอำนวยพงศ์ คือช้างตระกูลต่อช้างตระกูลประสมกันมีลูกแปลกออกไป นับเป็นตระกูลขนอก ๑๕ ตระกูล

หมู่ที่ ๑ ไอยราพตประสมกับช้างพัง ชื่ออัฐบัณณา นัยหนึ่งว่าอัมพมุ สีเหมือนหมอกมัว มีอำนวยรูปคล้ายไอยราพต ตัวสีเหมือนสีเมฆ สีงาเล็บขาว หางยาว ชื่อเมฆ

หมู่ที่ ๒ ช้างบุณฑริกประสมกับกะบีลา นัยหนึ่งว่าพันธุลคณะ สีเขียวเหลืองเจือกัน มีลูกสีเหลืองเหมือนโค งาใหญ่ โขมดงาม ตัวแดง ผิวหลังละเอียด เล็บสีสวายปูน ชื่ออำนวยสุประดิษฐ์

หมู่ที่ ๓ ช้างพราหมณโลหิต ประสมด้วยปิงคลา สีเหลือง มีลูกอำนวยสองตระกูล ช้าง ๓ ตัวกลม สีดอกสามหาว ชื่อนิลพะ

หมู่ที่ ๔ อีกตัว ๑ ตัวต่ำรูปกลม สีแดงเหมือนโลหิต ชื่อบิสลักษ

หมู่ที่ ๕ กระมุทประสมกับพังชื่อปิงคลา นัยหนึ่งว่า อนุประ-ระกะมา ผิวกายแดงอ่อนละเอียด มีอำนวย ๕

ตัวหนึ่งสีเหมือนสัตบุษย์ หลังราบ ชื่อมหาปัทมะ

๑๗

หมู่ที่ ๖ ตัวหนึ่ง สีตัวเหมือนก้านสัตตบุษย์ ตัวยาว ชื่ออุบลมาลี

หมู่ที่ ๗ อีกช้าง ๓ สีลำลานตัวยาว ชื่อจบสระ

หมู่ที่ ๘ อีกตัว ๑ พื้นตัวดากระขาวทั้งตัว

หมู่ที่ ๙ อีกตัว ๑ สีเบนสีนิล ตาขาว เล็บขาว ชื่อนิลชา

หมู่ที่ ๑๐ อัญชันประสมกับพัง ชื่ออัญชนวดี สีทองแดง นัยหนึ่งว่าดามพวรรณ มีบุตรอำนวย มีลักษณะศีรษะใหญ่ หูใหญ่ ตัวเหมือนสีเมฆ ชื่อปะระมาถี

หมู่ที่ ๑๑ บุษปทันตี ประสมกับช้างพัง ชื่อดามพุทธิณี สีทองแดง นัยหนึ่งว่าสุภทันตีชนาย เล็บขนขาว มีอำนวย ๒ ช้าง

ช้าง ๑ มีลักษณะตัวสีขาว งาสีเหลืองเหมือนทอง หน้าแตะปากยาว ตาเล็ก ชื่อพสานิล

หมู่ที่ ๑๒ อีกช้าง ๑ งาเหลือง หน้าเต็ม ปากยาว ตาเล็ก ตัวขาว ชื่อว่าสาหะ

หมู่ที่ ๑๓ เสาวโภมประสมกับช้างพัง ชื่อสังขพัง สีตัวขาว นัยหนึ่งว่าสังคนาค สีเขียวแก่ มีอำนวยรูปตัวกลม สีตัวแดงเหมือนบัวหลวง หน้าใหญ่กว้าง ชื่อบุษปทันตี

หมู่ที่ ๑๔ สุประดิษฐ์ประสมกับพังอนุประระมา สีดังเมล็ดข้าว นัยหนึ่งว่าอัญชนวดี สีดอกอัญชัน มีอำนวยช้าง ๑ ลักษณะคอกลมใหญ่ หางยาว ปากยาว ลักษณะงาม สีเขียวทั้งตัว ชื่อสุประดิก ฯ

ช้างทั้ง ๑๔ ตระกูลนี้ เป็นลูกของช้างอัฐทิศประสมกัน จึงได้ชื่อว่าอำนวยพงศ์ รวมเป็นช้าง ๑๐ หมู่ พรหมพงศ์ ๑๐ ช้าง อัฐทิศพรหมพงศ์ ๘ ช้าง วิศณุพงศ์ ๘ ช้าง อุศวรพงศ์ ๘ ช้าง อัคนีพงศ์ ๕๒ ช้าง อำนวยพงศ์ ๑๔ ช้าง รวมเป็น ๙๐ ช้าง และในตำราว่า พระเป็น

๑๘

เจ้าให้เกิดช้าง ๆ สีเหลือง ขาว แดง เขียว ดำ ต่าง ๆ ให้พิจารณา
ลักษณะ ๑๐ ประการคือ ขน ๑ หาง ๑ จักษุ ๑ เล็บ ๑ อัณฑโกศ ๑
ช่องแมงภู่ ๑ ขุมขน ๑ เพดาน ๑ ลิ้น ๑ งา ๑ ช้างในไรเล็บ ๑
ถ้าต้องกับสี่กายเป็นศุภลักษณ์ใช้ได้ ๆ ก็เหตะช้างซึ่งว่ามาทั้ง ๙๐ ตระกูล
เป็นศุภลักษณ์ตระกูล คือมีลักษณะงามต่าง ๆ กัน ย่อมจะมีกำลังเรี่ยว
แรงสามารถ ผิดกับช้างสำคัญทั้งปวง และบางช้างก็นับถือกันว่าให้เกิด
สวัสดิมงคลคุ้มโทษภัยจัญไรต่าง ๆ และให้เกิดสวัสดิมงคลเจริญสุข
ได้ ตามตำราเขาว่าช้างทั้ง ๕ ตระกูลนี้ ถ้าเป็นศุภลักษณ์ไม่เป็นช้าง
โทษ ในตำราสรรเสริญว่าให้คุณต่าง ๆ คือ อิศวรพงศ์นั้นให้เจริญ
ทรัพย์และมีอำนาจ พรหมพงศ์นั้นให้เจริญอายุและวิทยา วิศณุพงศ์
นั้นให้ศัตรูพ่ายแพ้ และน้ำฝนผลาหารญญาหารบริบูรณ์ อัคนิพงศ์
นั้นให้เจริญมังสาหาร และระงับศึกอุบาทว์ทั้งปวง ฯ เพราะฉะนั้น
ผู้ซึ่งรู้ตำราจึงเสาะแสวงหาช้างอย่างเช่นที่ว่ามาแล้วตระกูลใดตระกูล
หนึ่ง โดยประสงค์ที่จะอยากได้เห็นช้างที่มีลักษณะงามและให้เกิด
สวัสดิมงคล และบางทีถือกันว่า เมืองใดมีช้างซึ่งมีตระกูล บางช้าง
ก็ให้ผล คือให้บ้านเมืองนั้นมีความเจริญรุ่งเรือง ด้วยฝนตกต้องตาม
ฤดูไม่แล้ง ทำนาได้บริบูรณ์ ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ความข้อนี้ราษฎร
ยังถือกันอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อแต่ก่อนโบราณมา พระเจ้าแผ่นดินหรือ
ผู้มีอำนาจที่จะต้องทำศึกสงครามในเวลาที่ยังใช้อาวุธสั้น (โดยมาก)
คือหอกดาบต่าง ๆ บ้างมีใช้บ้างเล็กน้อย เมื่อเวลาต่อรบกัน แม่ทัพ
ต่อแม่ทัพ หรือพระเจ้าแผ่นดินต่อพระเจ้าแผ่นดิน มักถือของ้าวขี่ช้าง
คนละตัวเข้าต่อสู้กัน ด้วยช้างต่อช้างชนกัน ถ้าช้างของผู้ใดมีกำลังมาก
กชนช้างข้างฝ่ายหนึ่งงดชนด้วยงาจนแหงนหงาย หรือเบนบ่ายไปจน

๑๕

ได้ทรงพ้นด้วยของข้าวถึงได้โดยกำลังแรง ผู้ซึ่งมช้างกำลังมาก และมผมอเข้มแข็งก็ได้ชัยชะนะ เหมือนหนึ่งครั้งสมเด็จพระสรรเพชญ์ ที่ ๒ คือสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ครั้งอยู่ ณ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณ ได้ทำยุทธหัตถีด้วยพระมหาอุปราชารามัญ ในจุลศักราช ๙๔๑ ปี ตรงกับคริสตศักราช ๑๕๗๙ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ท เจ้าพระยาไชยานุภาพช้างพระที่นั่งงัดช้างพลายพัทธกอ ซึ่งเป็นราชพาหนะพระที่นั่งของพระมหาอุปราชารามัญแหงนหงายเสียท สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจึงพ้นด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระองค์สำเบองขวาพระมหาอุปราชาขาดตลอดลงมาจนบัจฉิมอุรประเทศ ซบลงทวงคตกับคอช้าง สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาเข้าชนช้างด้วยมังจาปะโร ซึ่งเป็นพระพี่เลยงของพระมหาอุปราชารามัญ เจ้าพระยาปราบไตรจักร ซึ่งเป็นพระคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถได้ท เอางาค้ำแบกถนัด พลายพัดเชนยงซึ่งเป็นพาหนะของมังจาปะโรเสียทีเป็นให้ช้าง สมเด็จพระเอกาทศรถจึงพ้นด้วยพระแสงของ้าว ถูกคอมังจาปะโรตายบนคอช้าง การเป็นตัวอย่างมมาดังนี้ ยกขึ้นว่าไว้พอเป็นสังเขป ที่จะให้เห็นว่าช้างซึ่งมตระกูลนั้น ต้องประสงค์ที่จะใช้ในการศึกสงคราม ตามอย่างเช่นว่ามานี้ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดได้ศึกษาลักษณะตระกูลช้างสำคัญดังในตำรานี้ช้างใดช้างหนึ่งแล้ว ก็เป็นที่ชนชมนิยมยินดีว่า พระเจ้าแผ่นดินมบุญบารมีมาก จึงได้ช้างซึ่งมตระกูลมาไว้เป็นพาหนะดังนี้เป็นต้นเดิมมา ครั้นภายหลังมาการยุทธหัตถีก็รบกันบนหลังช้างนั้นไม่มีแล้ว ก็ยังถือกันอยู่เสมอไปว่า เป็นที่เกรงขามของศัตรูและให้เห็นว่าบารมีพระเจ้าแผ่นดินมาก เป็นที่อุ่นใจของราษฎร และอีกอย่าง ๑ ช้างนั้นก็มลักษณะงามเป็นที่น่าจะชมเชยด้วย แต่ราษฎรถือกันว่ามช้างตระกูล บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข

๒. เรื่องช้างเผือกกับนางงาม

มีคำเขียนไว้ในพระราชพงศาวดาร กล่าวเรื่องแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชสมบัติกรุงมหานครศรีอยุธยา ได้ช้างเผือกมา ๗ ช้าง ความทราบไปถึงกรุงหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีแต่งทูตให้มาขอทำไมตรีเป็นเมืองพี่เมืองน้อง จะไม่ทำศึกสงครามต่อไป แต่จะขอช้างเผือกช้างหนึ่ง ถ้าไม่ได้ช้างเผือกจะยกทัพมาทำสงครามใหญ่ ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงปรึกษาด้วยข้าราชการเป็นอันมากเห็นพร้อมกันว่า เมืองหงสาวดีมีอำนาจโตใหญ่ เป็นแดนมาของทัพศึกสำคัญ จะสู้รบเป็นโดยอันยาก ก็ครั้งนมช่องมีคราวที่จะไกล่เกลี่ยเป็นไมตรี ก็ช้างเผือกของเรามีถึง ๗ ช้าง ควรจะยกให้พระเจ้าหงสาวดีไปเสียช้างหนึ่ง ระงับทัพศึกสงครามให้สงบหาย ให้บ้านเมืองเป็นสุขสนุกสบายได้แล้ว ถ้าบุญของเรายังมี ช้างโขลงในป่ามีถมไป อุตส่าห์ค้นคว้าไป ก็คงจะได้มาอีกสักช้างหนึ่ง มาเพิ่มเติมให้เต็ม ๗ ช้างดังเก่า เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริ พร้อมด้วยความคิดข้าราชการเป็นอันมากดังนี้ จึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร ๑ เจ้าพระยาจักรี ๑ พระสุนทรสงครามผู้สำเร็จราชการเมืองสุพรรณบุรี ๑ ทั้งสามนี้ไม่ยอมตามกระแสพระราชดำริและความคิดท่านทั้งหลายทั้งปวง กราบทูลว่าช้างเผือก ๗ ช้างที่ได้มานั้นเป็นนิมิตเป็นเหตุให้เห็นว่าพระบารมีครั้งนี้โตใหญ่ พระเจ้าหงสาวดียกทัพมาครั้งก่อน จนศึกเข้าติดประชิดพระนครแล้วเอาชัยชะนะก็มิได้ต้องถ่าทัพกลับคืนไปก็เพราะพระบารมี ภายหลังได้ช้างเผือกมา ๗ ช้าง

๒๑

ดังนั้น จนพระเจ้าหงสาวดีต้องกลับมาของ้อ ก็เป็นเหตุให้เห็นว่าพระบารมีจะใหญ่โต พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะสู้ไม่ได้ ถ้าพระราชทานช้างไปด้วยเกรงใจพระเจ้าหงสาวดี ก็จะเป็นที่เห็นว่าตัดรอนพระบารมีของพระองค์เองให้เสื่อมทรามลง ถ้าแม้นพระเจ้าหงสาวดีด้วยเหตุที่ไม่ได้ช้างจะยกกองทัพมาแล้ว ข้าพเจ้าทั้งสามจะขอรับอาสาฉลองพระเดชพระคุณ เอาชีวิตเป็นแดนต่อสู้กำชัยชะนะให้จงได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงฟัง หวาดพระราชหฤทัยในคำที่ว่าจะเป็นอันตัดรอนพระบารมีของพระองค์เองนั้น จึงทรงผ่อนผันแต่งพระราชสาสน์ไปเถ้าโถมพระเจ้าหงสาวดี ใจความในพระราชสาสนนั้นว่า อันนี้เป็นธรรมดาพระมหากษัตริย์ในนานาประเทศทั่วทุกทิศ ช้างเผือกแลนางรูปงามเป็นของที่ต้องพระราชประสงค์ พระมหากษัตริย์องค์ใดมีช้างเผือกก็ช้าง มีนางรูปงามก็นาง ก็ต้องหวงไว้สำหรับพระบารมีหมดไม่เป็นที่ผ่อนจะขอได้ เหมือนอย่างพระเจ้าหงสาวดี มีอนงคนาฏนารีรัตนปรนนิบัติสำหรับพระบารมีอยู่เท่าใด ก็ถ้ากรุงไทยทราบจะไปขอสักนางหนึ่งจะได้หรือ พระเจ้าหงสาวดีทรงพระราชดำริธรรมดาพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ดังนี้ ก็จะย่อมทราบการที่ควรไม่ควร ขออย่าได้ทรงพระโทมนัสเลย เพราะที่ไม่ได้ช้างเผือกไปตามที่ขอมา แต่การที่ทรงพระราชดำริจะเลิกการศึกสงครามเสียแล้ว และทำนุบำรุงรักษาทางพระราชไมตรีไม่ให้มีความเดือดร้อนแก่อาณาประชาราษฎรทั้งสองฝ่าย ให้สบายทั่วหน้ากันนั้น การที่ดีที่สุดอยู่แล้ว จะยอมรับพระราชไมตรีโดยสุจริต ในพงศาวดารเรื่องนี้แสดงว่าผู้หญิงรูปงามกับช้างเผือกเป็นของคู่กัน ก็สังเกตดูในแผ่นดินนั้น เมื่อได้ช้างเผือก ๗ ช้างก็ได้ไล่ ๆ กันไปไม่ไกลกันนัก เมื่อยามจะไม่ได้แล้วก็ไม่มีเลย ช้างเผือก

๒๒

๒ ช้างในแผ่นดินพระนารายณ์ก็ได้ไล่ ๆ กัน ว่าเป็นการไกลอย่างไร ไม่รู้แน่ จะว่าแต่ในกรุงเทพ ฯ นี้ เหมือนอย่างช้างเผือกก่อนทั้ง ๕ พระเทพกุญชร[๑]ได้มาเมื่อปีระกา ตรีศก ศักราช ๑๑๖๓ ต่อนั้นมา ๑๑ ปี ในระหว่างนั้นเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ในปีมะเส็ง เอกศก ศักราช ๑๑๗๑ ครั้นมาเมื่อปีวอก จัตวาศก ศักราช ๑๑๗๔ ได้พระยาเศวตกุญชร[๒]มาถึงเพียงกรุงเก่า ถึงมากรุงเทพ ฯ ต่อเดือน ๖ ปีระกา ครั้นถึงปีกุน สัปตศก ศักราช ๑๑๗๗ ได้พระยาเศวตไอยรา[๓]มาถึงกรุงเทพ ฯ ในเดือน ๑๑ ข้างขึ้น ในปีชวด อัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ ได้พระยาเศวตคชลักษณ์[๔] มาแต่เมืองน่าน มาถึงกรุงเทพ ฯ ปีฉลู เดือน ๕ ตั้งแต่นั้นมาช้างเผือกไม่มีมาเลย จนถึงปีฉลู เบญจศก ศักราช ๑๒๑๕ ได้พระวิมลรัตนกรณ์[๕] มาถึงกรุงเทพ ฯ ควรว่าเป็นแต่ช้างสี่ประหลาดแต่ จะทบทวนถอยหลังไปใน ๓๒ ปีช้างหลัง ตั้งแต่ปีฉลูนพศกมานั้น ช้างสี่ประหลาดนั้นกันว่ามีดเท่าไร ทีดกว่าพระวิมลรัตนกรณมหรือ ครั้นปีขาล ฉศก ก็ได้พระวิสุทธรัตนกรณ์[๖]มา ก่อนปีขาลนั้นมาจนปีมะแม

---

(๑) ช้างพังเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๑ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่เมืองภูเขียว พระยานครราชสีมานำถวาย.

(๒) ช้างพลายเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๒ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่ทุ่งยั้ง เขากระพ้อ ปลายน้ำเมืองโพธิสัตว์ พระยาอภัยภูเบศร เมืองพระตะบองนำถวาย.

(๓) ช้างพลายเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๒ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่ป่าแขวงเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่ (น้อย ธรรม) นำถวาย.

(๔) ช้างพลายเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๒ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่แขวงเมืองน่าน พระยาน่านนำถวาย.

(๕) ช้างพังเผือกโท ได้ในรัชกาลที่ ๔ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่เขากะยอดงชมาดชบา แขวงระแด พระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธร นำถวาย.

(๖) ช้างพังเผือกโท ได้ในรัชกาลที่ ๔ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่เขาถ้ำพระ แขวงระแด พระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรนำถวาย.

๒๓

๕ ปีหามีข่าวช้างไม่ ปีมะเมียได้พระศรีเศวต[๑]ลงมาอยู่เพียงกรุงเก่า ได้รับมากรุงเทพฯ ต่อเดือน ๗ ปีวอก โทศก ครั้นปลายปีวอกก็ได้ช้างพังเผือกอีกช้างหนึ่ง[๒] ครั้นมาปีจอ จัตวาศก ก็ได้พระเศวตสุวรรณาภาพรรณ[๓] ถึงกรุงเทพฯ เดือน ๕ ปีกุน เบญจศก เห็นการว่าไล่ๆ กันจึงขยันนึกเหมือนหนึ่งว่าจะตามพบตามได้ แต่ครั้นรำพึงไปๆ ก็หวาดใจกลัวจะไม่พบเลยเหมือนอย่างครั้งเมื่อปีชวด อัฐศก ศักราช ๑๑๗๘ เมื่อได้ข่าวพระยาเศวตคชลักษณ์มาแต่เมืองน่านแล้ว พระยานครสวรรค์ทองดีบอกลงมาว่า ในฤดูน้ำปีนี้นั้นลงเรือไปเที่ยวช้างเขาพนมเศษ์ พบช้างเผือกลงมาอยู่ในน้ำ ได้คล้องด้วยเชือกหนัง ช้างเผือกแทงเรือล่ม แทงคนตายและบาดเจ็บมากเป็นสำคัญ มีผู้ยืนยันว่าได้พบได้เห็นเป็นหลายคน ครั้งนั้นพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ เสด็จไปตามในฤดูแล้งนั้นนานก็หาพบไม่ ภายหลังกรมหมื่นเทพพลภักดิ์เอาแต่หางช้างลงมาทั้งหาง กราบทูลว่าไปพบซากศพช้างเน่าโทรมอยู่ได้แต่หาง เห็นว่าเป็นช้างเผือกแต่เป็นพังมิใช่พลาย แต่หางนั้นจะเป็นช้างหางดอกหรืออย่างไรไม่ทราบถนัด ของก็ไม่ใคร่เก็บไว้ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์เมื่อท่านตรัสถึงของประหลาดๆ ท่านมักจะตรัสไปง่ายๆ พึงยากอยู่ ข่าวช้างครั้งนมาถึงๆ ใกล้กันจริง จะเป็นข่าวช้างนครสวรรค์เสียดอกกระมัง

---

(๑) ช้างพลายเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๔ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่เขาจองแมว ดงชมาดชบา แขวงระแต พระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ นำถวาย.

(๒) ล้มเสียก่อน ยังมิทันขึ้นระวางพระราชทานนาม.

(๓) ช้างพังเผือกเอก ได้ในรัชกาลที่ ๔ เป็นลูกเถื่อนคล้องได้ที่ตำบลกระแจะ ดงชมาดชบา แขวงระแต พระรัตนวงศา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ นำถวาย.

๒๔

ว่าถึงนางรูปงามก็เปนที่เถยงกัน ว่าคนนนดกว่าคนน คนนดกว่าคนนนดกว่าคนโน้น จะเปนปากหนึ่งปากเดียวกันดงเปนแน่เหมือนช้างเผือกไม่ได้ เพราะไม่มีลักษณะอันใดที่สังเกต เมียใครๆก็ว่าดีถึงกระนั้นจะว่าแต่ด้วยของในหลวงก็เปนที่เห็นพร้อมกันที่ดูพร้อมกันก็แต่ละครผู้หญิงเปนของมีสำหรับแผ่นดินทุกแผ่นดินมา เว้นไว้แต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ตัวพระเอกนางเอกในโรงละครหลวงนั้นก็คนทั้งปวงเปนอันมากมายยอมพร้อมกัน เห็นว่านางใดดีกว่านางอื่นแล้วจึงเลือกสรรให้เปนพระเอกนางเอก ก็ได้ออกโรงเปนที่เห็นของคนเปนอันมาก ถึงกระนั้นก็เถียงๆกันอยู่ ในแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี มีเด็กอ่างงามมากอยู่สามนาง เรียกว่าบุนนาคสีดา ภู่สีดา ศรีสีดา ครั้นเมื่อเกิดแผ่นดินกรุงธนบุรีแล้ว บุนนาคสีดาทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบรมมหาราชวัง โปรดปรานพระราชทานเบี้ยหวัดถึงบาทะ ๑๐ ชั่ง ทั้งเปนเจ้าจอมตัวเปล่าไม่มีพระองค์เจ้าและชาติตระกูลก็หาไม่ ทราบว่าบิดาเปนจีน มารดาเปนญวน หาได้เปนข้าราชการตำแหน่งใดไม่ แต่จะดีอย่างไรจึงเล่าจึงลือจึงโปรดปรานหนักหนาก็ไม่ทราบเลย ได้เห็นเมื่อชราแล้วเอาเปนแน่ไม่ได้ ภู่สีดานั้นทราบว่าเปนบุตรวิเศษ พระราชทานไปพระบวรราชวัง มารดาตกไปเปนวิเศษปากบาตรในพระบวรราชวัง สมคบอ้ายสองคนปลอมแปลงเปนหญิงวิเศษเข้าไปในพระบวรราชวัง เกิดความขึ้น ชำระไปได้ความว่า จะยอมยกภู่สีดาให้เปนพระมเหสีของอ้ายคนร้าย ภู่สีดากับมารดาต้องรับพระราชทานโทษถึงตาย หาได้เห็นตัวว่าอย่างไรไม่ แต่

๒๕

ศรีสุดา[๑] นั้นพระราชทานไปตามคู่ตุนาหงัน เดิมก็ได้ยินว่าโปรดปรานมาก แต่เมื่อได้เห็นตัวนั้นเป็นผู้ใหญ่มีพระองค์เจ้าแล้วถึงสองพระองค์ รูปพรรณแปรปรวนอ้วนพี จึงได้เรียกชื่อนั้นอยู่จนวันตาย ๔๘ ๕๘ กทสำมนเมื่อเวลาปลายแผ่นดินธนบุรีอายุเพียง ๑๒ ปี เป็นสำรับเดียว กล่าวด้วยนางรูปงามที่เล่นในกรุงธนบุรีเท่านั้น

ก็ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เล่นอีกนางเอกในทอดกลางแต่บ้อมสุดา[๒] ที่เป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าเรไรว่างามมาก แต่เมื่อได้เห็นเป็นผู้ใหญ่แล้ว แต่พระเอกสำรับกับบ้อมสุดานั้นคือ เพ็งพระราม[๓] ซึ่งตัวยังอยู่จนทุกวันนี้ มรกตพระลักษณบุตรนายบุญมี ทั้งสองนี้แต่บทบาทและรูปพรรณหน้านั้นก็ไม่สู้งามถึงเมื่อออกโรงก็เป็นแต่ส่วมหน้าโขน แต่ครั้นมาเมื่อถึงทอดหลังเมื่อทรงอิเหนา พระเอกนางเอกก็ออกชื่อระบือลือเล่าแต่พันบุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธเป็นพระเอก เอมบุตรพระยาจักราราชมนตรีเป็นนางเอก ครั้นมาอีกสำรับเดียวก็เล่นลือปรากบุตรเจ้าพระยาพระคลังซึ่งตัวยังอยู่จนบัดนี้ เป็นพระเอกเป็นยักษ์บ้าง เป็นอุณากรรณบ้าง และศรีบุตรพระยาจันทบุรีเป็นจินดาหรา อำพา[๔] บุตรพระยาอินทรากรเป็นกาญจนา ตัวยังอยู่จนทุกวันนี้ กับช่วยบุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

---

(๑) ศรี สุดา คือเจ้าจอมมารดาศรี (ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณพี) เจ้าจอมมารดาพระเจ้าจักรจั่น และ พระองค์เจ้าบุบผา ในรัชกาลที่ ๒ เป็นธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์).

(๒) บ้อม สุดา ธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๑.

(๓) เพ็ง พระราม เป็นธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ต่างมารดากับบ้อม สุดา.

(๔) คือเจ้าจอมมารดาอำพา ในรัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์และกรมขุนวรจักรธรานุภาพ.

๒๖

ไม่ได้เป็นละคร เป็นแต่ทรงเห็นว่ารูปงาม ให้แต่งเป็นนางเชิญมยุรฉัตร แห่โสกันต์และแต่งเป็นนางเอกออกไปนั่งที่โรงละครบ้าง ไม่ได้รำ กล่าวที่เป็นนางเป็นละครรูปงาม ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงนี้

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงอิเหนาในทอดแรก โปรดให้แย้ม[๑] บุตรพระยานครสวรรค์ ทองดี เป็นพระเอกเป็นตัวอิเหนา เพราะได้ให้หัดมาแต่เดิม ทำบทท่าบาทร่าเต้นดี แต่คนทั้งปวงไม่เต็มใจถือว่ารูปพรรณดี นางเอกนั้นคือเอียม บุษบา เป็นนางเล็กค้างมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นบุตรสาวบิดาไม่มีบรรดาศักดิ์ แต่นางเอกนี้เล่าถือมากเห็นพร้อมกันว่าดีไม่มีตัวสู้ ตัวยืนเครื่องนั้นคนทั้งปวงเล่าถือนับถือ อิ่ม[๒] ๑ มาลัย[๓] ๑ เป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เมื่อเล่นละครครั้งนั้น ผลัดกันเป็นย่าหรัน ภายหลังโปรดให้เป็นอิเหนาบ้าง ทั้งสองนี้คนเล่าถือมากว่าดีทั้ง ๔ ทอออกชอมาน เดียวนี้ยังมีตัวอยู่หมด ถ้าจะเรียกตัวออกมาให้คนดูในเวลาเมื่ออายุย่างเข้า ๗๐ อยู่แล้วบัดนี้ คนเป็นอันมากก็จะคิดเห็นว่าคำให้การที่ว่ามาข้างต้นนี้จริง ยังน้อย บุตรเจ้าพระยาพลเทพ นิ่ม อีกนางหนึ่ง ครั้งนั้นเป็นสุหรานากง ปากคนดูก็ว่าไม่สู้กระไรนัก แต่ภายหลังผู้ที่รักตาชมว่าเป็นอัปสรมาแต่สวรรค์ การนั้นจะเห็นอย่างไรก็สุดแต่จะเห็น ยังถูกอิน ๑ ทองดี ๑ ดาวชาวเมืองหลวงพระบาง น้องเจ้าจอม

---

(๑) คือเจ้าจอมมารดาแย้ม ในรัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าหญิงมารยาตร.

(๒) อิ่ม เป็นธิดาพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน ไกรฤกษ์) กับคุณหญิงนก.

(๓) มาลัย คือท้าววรจันทร์ ในรัชกาลที่ ๔ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นท้าววรคณานันท์ อัพภันตรปตานี.

๒๗

มารดาลูกจัน[๑] คนก็ดูว่าดีมาก แต่ทองดีนั้นเห็นมากด้วยกันว่าดีจริง แต่สามคนที่ออกชื่อข้างหลังนี้ เดียวนี้ไม่มีตัวแล้ว ที่ออกชื่อมาทั้งปวงนี้เป็นละครสำรับใหญ่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สำรับกลางนั้นที่ใช้เป็นพระเอกนางเอกออกโรงอยู่ คือ จันสังข์ ชำเราะ ยุ่นสีดาหริอรจนา จันเสียง น้อยงอก มัสุรเสนา สัมฤทธิ์ เจ้าจอมมารดา[๒] ปรางจีน และที่ได้มาแต่วังหน้าอีก ปราง สายใจ อ่อน พระลักษณ์ และอื่นๆ สำรับเล็กคือทับทิมมงกุฎ เพ็ญแข และจันลอย และอื่นๆ ก็ในสามสำรับนี้ไหนจะดีกว่ากันอย่างไร ผู้ที่เห็นก็เห็นไปต่างๆ กัน แต่ลังเกตดูก็เหมือนจะสู้สำรับใหญ่ คือเจ้าจอมมารดาอิ่ม และท้าวรจนทร์ เอียมบุษบา และทองดีไม่ได้หมด เดียวนี้ยังมีตัวอยู่ก็แต่ล้วนชราแล้ว แต่ถ้าจะเรียกตัวมาดู ท้าวรจนทร์ กับเอียม ก็ตกสำรับใหญ่ไกลทีเดียว และอื่นๆ ยังอ่อนพระลักษณ์ และเพ็ญแข เดียวนี้ยังดูดอยู่บ้าง การว่ามาทั้งนี้ก็ให้เห็นเป็นใจความว่าในพระราชสำนักของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่าด้วยผู้หญิงรูปงามกับช้างเผือกเป็นของคู่กันดังนี้.

---

(๑) เจ้าจอมมารดาลูกจัน ในรัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าหญิงแม้นเชียน.

(๒) เจ้าจอมมารดาของกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ในรัชกาลที่ ๓.

๓. เรื่อง แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค

แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค คือส่วนที่โบราณเรียกว่าขอมแปรพักตร์ และจะว่าให้รู้ง่ายอีกอย่างหนึ่ง เขมรไทย คือเขตแขวงตั้งแต่ฝั่งน้ำปะดงข้างตะวันออกไปจนฝั่งข้างตะวันตกของทะเลสาบ ชื่อบ้านเมืองเหล่านั้นเป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง เป็นสองชื่อทั้งไทยทั้งเขมรบ้าง อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย เมืองประจิมเป็นชื่อเขมร เพราะอยู่ทิศตะวันตกของพระนครหลวง เมืองบางคางเป็นชื่อไทย เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตเขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทย ด้วยนัยน์ต่างๆเป็นตลอดไป เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้น ก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้างปนกันมาแต่โบราณจนทุกวันนี้ เหมือนอย่างเมืองนครเสียมราฐ ทุกวันเขมรเรียกว่านักกร แต่คำโบราณเขมรเรียกว่าเสียมเงยบบ้าง เสียมเรียบบ้าง ไทยเรียกว่าเสียมราฐ ตามคำเขมรโบราณ ก็คำนั้นแปลว่าเมืองไทยทำปลาแห้ง คือแต่ก่อนเป็นบ้านเมืองไทยทำปลาแห้งขาย อย่างเมืองฉะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่าเมืองแปดริ้วนี้ เขมรก็มามีอยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมืองส่วนนี้แต่ก่อนพงศาวดารตกขึ้นไป กรุงมหานครของเขมรอยู่ที่นครหลวง ใกล้กับเมืองเสียมราฐ ซากเศษเมืองเก่าปราสาทราชฐานเหลืออยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมื่อพวกไทยมีกำลังเจริญขึ้น ยกทัพไปรบกวนเนืองๆ ทำให้บ้านแตกเมืองเสียเป็นหลายครั้ง จนเจ้านายฝ่ายเขมรเห็นว่าเมืองนี้อยู่ใกล้ไทยนัก อีกอย่างหนึ่งรังเกียจว่าเป็นเมืองเก่า อาถรรพ์ของเจ้านายฝ่ายเขมรที่ตายแล้วซ้ำซากมา เป็นผลดลจิตให้หวงเจ้านายที่เป็นขุน

๒๙

ใหม่ ๆ ให้ตายเร็ว ๆ ง่าย ๆ บ่อย ๆ นัก จึงล่าเลิกถอยไปเสียข้างใต้ ก็ในจังหวัดวงเขมรเจือไทยนั้น เมื่อใดไทยมีกำลังมาก ก็ครอบงำออกไปจนหมดบ้างไม่หมดบ้าง เมื่อไรเขมรมีอำนาจขึ้นก็ครอบงำเข้ามาจนถึงเมืองนครนายก เมืองประจิม เมืองฉะเชิงเทรา ที่ไทยเรียกว่าบ้านนาบางคางแลแปดริ้วนั้นบ้าง ไพร่บ้านพลเมืองสองอย่างปะปนกันอยู่ดังนี้มานานแต่จังหวัดขอมแปรพักตร์นั้น ได้ตกเป็นของไทยทั้งสิ้นขาดทีเดียว จนเจ้านายฝ่ายเขมรหรือญวนก็เกินเข้ามาไม่ได้เลยทั้งสิ้น ตั้งแต่เมืองปัตบองเมืองนครเสียมราฐเข้ามาดังนี้นั้น ตั้งแต่ต้นพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๗๘๒ นั้นมาจนบัดนี้ ในเขตต์แขวงแผ่นดินขอมแปรพักตร์ทวามานี้ ไทยได้ไปตั้งบ้านตั้งเมืองถึงใหม่หลายเมือง คือมงคลบุรี ศรีโสภณ วัฒนานคร อรัญญประเทศ ถึงเมืองปัตบอง เมืองเสียมราฐ แต่ก่อนก็ไม่มีป้อมแลกำแพง ฝ่ายไทยได้ไปสร้างขึ้นเกือบสามสิบปีมาแล้ว ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๑

ส่วนที่ ๒ เรียกว่าเขมรบ่าดง แผ่นดินแดนต่อนครหลวงนครขึ้นไปข้างเหนือ และเป็นเมืองอยู่บัดนี้ มีอยู่ ๓ คือ พุไทยสง ๑ สุรินทร์ ๑ สังข์ ๑ พุไทยสมันอีกเมือง ๑ แต่เป็นเมืองไม่มีคน ในเมืองเหล่านี้เขมรกับลาวปนกัน ยังเมืองพิมายอีกเมืองหนึ่งนี้เป็นเขมร ปราสาทร้างของเขมรก็ยังมี แต่บัดนี้เป็นแต่เมืองลาวกับไทยอยู่ ไม่มีเขมรเลย ก็เมืองเขมรบ่าดงหรือเขมรลาวนี้เป็นของไทยขาดทีเดียวมานานแล้ว ไม่รู้ต้น ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๒

ส่วนตั้งแต่ฝั่งตะวันออกทะเลสาบไปแลฝั่งเหนือฝั่งใต้ของทะเลสาบเล็กน้อยจนสิ้นแขวงเมืองปัตบองเมืองนครเสียมราฐนี้ด้วย คือตั้งแต่

๓๐

แขวงเมืองโบสัด (โพธิสัตว์) แลเมืองกมปงส่วายลงไป จนกระทั่งแยกทะเลข้ามทพนมเปญ แลขึ้นไปตามลำน้ำจาม จนสิ้นแขวงเมืองสมบุกสมบูรณ์ ซึ่งต่อกับเมืองเชียงแตง เป็นเมืองลาว แลฝั่งทะเลใหญ่ตั้งแต่เมืองกะพงโสมลงไป จนกระทั่งเมืองพุไทยมาศ ส่วนเท่านเรียกว่าเขมรใหญ่บ้าง เรียกว่าเขมรละแวกบ้าง เจ้านายฝ่ายเขมรททิ้งนครหลวงลงไปได้อยู่มา แลตั้งเมืองในที่ต่าง ๆ หลายแห่งหลายตำบล เมืองเหล่านมชื่อเป็นเขมรล้วน ไม่มชื่อไทยสับมาแต่ก่อน เจ้านายฝ่ายเขมรบางทีกตั้งตัวเป็นใหญ่ ไม่ได้ขึ้นไทยขึ้นญวน บางทีกออนน้อมข้างไทยปฏิญญาว่าขึ้นแก่ไทยบ้าง บางทีกออนน้อมแก่ญวนปฏิญญาว่าขึ้นแก่ญวนบ้าง บางทีกออนน้อมอยู่ทั้งสองข้างบ้าง ไทยกดญวนกด เมื่อเวลาไรเจ้านายฝ่ายเขมรมาปฏิญญาว่าขึ้นกรับว่าเป็นเมืองขึ้นของตัว แต่ทแทกจับเข้าไม่ถนัดนักทั้งสองข้าง ถ้าข้างไหนจับหนักเข้า คือจะเอาให้ได้ดังใจ ก็คงเกิดวุ่นวายไปต่าง ๆ เป็นแต่ประคับประคองกล้อม ๆ แกล้ม ๆ อยู่ จะกดเอาเป็นของตัวจริงอย่างส่วนที่ ๑ ที่ ๒ เป็นของไทยแททเดียวนนไม่ได้ ในส่วนนคนเป็นเขมรเป็นพนไปทั้งนน ชาตอนภาษาอนเข้าไปปะปนบ้างเล็กน้อย ส่วนนเป็นส่วนที่ ๓

กยังอกส่วนหนึ่งนน เรียกว่าเขมรญวนบ้าง เขมรโคบ้าง เขมรจามบ้าง คือแผ่นดินเขมรตั้งแต่เมืองพนมเปญลงไป หรือข้างฝั่งทะเลตั้งแต่พุไทยมาศลงไปจนสุดแหลม บ้านเมืองเหล่านี้ คนเป็นเขมรบ้าง ญวนบ้าง แขกจามบ้าง ชื่อเมืองทั้งปวงก็มักเป็นสองชื่อ ชื่อเขมรชื่อ ๑ ชื่อญวนชื่อ ๑ เหมือนอย่างพนมเปญเป็นชื่อเขมร นามวันเป็นชื่อญวน โรงคาราเป็นชื่อเขมร ไต้หงนเป็นชื่อญวน มัจรุกเป็นชื่อเขมร โจดก

๓๑

เป็นของญวน บรรทายมาศเป็นของเขมร ฮ่าตีนเป็นของญวน ในเมืองเหล่านั้น ครั้งเจ้าองค์จันไปพึ่งญวนขึ้นแก่ญวน ตั้งเมืองพนมเปญ ที่ญวนเรียกว่านามวานเป็นเมืองหลวง ในส่วนนั้นที่พึ่งญวนก็เข้ามาเอาเป็นของญวนโดยมาก ถึงยามเมื่อเจ้านายฝ่ายเขมรเข้าข้างไทย ไทยได้ช่วยไปรบกับญวน ก็ได้ไปเพียงพนมเปญ ไม่ได้ไปต่อลงไปอีก ทางทะเลเมื่อไทยได้ไปรบ ก็ได้ไปเพียงบรรทายมาศและโจดก ไม่ได้ไปต่อไปอีก เมืองบรรทายมาศที่เรียกว่าฮ่าตีนนั้น แผ่นดินเจ้าตากสินก่อนพระบรมราชวงศ์นี้ไป ยกทัพเรือไปตีมาเป็นของไทยได้ แล้วตั้งเจ้าเมืองไว้ เอาเป็นเมืองขึ้นของไทยสืบมา จนพระบรมราชวงศ์นี้เกือบ ๓๐ ปีมาแล้ว ครั้นภายหลังเจ้าเมืองที่ไทยตั้งไว้ตายลง เจ้าเวียดนามญาลวง ครั้งนั้นยังเป็นเจ้าอานัมก๊กอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน เอาญวนมาตั้งเป็นเจ้าเมืองเสีย แล้วมีหนังสือทูลขอเข้ามาว่า เมืองนั้นอยู่ไกลกรุงเทพ ฯ ถ้าเจ้าเมืองตายลง ไม่มีใครว่ากล่าว ราษฎรก็เป็นโจรผู้ร้ายรบกวนกันวุ่นวาย จะขอพระราชทานไปขึ้นแก่เมืองไซ่ง่อน ก็ครั้งนั้นเจ้าอานัมก๊ก เพราะเป็นผู้ได้มาพึ่งพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพ ฯ นานหลายปี เมื่อกลับออกไปอยู่เมืองไซ่ง่อน รบกับญวนฝ่ายเหนืออยู่นั้น ก็ปฏิญญาว่าเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ จัดดอกไม้ทองเงินถวายอยู่ เพราะดังนั้นจึงโปรดพระราชทานยกให้ การบ้านเมืองในส่วนนั้น เป็นของเขมรเท่าใด เป็นของญวนเท่าใด ข้างไทยก็ไม่ได้ความถนัดเลย ส่วนนี้เป็นส่วนที่ ๔

กับด่านฝรั่งเศสมาได้เมืองไซ่ง่อนแล้ว ก็ที่ในส่วนนั้นเท่าไรจะเป็นของฝรั่งเศส เท่าไรจะเป็นของญวน ข้างฝ่ายไทยก็ยังไม่ทราบถนัด

เลย ฝรั่งเศสเข้ามาทำสัญญากับเจ้านายฝ่ายเขมร ๆ ยอมจะอยู่ในบำรุงฝรั่งเศส ฝ่ายไทยแต่แรกยังไม่สู้เข้าใจ ฝ่ายเขมรก็มาปฏิญญาว่าเป็นเมืองขึ้นไทยอยู่ เพราะไทยได้ทำนุบำรุงมานาน เจ้าแผ่นดินเขมรองค์ก่อน ๆ ลงมาก็ได้อยู่ในเมืองไทยมาแต่ก่อนนาน ไทยได้อุปถัมภ์ค้ำชูออกไปให้ได้เป็นเจ้า และบ้านเมืองเกิดวุ่นวาย ไทยได้ช่วยระงับในเร็ว ๆ เพราะการยังไม่สู้เข้าใจกันถนัด จึงคิดผิด ๆ ไปบ้าง พูดผิด ๆ ไปบ้าง บัดนี้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทย ปรึกษาเห็นพร้อมกันกับกงสุลฝรั่งเศสว่าเมืองเขมรที่เป็นส่วนที่สาม เรียกว่าเขมรใหญ่ เป็นที่ครอบครองของเจ้านายฝ่ายเขมรอยู่นั้น ถึงเจ้านายฝ่ายเขมรปฏิญญาว่าขึ้นไทย ไทยก็จับไม่ถนัดว่าไม่ถนัด เหมือนอย่างส่วนที่ ๑ ที่ ๒ ที่ชนชิดเมืองไทยจนตกเป็นของไทยแท้ขาดมานานแล้วนั้นได้ ถ้าแม้นจะว่าเขตแดนที่เจ้านายฝ่ายเขมรครองอยู่นั้น เป็นเมืองขึ้นของไทย เมื่อต่อเขตแดนกับฝรั่งเศสที่มีเหตุเกี่ยวข้อง จะต้องมาต่อว่าแก่ไทย ไทยอยู่ไกลจะไปบังคับบัญชาว่ากล่าวความที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส เขมรก็จะทำตามบ้างไม่ทำตามบ้าง ก็จะเป็นความยากลำบากแก่ไทยและฝรั่งเศสทั้งสองข้างเนือง ๆ ไปไม่รู้วาย อนึ่ง ข้างญวนเขาก็เถียงว่าเมืองเขมรส่วนที่ ๓ ที่เจ้านายฝ่ายเขมรครองอยู่นั้นเป็นเมืองขึ้นของเขา เพราะเจ้านายฝ่ายเขมรเคยไปพึ่งเขาอยู่หลายครั้งมาแต่ก่อน ถึงเมื่อมาพึ่งไทยก็ยังไปถวายบรรณาการอ่อนน้อมแก่เขาอยู่ ก็บัดนี้ญวนยอมยกเมืองฝ่ายใต้ให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว ก็ยอมอำนาจในเมืองเขมรให้แก่ฝรั่งเศสด้วย เมื่อแต่ก่อนฝรั่งเศสยังไม่มาได้เมืองไซ่งอนนั้น เจ้านายฝ่ายเขมรถึงปฏิญญาว่าขึ้นแก่ไทยแล้ว ก็ยังมาปรับทุกข์กับไทย ว่าเมืองเขมรอยู่ใกล้ญวนนัก อยู่ไกลไปแต่เมืองไทย ต้องอาศัยค้าขายกับเมืองญวน ถ้าไม่ไปอ่อนน้อมต่อเมืองญวนจะไปค้าขายในแผ่นดินญวนที่อยู่ใกล้ก็ยาก ก็จะต้องรบกวนกันไปไม่รู้

๓๓

วาย จะขอให้ไทยยอมให้เขมรแต่งบรรณาการไปถวายอ่อนน้อมต่อเมืองญวนเล่า เพื่อจะได้ค้าขายกับเมืองญวนสะดวก ฝ่ายไทยก็เห็นจริงด้วยเขมร จึงยอมให้เขมรไปบรรณาการเมืองญวน สามปีครั้งหนึ่ง เขมรก็ได้รับช่อตั้งและดวงตราสำหรับตำแหน่งมาแต่เมืองญวนด้วย การเรื่องนี้เบนจริง การนั้นฉันใด ถึงครั้งนี้เมืองเขมรส่วนใหญ่ที่เจ้านายฝ่ายเขมรครอบครองอยู่นั้น ก็เขตต์แดนต่อติดตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเบนของฝรั่งเศส มากกว่าใกล้ข้างไทย โดยถ้าฝรั่งเศส์จะยอมให้เบนเมืองขึ้นข้างไทย ๆ ก็ต้องเบนเหมือนนายประกันเจ้านายฝ่ายเขมรนี้อยู่ ถ้าไปผิดอะไรกับฝรั่งเศส์ ไทยก็จะพลอยผิดด้วย จะช่วยเถียงแทนก็ยาก เพราะเบนการใกลตา จะบังคับบัญชาก็ไม่สู้ถนัดนัก เหมือนเมืองขึ้นชั้นในที่ใกล้ชิด เพราะฉะนั้นเมื่อฝรั่งเศส์จะรับทำนุบำรุงเจ้านายฝ่ายเขมร ไทยก็ยอม ด้วยคิดเห็นตามเหตุผลที่ควรจริง ๆ เพราะฝรั่งเศส์มีอำนาจมาก จะบังคับบัญชาเมืองเขมรที่อยู่ใกล้ได้มากกว่าไทยที่อยู่ไกลและมีอำนาจน้อย เมืองฝรั่งเศส์กับไทยก็เบนไมตรีกันอันดีมิได้มีความผิดต่อกันเหมือนอย่างเมืองญวน บัดนี้ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยกับกงสุลฝรั่งเศส์ ปรึกษากันตกลงทำใบยอมกันแล้ว ว่าให้เมืองเขมรซึ่งเบนส่วนที่ ๓ ที่ ๔ ออกชื่อมานั้นอยู่ในทำนุบำรุงฝรั่งเศส์ ไทยจะไม่ด่วงว่าด่วงกล่าวอะไรแก่เจ้านายและผู้ครองเมืองเขมรเลย จะคงรักษาแต่ส่วนที่ ๑ ที่ ๒ ซึ่งชิดและเป็นของไทยมานานแล้ว และได้ไปสร้างบ้านสร้างเมืองลงไว้ เป็นแต่ให้เจ้านายฝ่ายเขมรมาคำนับแก่ไทยฝ่ายหนึ่ง ฝรั่งเศส์ฝ่ายหนึ่ง ให้สมควรแก่เกียรติยศ์เมืองใหญ่ การทำนุบำรุงเจ้านายฝ่ายเขมรนั้น เป็นธุระของฝรั่งเศส์ การปรึกษาตกลงกันด้วยเหตุผลดังนี้.

---

๔. เรื่องแหวนนพเก้า

จดหมายกำหนดว่าด้วยเครื่องประดับสำหรับยศในสยาม ธรรมเนียมเดิมฝ่ายสยาม มีเครื่องประดับยศอย่างใหญ่ในพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และพระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่อยู่อย่างหนึ่งเห็นชอบกลอยู่ที่ว่าพอสมควร แม้นจะส่งไปแสดงความยินดีและราชไมตรีเป็นเกียรติยศแด่พระเจ้าแผ่นดินและราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่และเสนาบดีผู้ใหญ่ในบ้านเมืองอื่น ให้ยินดีรับเป็นเครื่องราชอิสริยยศและเครื่องสำคัญยศที่ใช้ต่างว่าได้ไปจากพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายสยาม ก็พอจะใช้ไปได้ ไม่ขัดตาแปลกตานัก อันนี้มธรรมเนียมในสยามมาแต่เดิม ว่าให้มีวงแหวนทองคำเป็นทองเนื้อสูงอย่างเอก คือทองแรบางตะพานกด หรือทองทุหุงชำระจนสนิมออกดี เป็นอย่างเอกอย่างดี หนักกึ่งตำลึงบ้าง สิบสลึงบ้าง สามบาทบ้าง ทำทั้งแท่งไม่โพรงใน ตีให้แน่นดีแล้วขุดหลุมพลอย ๙ แห่ง แล้วจึงฝังพลอย ๙ อย่าง ที่ ๑ เพชร ที่ ๒ ทับทิม ที่ ๓ มรกต ที่ ๔ เพทาย ที่ ๕ บุษย์ ที่ ๖ นิล ที่ ๗ มุกดา ที่ ๘ โกเมน ที่ ๙ ไพฑูรย์ แล้วประดับเพชรเล็ก ๆ เป็นเม็ดสองข้างบ้าง เป็นลายต่าง ๆ สองข้างบ้าง ทำให้งามดีแล้วร้อยไว้ในประคดที่คาดกับเอว พระเจ้าแผ่นดินทรงและพระราชทานให้ผู้มบรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ ตั้งแต่ผู้เป็นที่สองพระเจ้าแผ่นดินลงไปจนเสนาบดี เมื่อเวลาการพิธีซึ่งสมมติว่าเป็นมงคลผู้ใหญ่จะได้ทำ คือตัดจุกเด็กและเจิมจุฬาเครื่องหอมและรดน้ำอวยชัยให้พร ในที่แต่งตั้งฐานันดรและการบ่าวสาว และวางศิลาแรกในที่ก่อตึกก่ออิฐแพงและบ้อมใดๆ ที่พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ใหญ่แทน

พระเจ้าแผ่นดิน จะได้ถวายมือเป็นฤกษ์ ผู้ถวายมือทำการมงคลนั้น ย่อมเอาวงแหวนนั้นสอดในนิ้วชี้มือขวา แล้วทำการมงคลนั้น ๆ ก็การที่คาดแหวนสอดในประคตนั้น เป็นที่สำแดงยศของผู้ใหญ่ในสยามแต่โบราณมา

ในทุกวันนี้ มีผู้ยังได้ใช้เครื่องยศแหวนอย่างนั้นอยู่แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหญ่ ๑ พระองค์ที่สอง ๑ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ทั้งสามนี้เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ ๑ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ๑ ทั้งสองนี้เป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนนรานุชิต ๑ กรมหมื่นอมรมนตรี ๑ ทั้งสองนี้เป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาพระคลังว่าการต่างประเทศ ๑ เจ้าพระยาภูธราภัยสมุหนายก ๑ ทั้งสามนี้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ มีอยู่ ๑๑ เท่านี้

และแหวนพลอย ๙ อย่าง ๆ นี้ ฝ่ายสยามนับถือว่าเป็นมงคลใหญ่หลวง อนึ่งของสำหรับพนักงานผู้ปฏิบัติพระเจ้าแผ่นดินถวายเครื่องใหญ่คือถูกต้องที่สุงในเวลาต้องการ มีอยู่ในส่วนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่สองวง ในพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ สองวง แหวนนั้นประดับพลอย ๙ อย่างเหมือนกัน แต่ไม่มีเครื่องเพชรข้าง ๆ และถวายราชาวดีให้ผิดเครื่องยศ และเล็กย่อมกว่าเครื่องยศ แหวนสองวงนั้น สำหรับเจ้าพนักงานสอดสวมในนิ้วเมื่อเวลาถวายเครื่องใหญ่ ไม่ว่าใครประจำก็ตาม การอันนี้มีบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ ตลอดไปจนราษฎรทั่วไป ก็ทำขึ้นไว้ใช้สอยบ้างในการมงคล แต่เพราะเป็นของถวายผิดกันกับเครื่องยศ หรือเป็นแต่ทองเปล่าไม่มีเพชรประดับข้าง และเล็กย่อมกว่าแหวนเครื่องยศ ก็หาได้มีกฎหมายห้ามปรามไม่แต่โบราณมา ผู้ที่เขามีเขาก็ใช้แต่ในเวลาทำการมงคลของพระ

๓๖

คือตัดจุกและเจิมจุณเครื่องหอมและการอื่น ๆ ไม่ได้มีใครล่อดประคต
คาดอย่างเครื่องยศ ครั้นมาบัดนี้พระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชกาลปัจจุบันนี้
เมื่อต้องเสด็จกับชาวต่างประเทศ ได้ลับทราบว่าในประเทศต่าง ๆ มี
เครื่องยศสำหรับสำแดงตำบัยศอย่างสูง และตำบัยนั้น ๆ ถวายมา ด้วยทำ
เป็นดาวและดอกจันทน์และรูปต่าง ๆ ตามบัญญัติในเมืองนั้น จึงได้คิดตาม
ราชบัญญัติ ให้ทำดอกจันทน์ประดับด้วยพลอย ๙ อย่างนั้นขึ้น เพื่อจะให้
ประดับในหน้าเสื้อ เป็นสำคัญยศอย่างสูง ครั้นทำขึ้นแล้วก็ได้ไว้ทรงด้วย
พระองค์ดอกหนึ่ง พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งเป็นพระเจ้า
แผ่นดินที ๒ ดอกหนึ่ง พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ดอก
หนึ่ง พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ที่สองดอกหนึ่ง ครั้นพระเจ้า
ลูกยาเธอพระองค์ที่สองสิ้นพระชนม์แล้ว จึงพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ
พระองค์ที่สามให้ทรงต่อมา ยังทรงพระราชดำริจะพระราชทานต่อไป
ในท่านผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศแหวนประดับพลอย ๙ อย่างนั้นให้
ทั่ว การทำไปยังหาตลอดไม่ ครั้นเมื่อปีกุน เบญจศก ศักราช ๑๒๒๕
ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๖๓ ได้ทรงรับเครื่องราชอิสริยยศแครนกรอส
แด่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงยินดีมา จึงได้ทรงพระราชดำริให้
ช่างทำจอกจันทน์ประดับพลอย ๙ อย่าง และประดับเพชรเป็นบริวาร
อาการคล้ายกับเครื่องที่ทรงด้วยพระองค์แต่ทำให้เบื้องกว่าที่ทรง แล้วได้
ทรงพระราชดำริให้ทำคางคาวถวายมา โดยเลียนอย่างคางคาวห้อย ซึ่ง
สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงยินดีมานั้น เปลี่ยนแต่รูปตราและ
พระพักตร์พระเจ้าแผ่นดินและรูปมงกุฎให้เป็นอย่างสยาม ได้ทรงยินดี
ออกไปยังสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เมื่อปีชวด ฉศก ศักราชสยาม

๓๗

๑๒๒๖ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๖๔ สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้มีพระราชสาส์นตอบรับเข้ามาแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงสดับทรงพระโสมนัสมาก บัดนี้ทรงพระราชดำริจะตั้งกฎหมายอย่างธรรมเนียมเครื่องประดับและเครื่องสำคัญยศของผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งควรจะพระราชทานแก่ผู้มียศต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักรและชาวต่างประเทศที่มีความชอบ ก็ทรงพระราชดำริขึ้นได้แต่รูปช้างเผือกที่เป็นสำคัญของแผ่นดินสยาม และรูปพระมหามงกุฎที่เป็นสำคัญพระนามพระองค์แต่เดิมมา จึงได้ทำขึ้นเป็นตัวอย่างบ้างแล้ว แต่ยังทรงพระราชดำริจะทำต่อไป ให้เป็นที่สำแดงตำดับยศบรรดาศักดิ์ฝ่ายสยามให้ครบต้องตามธรรมเนียมเดิมด้วย แต่ยังคิดไม่ตลอด ด้วยจะต้องทำให้แข็งยายยักต่างๆกัน เพราะธรรมเนียมตำดับยศฝ่ายสยาม มีที่สังเกตอยู่ ๓ อย่าง ด้วยหมวกเสื้อและเครื่องนุ่งห่มอย่างหนึ่ง ด้วยคำนำหน้าชื่ออย่างหนึ่ง ด้วยศักดินาคืออำนาจที่จะหวงที่ดินเป็นที่ไร่นาของตัวอย่างหนึ่ง ก็และเครื่องนุ่งห่มหมวกเสื้อนั้นเป็นของแปลกศาชาวต่างประเทศจะใช้ไม่ได้ เมื่อจะทำเครื่องประดับห้อยหน้าอกเป็นสำคัญ จะต้องคิดย่นอักษรคำนำหน้าชื่อ และประมาณศักดิ์ที่จะหวงนานั้นเข้า อนึ่งประมาณศักดิ์ที่จะหวงนานั้น จะใช้ได้แต่ผู้ที่อยู่ในแผ่นดินสยาม ที่จะใช้ทั่วไปเมืองอื่นได้ก็แต่คำนำหน้าชื่อ ถึงธรรมเนียมเดิมเมืองประเทศราชที่อยู่ใกล้เคียงพึงพึงต่างแต่งไปจากสยาม ประมาณศักดิ์ที่จะหวงที่ดินก็ไม่มี มีแต่คำนำหน้าชื่อเครื่องนุ่งห่ม ถึงกระนั้นก็แปลก ๆ กันกับการในสยาม ย่อมเป็นไปตามการที่เขาสังเกตกันในเมืองนั้น ๆ

๓๘

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ได้ทรงจัดเครื่องแหวนประดับพลอย ๙ อย่าง ซึ่งเป็นเครื่องยศอย่างสูงอย่างโบราณกับประคดสำหรับคาดกับแหวน กับเครื่องราชอิสริยยศซึ่งทำให้มีรูปช้างเผือกและรูปมงกุฎตามพระราชดำริขึ้นใหม่ เสร็จแล้วเข้าหีบส่งทรงยินดีออกมาเพื่อจะให้สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงรับไว้ทอดพระเนตร เมื่อจะทรงเห็นควรประการใดก็สุดแต่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่จะโปรด อนึ่งทรงพระราชดำริว่า ประคดทำมาแต่ใหญ่คิดอยู่ปลายอย่างฝรั่งเศสนั้น ถ้าสายก็เห็นมีห่วงทำด้วยไหมสวมเข้าไว้ ก็ถ้าจะยกห่วงทำด้วยไหมเสีย สวมวงแหวนประดับพลอย ๙ อย่าง ซึ่งเป็นเครื่องยศเก่าอย่างสยาม ใช้แทนวงแหวนที่ทำด้วยไหมได้แล้วจะเป็นดีทีเดียว

---

๕. เรื่องนับปีตามสุริยคติกาล

สังเกตเรียกว่าปี ๆ มีหลายอย่าง ปีซึ่งจะใช้ในการกำหนดหนุนทุ่มโมงให้แน่นต้องใช้ปีที่ชื่อว่า “สมา” คือเท่ากันทุกปี คิดปีละสามร้อยหกสิบห้าวันกับเศษที่ว่าโดยหยาบ ๆ ว่าหกโมง ในคำนวกโหรทั้งสำรับก็เอาสุริยยาตราคำนวณละเอียดออกไป ก็จะเห็นว่าหกโมงกว่าถึงสิบสองนาทีเศษ และซึ่งคำนวณดังนี้ก็ชอบอยู่ในที่จะว่าพระอาทิตย์ดำเนินถึงดาวฤกษ์ประจบรอบที่เท่าตามโหรในสยามประเทศไทยเราเคยทำเลขหมายใช้กำหนดสงกรานต์นั้น แต่ในลักษณะที่จะใช้ทุ่มโมงนี้ จะเอาตามนั้นทีเดียวไม่ได้ และการใช้กำหนดทุ่มโมงที่จะทำให้กลางวันมากกลางคืนน้อย กลางคืนมากกลางวันน้อยต่างไปนี้ เป็นเพราะดวงพระอาทิตย์เดินบัดไปเหนือไปใต้ทุกวันตามกำหนด เมื่อพระอาทิตย์จะมาซ้ำที่เก่าในระยะนั้น ๆ ที่ทางบัดเหนือบัดใต้ในกำหนดสามร้อยหกสิบห้าวันกับเศษหกโมงหย่อนอยู่เล็กน้อยอีก หาเหมือนกันอย่างสงกรานต์นั้นไม่ เพราะฉะนั้นโหรทั้งข้างสงกรานต์ อย่าเพ่อคิดว่าผิดกด ว่าหย่อนกด ก็ชวกำหนดอาทิตย์บัดเหนือบัดใต้ เมื่อไปข้างเหนือแล้วกลับมาสุดข้างเหนือกด ไปข้างใต้แล้วกลับมาสุดข้างใต้อีกกดมากำหนด ถ้าจะนับเป็นโมงได้แปดพันเจ็ดร้อยหกสิบหกโมง หย่อนนาทีเล็กน้อย แต่เมื่อครั้นจะบอกลักษณะในคิดดังนาฬิกาตามกำหนดละเอียดทั้งระยะนับตามชั่วโมง ผู้ที่ทำการในโรงนาฬิกา ก็จะคิดนับสังเกตยากไป เพราะฉะนั้นจะขอบอกไว้หยาบ ๆ แต่ได้นับวัน เมื่อนับเอาเป็นวันแล้วดังนี้ปีหนึ่งก็ได้สามร้อยหกสิบห้าวันมีเศษหกโมงหย่อน ๆ เศษหกโมงหย่อน ๆ

๔๐

นั้น จะขอลดเลี่ยก่อน นับแต่สามร้อยหกสิบห้าวันไปสามปี ครั้นถึงบุตร์ เศษหกโมงทุกปีนนผสมกันเข้าได้ ๒๕ โมงหย่อน ๆ เกือบครบวัน เพราะฉะนั้นในปีนั้น จึงขอเพิ่มเติมใส่ให้นับเป็นสามร้อยหกสิบหกวัน ด้วยนัยนี้พึงรู้เถิด นับปี "สมา" เป็นอย่างหยาบนับสามร้อยหกสิบห้าวันไปสามปีแล้ว บุตร์นับสามร้อยหกสิบหกวัน นับอย่างนี้เสมอไป ถึงจะไม่ถูกกับลักษณะกรมจุฬศและสุริยยาตรากฎหมายก็เถิด อย่าเอาฉะบับโน้นมาว่าวุ่นวาย ระยะตำรานี้ปีหนึ่งสามร้อยหกสิบห้าวัน (๓๖๕ วัน) สองปีเจ็ดร้อยสามสิบวัน (๗๓๐ วัน) สามปีพันเก้าสิบห้าวัน (๑๐๙๕ วัน) สิบเป็นพันสี่ร้อยหกสิบเอ็ดวัน (๑๔๖๑ วัน) นับเสมอไปดังนี้ทุกระยะสิบเถิด เมื่อได้ครบ ๒๔ ระยะ ๆ ละสิบ ๆ ก็เป็น ๘๖ ปี คิดเป็นวันสามหมื่นห้าพันหกสิบสี่วัน (๓๕๐๖๔ วัน) ต่อนั้นไปอีกสิบจึงครบร้อยปี ก็ในบทครบร้อยปีนี้ สิบในระยะนี้อย่าเพิ่มวันหนึ่งเลย เอาแต่สามร้อยหกสิบห้าวันเสมอกันทุกปีทั้งสิบ จึงคิดผสมวันสามหมื่นหกพันห้าร้อยยี่สิบสี่วัน (๓๖๕๒๔ วัน) เท่านี้เป็นร้อยปีแรกเรียกว่า "ปถมสมาสดก" แล้วนับร้อยปีเช่นอย่างระยะนั้นต่อไปอีกเหมือนกัน เรียกว่า "ทุติยะสมาสดก" เป็นวันได้เจ็ดหมื่นสามพันสี่สิบแปดวัน (๗๓๐๔๘ วัน) แล้วนับไปอีกร้อยปีตามระยะเช่นนั้นเหมือนกันอีก เรียกว่า "ตะติยะสมาสดก" เป็นวันได้ แสนเก้าพันห้าร้อยเจ็ดสิบสองวัน (๑๐๙๕๗๒ วัน) แล้วใส่เข้าอีกร้อยปี เป็นบท ๔ แปลกกว่าสามร้อยปีข้างหลังมวนเพิ่มอีกวันหนึ่งในบทครบร้อย จึงเป็นวันในร้อยปีนี้ ระยะนี้สามหมื่นหกพันห้าร้อยยี่สิบห้าวัน (๓๖๕๒๕ วัน) เรียก "จตุตถะสมาสดก" เอาวันของจตุตถะสมาสดกนี้ไปผสมกับวันข้างสามสดกข้างต้นนั้น

๔๑

เป็นวันได้แสนสี่หมื่นหกพันเก้าสิบเจ็ดวัน (๑๔๖๐๙๗วัน) ประชุมสี่ร้อยปีนี้เรียกว่า "สมาสัดกจตุกะ" ก็เมื่อออกสี่ร้อยปีครบเช่นนี้ ผะสมกันเข้าเป็นแปดร้อยปีก็ได้ สองแสนเก้าหมื่นสองพันร้อยเก้าสิบสี่วัน (๒๙๒๑๙๔ วัน) ผิดกันกับวันที่บังคับในคัมภีร์สุริยยาตราถึงสิบสามวัน เพราะในสุริยยาตรานั้น มีบังคับว่า ๒๙๒๒๐๗ เป็นกำลังหรคุณในแปดร้อยปีครั้งสุริยยาตรานั้นถูกตามทางอาทิตย์เดินถึงดาวฤกษ์ ซึ่งว่าตามตำรานั้นว่าตามดวงอาทิตย์บัดเหนือบัดใต้ ซึ่งไม่มีในสุริยยาตราโหร อย่านินทาว่าติเตียนพระอาจารย์ ติเตียนโบราณเลย ว่าคนละตำรา คนละทางดอก ดวงอาทิตย์เวลาเที่ยงต่ำไปข้างใต้เป็นที่สุดในวันใด นับแต่วันนั้นมาให้ได้แปดสิบเก้าวันเรียงไปสามปีในบทสี่ ที่บังคับให้เพิ่มวันดังว่าแล้วนั้น ให้นับเป็นเก้าสิบวัน เรียกว่า "สีสระฤดู" เมื่อสุดวันสีสระฤดูแล้ว ให้นับไปอีกเก้าสิบสามวันเสมอกันทุกปี เรียกว่า "นิทาฆะฤดู" ในวันที่สุด นิทาฆะฤดู เวลาเที่ยงพระอาทิตย์โอนไปข้างเหนือเป็นที่สุด เบื้องหน้าแต่นั้นลงกลับมาใต้นับแต่วันที่สุด นิทาฆะฤดู ไปเก้าสิบสี่วัน เรียกว่า "วสันตะฤดู" ให้นับแต่หน้าวันที่สุดวสันตะฤดูไปแปดสิบเก้าวันเสมอทุกปี เรียกว่า "สะระทะฤดู" ถึงวันที่สุดสะระทะฤดูแล้ว พระอาทิตย์เวลาเที่ยงคงต่ำข้างใต้เป็นที่สุด ไม่ต่ำไปกว่านั้นเป็นแน่ดังนี้แล้ว ฤดูสีสระ ๘๙ วัน ฤดูนิทาฆะ ๙๓ วัน ฤดูวสันต์ ๙๔ วัน ฤดูสะระทะ ๘๙ วัน รวมเป็นสามร้อยหกสิบห้าวัน เมื่อในบทสี่เอาฤดูสีสระเป็นเก้าสิบวัน รวมเป็นสามร้อยหกสิบหกวันตามระยะโน้น เมื่อจะชี้ลงด้วยปัจจุบันกาล บัดนี้เภาะสัปตศก วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้นสิบห้าค่ำ วัน ๒ เดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๗ ที่แล้วไปนั้น เป็น

๔๒

ฤดูสระ ซึ่งนับแต่เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ มีเดือนละ ๒ ฤดู ๆ ละ ๔ เดือน ๆ ละ ๓๐ วัน ๑ ปี มี ๑๒ เดือน ๓๖๐ วัน ๑ ปี มี ๑๓ เดือน ๓๙๐ วัน

ถ้าจะย้อนกล่าวไปนับแต่ต้น ปถมสมาสดกมานั้น ก็จะต้องไปนับต้นแต่ปีกุน เอกศก (แต่ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม) จุลศักราช ๙๖๑ มา ก่อนปีเถาะสัปตศกขึ้นไปถึง ๒๕๖ ปี แต่ซึ่งว่าท่านจะให้รู้ต้นปลายซึ่งจะให้นับไปภายหน้านับแต่ปีมะโรง อัฐศกนั้นไป จนถึงปีมะเส็ง (๑๔๔) ต่อไปข้างหน้าจึงจะสิ้นระยะสมาสดกจตุกะหนึ่ง เมื่อจะนับไปดังนี้ถึงหลายร้อยปีก็จะไม่คลาดเลย ซึ่งว่านี้หยาบ ๆ แต่พอเข้าใจง่าย แต่การคำนวณนั้นได้ทำละเอียดแล้วอย่างเทียบเลย.

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๙

หมวดปกิณณกะ ภาค ๒

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

หม่อมสาย ศรีชวัย ณอยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ ๒๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

หน้าว่าง

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสาย ศรีธวัช ณอยุธยา (สิงห์สุวิช) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๒๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒ ม.ร.ว. สุรธวัช ศรีธวัช ผู้เป็นบุตร ได้มาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ ประชุมพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ ๔ หมวดปกิณณกะ ภาค ๒ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนั้น กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ หมวดปกิณณกะ ภาค ๒ นี้ มี ๑๘ เรื่อง กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ตรวจสอบและคัดจากสมุดไทยดำ ซึ่งเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ ๑๖ เรื่อง คัดจากหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒๓ พ.ศ. ๒๔๗๘ หน้า ๕๒๘–๕๓๑, ๑ เรื่อง จากหนังสือ พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๙ หน้า ๑๘–๒๐, ๑ เรื่อง

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้คัดออกนำมาจัดพิมพ์เป็นเล่มเผยแพร่แล้วเกือบทั้งสิ้น เช่น ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุเรื่องต่าง ๆ ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศการพระราชพิธี พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน

ข

ไปยังประเทศต่าง ๆ พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณณกะ นอกจากนี้ ยังมีเรื่องอื่น ๆ ที่พิมพ์เฉพาะเรื่องอีกมาก หนังสือเหล่านี้เป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์และกิจการบ้านเมือง ตลอดจนพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอย่างดี ส่วนที่ยังมิได้คัดและนำจัดพิมพ์นั้นยังมีอยู่เป็นจำนวนน้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทรงเห็นว่า เรื่องไม่จบสมบูรณ์บ้าง หรือตรวจสอบมิได้บ้าง หรือบางเรื่องยังไม่สมควรเปิดเผยบ้าง แม้เรื่องต่าง ๆ ที่ได้นำมาตีพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ บางเรื่องก็ไม่จบความ และบางเรื่องเข้าใจว่าเป็นแต่เพียงต้นร่าง แต่ถึงกระนั้นก็จะเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระราชประวัติ และพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รวบรวมนำมาพิมพ์ไว้ให้ปรากฏต่อไป และเพื่อให้สามารถศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับการเขียนหนังสือในสมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วย จึงได้ให้จัดพิมพ์สะกดการันต์ตามต้นฉบับ นอกจากที่เห็นได้ชัดเจนว่าผิดพลาดหรือลักลั่นกันมาก จึงแก้ไขเสียตามที่เหมาะสม

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์หนังสือนี้ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้รับความร่วมมือจาก นายยิ้ม บัณฑยางกูร ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองจดหมายเหตุในกรมศิลปากร และบัจจุบันนี้เป็นข้าราชการบำนาญ ได้ช่วยตรวจพิจารณาและทำเชิงอรรถชื่อบุคคลต่าง ๆ เพิ่มเติมในที่ที่เห็นควร จึงขอถือโอกาสขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ค

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ หม่อมสาย ศรีธวัช ณอยุธยา และได้ให้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้เผยแพร่เป็นวิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้ จงเป็นพลวปัจจัยคลบันดาลให้ หม่อมสาย ศรีธวัช ณอยุธยา ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลในสุคติสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

หน้าว่าง

สารบาญ

	หน้า
ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินเมืองไชยนาท จ.ศ. ๑๒๒๒ (พ.ศ. ๒๔๐๓)	๑
ทรงมอบอำนาจในการรักษาพระนครแก่พระบาทสมเด็จพระบี่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	๕
ประกาศเรื่องพระเจดีย์ที่ถ้ำประทุน	๑๑
ประกาศเรื่องพระพุทธรูปที่ถ้ำประทุน	๑๓
ประกาศเรื่องพระสถูปเจดีย์ศิลาที่ทรงสถาปนาขึ้นไว้ ณ ถ้ำประทุน	๑๕
ประกาศเรื่องประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมานจักรี	๑๘
ประกาศเรื่องเขตวิสุงคามสีมาวัดมกุฎกษัตริยาราม	๒๒
สำเนาประกาศเลื่อนหลักเขตวัดและพระราชทานที่อุปจารวัด	๒๓
ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ	๒๖
เปลี่ยนชื่อวัดตะเคียนเป็นวัดมหาพฤฒาราม	๒๗
พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชื่อรัตนาภรณ์ แก่กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ	๒๙
อธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา	๓๐
พระราชหัตถเลขาเรื่องครัวลาว	๓๕
เรื่องสมีบุญ สมีมี และอ้ายเซ่ง	๓๖
ตั้งหลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยาม ณ เมืองร่างกุ้ง	๓๙
ตั้งพระพิเทศพานิช (ตันกิมจิ๋ง) เป็นพระยาอัศฎงคตทิศรักษา	๔๔
ตั้งนายมะหมัดแฉรีศเป็นขุนทวีปวิวิธการ	๔๖
เรื่องตั้งมิสเตอร์ วิลเลี่ยม ทอมาส เลวิส เป็นหลวงทวีปสยามกิจ	๔๘

หน้าว่าง

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินเมืองไชยนาท

วัน ๖ ๒ ๑ ค่ำ บีวอก โทศก[๑] เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จพระราชดำเนินจากท่าราชวรดิฐ ทรงเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ใช้จักรไป เวลาย่ำค่ำถึงวัดประทุมทอง แขวงเมืองประทุมธานี เวลากลางคืนใช้จักรไป รุ่งขึ้นวัน ๗ ๓ ๑ ค่ำ เวลาเช้าประทับเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ที่พลับพลาเมืองอ่างทอง เรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล เรือนัทีเทพธิดา เรือฤทธิแรงศร ก็ทอดอยู่พร้อมกัน เวลาเช้า ๒ โมงเศศ พระยาอ่างทองแลกรมการมาเฝ้าทูลลอองฯ พร้อมกัน ณ เรือพระที่นั่งมณีเมขลา เวลาเช้า ๓ โมงเศศ เสด็จพระราชดำเนินทรงเรือพระที่นั่งเก๋งท้องมาดลายไปทรงนมัสการพระพุทธไสยาศนใหญ่ ณ วัดขุนอินทประมูล เวลาย่ำเที่ยงทรงวัดแดดแล้วเสด็จฯ กลับมา ณ พระที่นั่งมณีเมขลา เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๕ นาที ออกเรือพระที่นั่งมณีเมขลาใช้จักรไป เวลาย่ำค่ำถึงบ้านสระเกษไชโย แขวงเมืองพรหมบุรี ทอดเรือพระที่นั่งมณีเมขลา อยู่จนเวลา ๔ ทุ่ม แล้วใช้จักรไป เวลา ๒ ยามเศศ ถึงเมืองพรหมบุรี ใช้จักรไป รุ่งขึ้นวัน ๑ ๕ ๑ ค่ำ เวลาเช้าถึงเมืองอินทบุรี ประทับเรือพระที่นั่งพระอินทประสาทศรผู้สำเร็จราชการ กับกรมการมาเฝ้าทูลลอองฯ แล้วพระราชทาน เงิน $\frac{๓}{-}$ ผ้าปูมเขมรผืน ๑ แก่พระอินทประสาทศร เวลาเช้าโมงเศศ ใช้จักรไป เวลาเช้า ๕ โมงเศศ ประทับเรือพระที่นั่ง

(๑) จ.ศ. ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

๒

ณ บ้านศาลาขาว แขวงเมืองไชยนาทบุรี เวลาย่ำเที่ยงทรงวัดแดด เวลาบ่าย ๓๕ นาทีถึงจวนพระยาไชยนาทบุรี เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที ทอดเรือพระที่นั่ง ณ พลับพลาน่าวัดเขาธรรมามูล แขวงเมืองไชยนาทบุรี ประทับแรมอยู่ราตรีหนึ่ง เรือฤทธิแรงศรก็ทอดอยู่ด้วย รุ่งขึ้นวัน ๒ ๅ ๑ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๒๕ นาที เสด็จขึ้นไปทรงนมัศการพระพุทธรูป ณ วิหารวัดธรรมามูล พระยาไชยนาทกับกรมการมาเฝ้าทูลลอง ๆ แล้วพระราชทานผ้านุ่ง ๒ ผืน ผ้าราชวัดใหม่ เปนผ้าทรงห่มผืนหนึ่ง แก่นายจีนซึ่งเปนเจ้าอธิการเดิมวัดธรรมามูล แลได้ทรงรู้จักมาแต่ก่อน แล้วเสด็จ ๆ กลับประทับ ณ เรือพระที่นั่งมณีเมขลา เรือนัทีเทพธิดาก็มาถึง เวลาเช้า ๕ โมง ๑๕ นาที เสด็จ ๆ ขึ้นไปบนวัดธรรมามูล เวลาย่ำเที่ยงทรงวัดแดด แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมณี ๆ แลพระราชทานเงิน $\frac{๓}{๑}$ แก่พระยาไชยนาทแลกรมการ เรือพระที่นั่งสยามอรสุมพลพอมาถึงเข้า เวลาบ่าย ๔๓ นาที ออกเรือพระที่นั่งมณี ๆ ใช้จักรไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศศ ประทับเรือพระที่นั่งมณี ๆ ณ วัดพระธาตุแขวงเมืองไชยนาทบุรี เสด็จ ๆ ขึ้นไปนมัศการพระพุทธไสยาศนใหญ่ ยาวได้ ๑๕ วา แล้วเสด็จ ๆ กลับลงเรือพระที่นั่งมณี ๆ แล้วพระราชทานเงินราษฎรชายหญิง ๒๔ คน ๆ ละ $\frac{๑}{๑}$ เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที ออกเรือพระที่นั่งมณี ๆ ใช้จักรกลับ เวลาย่ำค่ำแล้ว ๔๒ นาที ถึงปากน้ำบางพุดทรา เวลา ๒ ยามทอดเรือพระที่นั่งมณี ๆ ณ ท้องพรหมมาศ แขวงเมืองลพบุรี ประทับแรมอยู่ราตรี ๑ เรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล-เรือนัทีเทพธิดา เรือฤทธิแรงศร ก็ทอดอยู่

๓

พร้อมกัน รุ่งขึ้นวัน ๓ ๖/๑ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ เสด็จ ฯ ลงเรือล่องบดกันเชียงไปประภาศ ณ ท้องพรหมมาศ แล้วเสด็จ ฯ กลับมา ณ เรือพระที่นั่งมณี ฯ พระยาผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า พระยาสุจริตรักษาลพบุรานุรักษ์[๑] ผู้สำเร็จราชการเมืองลพบุรี พระพรหมประสาทศิลป ผู้สำเร็จราชการเมืองพรหมบุรี พระอินทประสาทศร ผู้สำเร็จราชการเมืองอินทบุรี กับกรมการก็มาเฝ้าทูลลออง ฯ แล้วพระราชทานผ้าปูมเขมรแก่พระยาลพบุรี แก่พระปลัด แลพระพรหมบุรี คนละผืน เวลาเช้า ๔ โมงเศศ เสด็จ ฯ ไปประทับพลับพลาที่วังเมืองลพบุรี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลผู้สำเร็จราชการเมือง แลกรมการหัวเมืองที่ใกล้เคียงก็เฝ้าทูลลออง ฯ พร้อมกัน เวลาบ่ายเสด็จทรงม้าพระที่นั่งไปประทับพลับพลาแล้วทอดพระเนตรทเลชุบศร กำหนดระยะทาง ๑๖๕ เส้น เวลาบ่าย ๕ โมงเศศ เสด็จ ฯ กลับมาประทับแรมอยู่ ณ เรือพระที่นั่งมณี ฯ อีกราตรี ๑ รุ่งขึ้นวัน ๔ ๗/๑ ค่ำ เวลาเช้า ๔๐ นาที เสด็จลงเรือล่องบดกันเชียงไปประภาศตามท้องพรหมมาศอีกเวลา ๑ แล้วเสด็จกลับมาเวลาเช้า ๒ โมงเศศ ถอยเรือพระที่นั่งมณี ฯ มาประทับที่น่าวังเมืองลพบุรี แล้วเสด็จ ฯ ขึ้นประทับพลับพลา เวลาเช้า ๕ โมงเศศ พระราชทานเงินแก่พระยาลพบุรี ๕ พระยาอ่างทอง ๓ รวม ๘ เวลาย่ำเที่ยงทรงวัดแดด แล้วเสด็จ ฯ ลงเรือพระที่นั่งมณี ฯ เวลาบ่าย ๒๕ นาที ออกเรือพระที่นั่งมณี ฯ ใช้จักรมา พร้อมด้วยเรือพระที่นั่งสยาม ฯ เรือวรเทศกิจการ เรือชลธารมารคมุข เรือนัทีเทพธิดา เรือ

(๑) พระยาสุจริตรักษา (จัน บรรพบุรุษ สุจริตจันทร์)

๕

ฤทธิแรงศร แลเรือข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย บันดาที่ขึ้นไปรับเสด็จ ฯ ณ เมืองลพบุรีเปนอันมาก ก็นำตามเสด็จ ฯ มาเปนกระบวน เวลาย่ำค่ำถึงบางนางร้า แขวงกรุงเก่า เวลาย่ำค่ำแล้ว ๔๕ นาที ถึงวังจันทเกษม เวลา ๗ ทุ่ม ๑๐ นาที ถึงท่าราชวรดิฐ ประทับเรือพระที่นั่งมณีเมขลา เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระราชวัง.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๕ ข้อ ๑)

เรื่อง ทรงมอบพระราชอำนาจในการรักษาพระนคร แด่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ขอประกาศแก่คนทั้งปวงที่ควรจะได้ฟังคำประกาศนี้เป็นสำคัญ บัดนี้เรา พระเจ้ากรุงสยามกับเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่หลายพระองค์ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทแลพระองค์อื่น ๆ กับขุนนางผู้ใหญ่หลายนาย เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ สมุหพระกระลาโหมแลอื่น ๆ มีประโยชน์จะใคร่ภากันไปเที่ยวเยี่ยมเยียนต่าง ๆ ในฝั่งทเลไทยข้างตวันตก นานประมาณ ๒๗–๒๘ วัน ในเดือน ๙ ปีมแม เอกศกนี้(๑) เราพระเจ้ากรุงสยามขอมอบอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนคร แลบังคับคดีของราษฎรแก่ราชการแผ่นดิน ตามเหตุต่างๆไว้แด่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฤกษากับพระเจ้าฯ เธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร แลพระเจ้าฯ กรมพระพิทักเทเวศ กรมหลวงสรรพศิลปปรีชา กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ แลเจ้าพระยานิกรบดินทรมหินทรมหกัลยาณมิตร(๒) ที่สมุหนายก เจ้าพระยารวิวงษมหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง(๓) เจ้าพระยายมราชชาติเสนางศนฤบดินทร(๔)

---

(๑) จ.ศ. ๑๒๒๑ (พ.ศ. ๒๔๐๒) ปีที่ ๙ ในรัชกาลที่ ๔

(๒) เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร)

(๓) เจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ภายหลังเปลี่ยนนามพระราชทานใหม่ว่า เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี .

(๔) เจ้าพระยายมราช (นุช บุณยรัตพันธุ์) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาภูธราภัย

๖

เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ[๑] เจ้าพระยามุขมนตรี[๒] พระยามหาอำมาตย[๓] พระยาสุรเสนา[๔] พระยาเสนาธิเบศร พระยาพิไชยบุรินทร พระยามณเฑียรบาล[๕] พระยาสิงหราชเดโชไชย พระยาเพชรพิไชย[๖] ขุนนางผู้ใหญ่ ๗ นาย เสนาบดีทั้ง ๖ ให้การตกลงในเวลาเดียวแล้ว ให้มีพระบวรราชโองการสั่งให้เปนเสร็จไปทุกประการเถิด กว่าเราพระเจ้ากรุงสยามจะได้กลับถึงกรุงเทพ ฯ นั้น ในระหว่างนี้ (๑) ถือราชการใด ๆ (๒) เหมือนกับราชการอื่น ๆ ทุกตำแหน่งซึ่งเปนการเล็กน้อย ถ้าจะกราบทูลฉลองในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ฤๅจะชุมนุมกันปฤกษาก่อน จะลำบากฤๅจะช้าเสียเวลาไป ก็ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมพระพิทักเทเวศ เจ้าพระยานิกรณบดินทร เจ้าพระยาวิวงษมหาโกษาธิบดี ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งได้เข้ามาประจำซองอยู่ในพระบรมมหาราชวัง คาดการฤๅปฤกษากันแต่สองสามแล้วสั่งไปก่อนให้สำเร็จ แล้วจึงกราบทูลฉลองแด่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ฤๅเสนอเสนาบดีทั้งปวงต่อภายหลังก็ได้ สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างสำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาที่ควร อย่าให้คั่งค้างขวางขัดอยู่ได้โดยใช่เหตุ เมื่อท่านที่ออกนามมานั้นบังคับบัญชาประการใด ให้ข้าราชการทุกตำแหน่งฟังความให้เข้าใจแน่นอน แล้วจะได้ทำตามทุกสิ่งทุกประการ อย่าว่าตามตำแหน่งผิดตำแหน่งเลย ในบังคับบัญชา

(๑) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ สนธิรัตน์)
(๒) เจ้าพระยามุขมนตรี (เกษ สิงหเสนี)
(๓) พระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี บุรณศิริ) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี
(๔) พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ สวัสดิ์-ชูโต)
(๕) พระยามณเฑียร (บัว)
(๖) พระยาเพ็ชรพิไชย (หนู เกตุทัต)

๗

ท่านที่ออกนามมาแล้วนั้น การในหัวเมืองชั้นกระลาโหมชั้นใน คือเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี แลเมืองขึ้นต่างๆ แลเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองประทุมธานี ถ้ามีเหตุควรบังคับบัญชาด้วยราชการฤๅถ้อยความประการใด ก็ให้พระยาสุรเสนาปฤกษากับพระยาศรีสรราช[๑] พระยาเสนาธิเบศ แล้วมีตราพระคชสีหน้อยบังคับไปเถิด โดยการคล้ายกับที่ว่าไว้ในมหาดไทยนั้น ตัวพระยาสุรเสนาจงไปรักษาเมืองนครเขื่อนขันธ์อยู่ กว่ากระบวนที่ไปจะกลับมาฯ

ฝ่ายการข้างกรมท่านั้น ถ้อยความโรงศาล (๓) ฉลองเลย ถ้ามีข่าวมาแต่นอกประเทศประการใด ว่าด้วยญวนรบกับฝรั่งเสศ ฤๅต่อแขกเมืองจะมาแลอื่นๆ ถ้ามีเรือกลไฟกลับมาแต่ทางที่เราพระ ฯลฯ สยาม[๒] ไปนั้น แลจะกลับไปตาม ก็จงบอกความออกไปให้ทราบ ทั้งข่าวคราวราชการในพระนครแลในพระราชวัง แลหัวเมืองทั้งปวงนั้นเถิด ถ้ามีเรือรบทูตเมืองเดนมาร์กฤๅเมืองหันเสียติกในเยรมานีมาเปลี่ยนสัญญาก็จงให้เจ้าพระยาวิวงษมหาโกษาธิบดีว่าหาฤๅกับทูตที่เข้ามานั้นดู ถ้าทูตจะสมัคอยู่คอยเราสยามกว่าจะกลับมาได้ตามกำหนด ๒๗–๒๘ วัน ในเดือน ๙ ต่อเดือนนี้ การก็เปนดีที่สุด ถ้าทูตไม่ยอมจะรีบกลับไปเร็ว เราสยามก็ได้เขียนราชหัถเลขาสัญญาลงในแผ่นกระดาษน้อย ตามอย่างที่เคยมอบให้เจ้าพระยาวิวงษมหาโกษาธิบดีไว้แล้ว จงเทียบคำนำเรื่องแลคำตระหน่ำท้ายหนังสือสัญญาทั้งไทยทั้งอังกฤษ คล้ายกับอย่างในท้ายหนังสือสัญญาฝรั่งเสศนั้น แล้วให้อาลักษณแลเสมียนเขียนให้ถูกต้อง

(๑) พระยาศรีสรราช (ภู่ จาติกรัตน์) ภายหลังเป็นพระยาสุรเสนา

(๒) เข้าใจว่าย่อมาจากคำว่า "เราพระเจากรุงสยาม"

๙

แล้วจงเอากระดาษพระราชหัถเลขาของเราสยามทราบลงที่ต้นแลปลายตามที่อย่างเคยแต่ก่อน แลจงเรียกเอาพระราชลัญจกร พระไอยราพต พระครุธพาห แลพระบรมราชโองการแลตราสำหรับแผ่นดินประจุบันนั้น ถวายพระบาทสมเด็จพระบื่นเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านทรงประทับลงตรงลายหัถเลขาของเราสยามตามอย่างแต่ก่อน แลประทับตราประจำครั้งพระครุธพาห แลตราประจำแผ่นดินประจุบันนี้ทั้งสองน่าครั้งเสร็จแล้ว ถ้าทูตที่มานั้นยอมเปลี่ยนก็จงเปลี่ยนไปเถิด ของเครื่องราชบรรณาการฤๅพระราชสาสนทูตมอบไว้ ก็ให้เจ้าพระยาวิวงษมหาโกษาธิบดีรับไว้คอยเราสยามเทอญ ฯ

การที่จะรับรองประการใด ๆ ก็จงปฤกษากับเสนาบดี แล้วรับโดยสมควรตามเหนพร้อมกันนั้นเทอญ ฯ

การใด ๆ ในหัวเมืองขึ้นกรมท่า ก็ให้เจ้าพระยาวิวงษมหาโกษาธิบดี ปฤกษากับพระยาพิพัทโกษา[๑] พระยาราชานุประพันธ์[๒] แลพระยาราชานุประดิษฐ์[๓] แล้วควรจะมีกล่าวบังคับออกไปประการใดไปเถิด ฯ

การใด ๆ (๔) ไม่เอาธุระดังนี้เปนอันขาด การในกรมพระนครบาลนั้น ให้เจ้าพระยายมราช พระยาพิไชยบุรินทรา แลพระเพชรปาณี[๔] พระยาเพชรชฎา[๕] ช่วยกันชำระผู้ร้ายรายเมืองสระบุรี ให้ได้

(๑) พระยาพิพัฒโกษา (เสพ สรนันทน์) ต่อมาเป็นพระยาอภัยพิพิธ
(๒) พระยาราชานุประพันธ์ (วรรณ บุนนาค) ต่อมาเป็นพระยาศรีสรราชภักดี
(๓) พระยาราชานุประดิษฐ์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์
(๔) พระยาเพ็ชรปาณี (ยัง) ต่อมาเป็นพระยาวิชิตชลธี
(๕) พระยาเพ็ชรชฎา (นก สินสุข) ต่อมาเป็นพระยาพิไชยสงคราม

๙

ตัวสำคัญเสียให้ได้ แล้วกราบทูลพระบาทสมเด็จพระบิ๋นเกล้าเจ้าอยู่หัว แลกราบทูลเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ แลปฤกษาท่านเสนาบดีให้เหนพร้อมกัน ควรจะทำโทษอย่างไร ทำที่ไหน จะควร จะไม่เปนเยี่ยงเปนอย่างต่อไป ก็จงทำโทษเถิด อย่าเกบไว้คอยเลย ผู้ร้ายรายอื่นมันจะกำเริบขึ้น การรักษาระวังพระนคร ก็จงจัดแจงให้กวดขันตามเคยอย่างเมื่อเราพระเจ้ากรุงสยามแต่ก่อน ๆ นั้น ถ้าการผู้ร้ายลักฉกฤๅตีรันฟันแทงคนนอกประเทศที่มา

การในกรมนานั้น บีนี้ฝนแล้งจะตั้งแต่งเสนาข้าหลวงไป จงกำชับอย่าให้ฉ้อฉนกุมเหงมีวิวาทกับราษฎรด้วยนาน้ำฝนฟางลอยที่ว่าได้ทำแลไม่ได้ทำ ได้ทำเสียอะไรอะไรเลย จงเลือกคนดี ๆ ไม่ใช่เจ้าถ้อยหมอความคดๆโกงๆ ตั้งไปจงคิดอ่านเสียก่อนแต่เดิมที ๆ การในกรมวังนั้น

การรวัง (๕) ประการบุตรเด็ก ๆ เราพระเจ้ากรุงสยาม หลายคนตกอยู่ในพระราชวังนี้ มารดาหาได้อยู่ด้วยไม่ ถ้าบ่วยไข้ก็ให้กรมหลวงสรรพศิลปปรีชา กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศคิดอ่านกัน ให้แพทยพระยาบาลรักษาให้ดีเถิด ถึงจะให้หมอนอนที่บ่วยไข้ก็ได้ดอก อนึ่ง ถึงพระสงฆบิณบาตรเวรก็ดี พระปริตเวทก็ดี เทศนาข้างในก็ดี อย่าเลิกเลย จงให้พระสงฆเข้าไปบิณบาตรแลเทศนาตามเคยดังปรกติเถิด ไม่ควรจะหึงษจะห้าม ถึงหึงษถึงห้ามก็ถี่ลอดตัวช้างห่างลอดตัวเลน คนที่จะต้องหึงษต้องหวงก็มีน้อยตัวดอก จะไปกับ ๆ ข้า ๆ เกือบหมด ไม่มีใครอยู่มากนัก ควรจะเลิกงดไว้แต่เทศนาเวรในหลวงแลฉันเวร เพราะเราพระเจ้ากรุงสยามไม่อยู่ก็ไม่มีใครประฏิบัติ แลถ้าเทศนาไป เรื่องที่พึ่งอยู่ก็จะขาดไป จึงต้องงดการกุศลอื่น ให้เจ้านายข้างในทรงทำอยู่ตามเคยทุกอย่าง บูชาให้หอพระพุทธรูปแลหอพระบรมอัฐิ แลวัดพระศรีรัตนสาศดาราม

๑๐

แลบูชาเทวดา ใส่บาตรพระปริต แลคิลานภัต ก็ให้ทำตามเคยทุกวัน ให้พวกลูกเธอเล็กข้างในจุดเทียนแลใส่บาตรทุกเวลาฯ การต่างๆรวังรักษาฤๅว่าถ้อยความในพระราชวังนั้น ให้คุณปุก คุณอรุณ คุณขำ คุณเสงี่ยม คุณเนย พวกข้าราชการราชินิกูล แลท้าวอินทสุริยา ท้าวศรีสัตยา ท้าวโสภานิเวศ แลเจ้าจอมมารดาอึ่ง ท้าวศรีคลัง ปฤกษาพร้อมกัน ว่ากล่าวไปให้ทั่วถึงที่ท่านทุกทาง เจ้านายข้างในโดยมากท่านก็ทรงพระเจริญพระชนมพรรษามากๆไปแล้ว พระองค์ใดประชวร ฤๅบุตรเล็กๆของเราพระเจ้ากรุงสยามป่วยไข้ ก็ขอพระเดชพระคุณเจ้านายที่ไม่ประชวรช่วยเอาใจใส่ด้วยเถิด

การสักเลข (๖) ทรงไปตามเดิม อนึ่ง ถ้าเกิดเพลิง (๗) ไปได้ อนึ่ง ให้ท่านผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงเงี่ยหูฟัง รวังระไวอย่าให้ราษฎรในกรุงแลหัวเมืองแตกตื่นเล่าฤๅถืออะไรๆผิดๆไป จงคิดอ่านรงับเสียฯ การน่าที่การช่างการโยธาต่างๆในพระราชวัง ให้กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร พระยาเพชรพิไชยตรวจตราดูแล การนอกพระราชวัง ให้กรมหมื่นภูบาลบริรักษตรวจตราดูแลทุกแห่ง ทั้งการวัดการบ้าน ให้พระยาสามภพพ่ายเอาใจใส่ทุกแห่ง ทั้งในวังนอกวังอย่าให้ลดหย่อนแลหลอนเจ้านายผ่ายน่าฤๅข้าราชการ แลพระสงฆ์ราชาคณถานานุกรมบาเรียญ ถ้าใครป่วยไข้บอกว่าการเข้ามา ก็ให้กรมหลวงสรรพศิลปปรีชา จัดหมอไปรักษาการรักษาได้ แลให้ทานที่โรงทานนอกในก็ให้จ่ายให้ทำอยู่โดยปรกติ การอื่นๆ (๘) กรมแล้ว ขอท่านทั้งปวงจงทราบดังประกาศนี้ เทอญ สังวัน ค่ำ[๑] ฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๕)

(๑) ในสมุดไทยว่างไว้

ประกาศเรื่อง พระเจดีย์ที่ถ้ำปทุน(๑)

มีพระบรมราชโองการให้ประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้ได้อ่านคำประกาศนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีรกา สัปตศก ศักราช ได้เสด็จพระราชดำเนินมาที่ถ้ำปทุนนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระเจดีย์ทองเหลืองของโบราณชำรุด มีแต่องค์ระฆังทั้งอยู่ในถ้ำนี้ ได้ทรงพระราชดำริห์ว่า ที่นี้ ถ้าแม้นได้สร้างพระเจดีย์บันจุพระบรมพุทธสารีริกธาตุขึ้นไว้อย่างเดิม ได้เป็นที่ประชุมชนทั้งปวงให้มีศรัทธาไปมานมัศการ จะเป็นเหตุให้เจริญบุญราษีศิริศุภผลเป็นอันมาก จึ่งมีพระราชดำรัสให้นายจีนนายเวรมหาดเลก เป็นนายงานสร้างวิหารไว้ที่ปากถ้ำ แลปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เชิญประดิษฐานไว้ มีผู้มาขุดทำลายพระเจดีย์อีกครั้งหนึ่ง จึ่งมีพระราชดำรัสให้เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนยอดเขา เพราะฉนั้น ครั้นได้เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้ว จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระเจ้าราชวรวงษเธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นนายช่างเริ่มการสฐาปนาพระเจดีย์ศิลาองค์นี้ขึ้นเสร็จแล้ว ครั้น ณ วัน ๆ ๓ ค่ำ ปีวอก โทศก ศักราช ๑๒๒๒ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินมาพร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษฝ่ายน่าฝ่ายใน แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก ให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุซึ่งบันจุในพระเจดีย์ศิลาองค์เล็กกับแผ่นศิลาจาฤกพระธรรม ประดิษฐาน

(๑) เรื่องนี้ความคล้ายกับประกาศเรื่อง พระสฤปเจดีย์ ที่ทรงสถาปนาไว้ที่ถ้ำปทุน แต่เป็นคนละฉบับกัน จึงได้นำมาลงพิมพ์ไว้ด้วย และได้นำประกาศเรื่องพระสฤปเจดีย์ ฯ ซึ่งได้เคยตีพิมพ์ไว้ในหนังสือ พระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ มาพิมพ์ไว้ต่อจากเรื่องนี้ด้วย

๑๒

ไว้ ณ ภายในพระเจดีย์ศิลาองค์นี้ ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศล พระราชทานแก่เทพยดา มนุษย์ แลภิกษุสงฆ์ สามเณร สัปรุษชายหญิง ทั้งปวง จงได้รับพระราชทานอนุโมทนา ผู้ใด ๆ อย่าได้สงไสยเลยว่าเป็นปฤษณาผั้งทรัพย์สิ่งของทองเงินลงไว้นั้นหามิได้ ใครสงไสยคิดขุดก็จะบาปเสียเปล่า ทำไว้เป็นประโยชน์จะให้เป็นส่วนกุศลไปแก่เทพยดามนุษย์ทั้งปวง บันดาที่ได้มานมัศการ แลจะเป็นที่ประดิษฐานไว้สำหรับพระพุทธศาสนานั้นต่างหาก จะได้ผั่งทองเงินไว้จนหน่อยหนึ่งหามิได้เลย ขออำนาจพระบรมราชกุศลจริยาซึ่งได้ทรงบำเพญในพระพุทธาทิศรีรัตนไตรยเป็นนิรติสัยบุญเขตรวิเสศนี้ แลอานุภาพเทพยดาซึ่งได้รับพระราชทานส่วนพระราชกุศล จงสำเร็จเป็นธรรมิคารักขกิจรักษาพระพุทธศาสนา แลคุ้มครองบ้องกันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งพระบรมราชวงษานุวงษฝ่ายน่าฝ่ายใน แลข้าทูลลอองธุลีพระบาท แลสมณพราหมณาจาริย ราษฎรข้าแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร ให้พ้นโรคพิบัติอุบัทวันตราย เป็นศุขเกษมสำราญ อนึ่ง ทรงอำนวยประทานพรไว้ ว่าขอให้ท่านทั้งปวงทุกคนจงเจริญอายุ พรรณ ศุข พล ปฏิภาณ ทุกประการ เทอญ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๒)

ประกาศ เรื่องพระพุทธรูปที่ถ้ำประทุน

ศุภมัศดุ ลุศักราช ๑๑๘๗ ปีรกา สัปตศก พุทธสาศนกาล ๒๓๖๘ พรรษา สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพ้ามงกุฎ สมมุติวงษ พงษอิศวร กระษัตร วรขัตติยราชนิกโรดม บรมราชกุมาร เสด็จมานมัศการพระพุทธบาท ถึงที่ท่าเรือประทับ เสด็จพระราชดำเนินมาที่ถ้ำประทุน ทอดพระเนตรพระพุทธรูปชำรุดซุดโซมอยู่ จึ่งมีรับสั่งให้นายทองช่างปั้นมาจัดแจงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงทำพระประธานน่าตัก ๔ ศอกพระองค์หนึ่ง พระพุทธรูปน่าตักศอกเสศ ๒ พระองค์ สาวก ๒ พระองค์ พระเจดีย์องค์หนึ่งอยู่ชง่อนเขา แล้วให้นายจีนนายเวรมหาดเล็กขึ้นมาสร้างพระวิหารไว้ที่ปากถ้ำเมื่อ ณ ปีจอ อัฐศก ครั้น ณ ปีกุญ นพศก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาเชิญพระพุทธรูปหล่อ มาแต่กรุงเทพมหานคร มาประดิษฐานไว้ที่วิหารถ้ำประทุนพระองค์หนึ่ง ครั้นเดือนสาม ขึ้นสิบสองค่ำ จึ่งเสร็จการ ซึ่งทรงพระอุสาหสร้างไว้ทั้งนี้ ก็เพราะจะให้ภิกษุสงฆ์สามเณรสัปรุษไปนมัศการ บันดาคนทั้งปวงอย่าได้สงไสยเลยว่าเปนปฤษณาลายแทง ผั่งทรัพยสิ่งของทองเงินลงไว้นั้นหามิได้ ใครสงไสยคิดขุดก็จะบาปเสียเปล่า ทำไว้ทั้งนี้เพื่อจะให้เปนส่วนกุศลไปแก่เทพยดามนุษย์ทั้งปวงบันดาที่ได้มานมัศการ แลจะเปนที่ประดิษฐานไว้สำหรับพระพุทธสาสนานั้นต่างหาก จะได้ผั่งทองเงินไว้จนน้อยหนึ่งหามิได้เลย เมื่อ ณ ปีรกานั้นก็กลับมาขุดเสียครั้งหนึ่งแล้วจนต้องทำใหม่ แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ใครมาแล้วอย่าได้ทำลายเสียเปนอันขาดทีเดียว เดชะผลกุศลที่

๑๕

ทรงสร้างพระพุทธรูปแลพระวิหารนั้นก็ดี เดชะผลกุศลที่บำเพ็ญแลทรงรักษาพระจตุปาริสุทธศีล แลเล่าเรียนบอกกล่าวพระปริยัติธรรมก็ดี ส่วนพระราชกุศลทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศพระราชทานให้แก่หมู่พระภิกษุสงฆ์สามเณรอุบาศกอุบาศิกา แลเทพยดาอสุรบิศาจสรรพสัตว์ทั้งปวงอันบันดาที่ได้มานมัศการในพระวิหารนี้ ถ้าผู้ใดได้เห็นหนังสือรับสั่งนี้แล้ว จงอนุโมทนาเอาส่วนพระราชกุศล แล้วจงเป็นศุขศรีสวัสดิ์มงคลเจริญทุกคน.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๓)

ประกาศ เรื่องพระสถูปเจดีย์ศิลา ที่ทรงสถาปนาขึ้นไว้ ณ ถ้ำประทุน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้ประกาศความจริงความแท้ไว้แก่ท่านทั้งปวงที่มาถึงที่นี้ว่า พระสถูปเจดีย์ศิลาในถ้ำนี้ ทรงสถาปนาตั้งขึ้นไว้ตามที่พระเจดีย์เดิมของโบราณมีมา พระเจดีย์เดิมนั้นมีผู้ขุดค้นหาได้สิ่งหนึ่ง ซึ่งผู้ขุดสำคัญว่าจะมีขุดค้นจนที่นั้นยับเยินแล้วกลาดเกลื่อนอยู่นาน ครั้งหนึ่งได้เสด็จมาทอดพระเนตรเห็น พบแต่องค์ระฆังพระเจดีย์เก่ายังเหลือทิ้งอยู่ในถ้ำ จึงได้เก็บงำไปซ่อมแซมใส่ยอดใส่ฐานหล่อด้วยทองเหลือง ครั้นทำสำเร็จแล้ว ลงรักปิดทองแล้ว จึ่งได้บรรจุพระพุทธสารีริกบรมธาตุขนาดน้อย สีดอกพิกุล ๓ พระองค์ ในกล่องจันแดงชั้น ๑ จันขาวชั้น ๑ บัลลังก์ศิลาหอย ๑ เป็นสามชั้น ใส่ถุงตาด แล้วบรรจุใส่ในพระเจดีย์ศิลาลายกับใบพระมหาโพธิ ที่มีพืชพันธุ์สืบมาแต่ไม้พระมหาโพธิซึ่งเป็นที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระโพธิญาณ ณ อุรุเวลาประเทศโพ้น แลพระพุทธเจ้ารูปทองเหลืองหล่อพระองค์หนึ่ง หน้าตักนิ้วหนึ่ง กับแผ่นกระดาษน้อยสองแผ่นมีลายพระราชหัตถ์ ทรงเขียนเส้นหมึกเป็นพระประชุมพุทธวจนแลปัจฉิมพุทธวจนแลโอวาทปาฏิโมกข์แลพระพุทธคุณธรรมคุณสังเขป แลทรงพระอธิฐานเดชคุณานุภาพพระรัตนตรัยขอให้มีสวัสดิเจริญแก่ผู้ได้มานมัสการแลบูชาบรรจุไว้ด้วย แล้วเชิญพระเจดีย์ศิลาติดตั้งบนแท่นศิลา บูชาด้วยดอกไม้ทำด้วยกระดาษปิดทองคำเปลว แล้วครอบด้วยลุ้งดีบุก บรรจุลงในพระเจดีย์ทองเหลืองนั้นกับทั้งใบลาน

๑๖

จานพระพุทธวจโนวาทต่าง ๆ มีโอวาทปาฏิโมกข์เป็นอาทิ ลายนั้นก็เป็นใบลานปกติ ลงรักบีดทองเท่านั้น ไม่ใช่แผ่นทองแผ่นเงิน แล้วจึงบรรจุใส่ไว้ข้างในพระสถูปเจดีย์ศิลานั้น แล้วบีดโดยรอบแน่นหนา เพื่อจะประดิษฐานไว้ในที่พระเจดีย์เก่า เป็นการปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ เพื่อจะให้เป็นที่ไหว้นมัสการบูชาของเทพยดามนุษย์พระสงฆ์สามเณร สัปบุรุษซึ่งได้ไปมาถึงที่นี้ เป็นบุญเขตเท่านั้น ก็เพราะทราบธรรมดาคนมักสงสัยขุดค้นหาของดีที่สำคัญว่าจะบรรจุใส่ไว้ในพระเจดีย์ ดังเช่นเป็นมาแต่หลังแล้ว จะได้บรรจุใส่สิ่งของดีมีราคาเป็นของคนต้องการคือเงินทองเพชรพลอยอย่างใดอย่างหนึ่งยิ่งไปกว่าของที่ว่ามาแล้วนั้นหามิได้เลย โดยถ้าผู้ใดจะมาขุดทำลายออกหาทองเงิน ก็จะพบแต่ทองคำเปลวที่บีดพระเจดีย์ทองเหลืองนั้นอยู่ โดยจะลอกเอาไปผสม ก็จะเป็นทองไม่ถึงเฟื้อง กับเศษตาดซึ่งเป็นถุงใส่กล่องพระบรมธาตุข้างขลิบท่อนผ้าทรงพระเจดีย์บ้าง ห่อใบลานจานพระพุทธวจนะนั้นบ้าง ถ้าจะเอาตาดนั้นมาหลอมไล่เอาเงินก็จะไม่ถึงสองไพ หรือกึ่งเฟื้อง บอกไว้นี้เป็นความจริง เพราะการที่สร้างพระเจดีย์นี้ เป็นการทำบุญไม่โปรดอะไรไว้ดอก ขอเสียเถิด ใครอย่าได้ขุด ได้ทำลายเสียเลย ถึงขุดทำลายออก ก็คงไม่ได้ของดีมีราคาอะไร เหนื่อยเปล่าเป็นแท้ พระเจดีย์ที่ได้บรรจุปูชนียวัตถุดังกล่าวมาแล้ว ในวัน ๑ ๑๕ ๔ ค่ำ ปีวอก โทศก ศักราช ๑๒๒๒ พระพุทธศาสนกาล ๒๔๐๓ พรรษา เป็นวันที่ ๓๕๗๔ แห่งจตุตถรัชกาลนี้ พระชนมายุพระเจ้าแผ่นดิน ๒๐๕๘๒ วัน พระราชทานนามว่า พระธรรมยุตติก์เลนเจดีย์ ถึงพระบรมธาตุที่บรรจุไว้นั้น ก็เป็นพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าเป็นที่นมัสการได้เกิดกุศลอย่างใหญ่อย่างสูง

๑๗

เท่านั้นดอก มิใช่พระธาตุพระสิมพลีที่หากันว่าขลัง ให้ลาภให้ผล ถึงจะขุดเอาไปขายซื้อ ก็จะไม่ได้ดอก ฯ ซึ่งเชิญมาบรรจุไว้ในที่นี้นั้น ก็ด้วยทรงพระเมตตาพระกรุณาแก่ชนไปมาทั้งปวง จะให้ได้บุญได้กุศลทั่วหน้าไปไม่ว่าใคร ถ้าใครขุดเอาไปไว้เป็นของตัวเสียผู้เดียว กุศลของมหาชนเป็นอันมากการนั้นก็จะหาเป็นบุญเป็นกุศลไม่ จะกลับเป็นบาปไปเสีย จงให้อยู่ในที่นี้ ไว้นมัสการบูชาด้วยกันกับชนทั้งปวงเถิด ฯ.

(คัดจากหนังสือ เรื่องพระราชกระแส ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ หน้า ๑๘—๒๐)

ประกาศเรื่อง ประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมานจักรี

ศุภมัศดุ ลุศักราช ๑๑๘๙ พระพุทธสาสนกาล ๒๓๗๐ พรรษา วัน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีกุน นักษัตร นพศก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกระษัตริย วรขัตริยราชนิกโรดม บรมราชกุมาร(๑) ทรงพระศรัทธาอุสาหเชิญเอาพระพุทธรูปยืนยกพระหัตถ์ข้างหนึ่ง มีท่อไขน้ำสรงในภานรอง เปนของโบราณ เดิมตั้งอยู่ในถ้ำอันหนึ่ง ในภูเขาหนึ่งแขวงเมืองอุไทยธานี มีข้าในกรมผู้หนึ่งไปด้วยการในกรม ได้เหนว่างามชอบกล จึ่งได้เชิญลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ได้ทรงรับไว้ แล้วมีรับสั่งให้ช่างลงรักขัดสีดีแล้วทรงบิ๎ดทอง ตั้งไว้นมัศการอยู่ในกรุงช้านานมา พระองค์นั้นขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ มหานครอมรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาบรมราชธานี แล้วประดิษฐานไว้ในถ้ำวิมานจักรกรีนี้ เพราะทรงเหนว่าเปนที่ประชุมชื่นแห่งประชาชาวชนบทท้ังปวง ไปมาเปนนิจนิรันดรทุกปีมิได้ขาดตามเทศกาลเวลานมัศการเจดีย์สฐาน ที่เรียกว่าพระพุทธบาท ด้วยทรงพระเมตาภิธยาไสยในพระภิกษุสงฆ์สามเณร แลคฤหัฐ สัปรุษชายหญิงทั้งปวงสิ้น บันดาที่จะได้ไปมานมัศการพระพุทธปฏิมานี้แล้ว จะได้อนุโมทนาส่วนกุศล จึ่งโปรดประกาศเตือนสติไว้ว่า ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อน่า พระภิกษุสงฆ์สามเณรแลสัปรุษชายหญิงทั้งปวงผู้ใด ๆ ได้มาเที่ยวเล่นถ้ำนี้ ก็จงตั้งใจอุสาหนมัศการพระพุทธรูปนี้เสียก่อน ต่อภายหลังจึ่งค่อยไปเที่ยวตามอัทยาไสย ก็จะได้ผลานิสงษแต่กองบุญอันสำเร็จในเขตรอันพิเศศเปนอเนกอนันต์นัก จะนับจะประมาณมิได้ ตั้งแต่คิดว่าจะไปแล้วย่างท้าวก้าวไป กุศล

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเสวยราชสมบัติ

๑๙

ก็จะได้ทุก ๆ ก้าว เจริญขึ้นจนจะถึงเข้านมัศการ เมื่อได้บูชานมัศการแล้ว ผลอานิสงษแห่งกุศลก็จะเปนยอดยิ่งวิเสศประเสริฐนัก อนึ่ง ทรงปฏิญญาความจึ่งไว้ให้รู้เปนแน่ให้แจ้งแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรแลสัปรุษทั้งปวง ใครใครอย่าได้คิดสงไสยเลย ว่าฝั่งทรัพย์สิ่งของทองเงินไว้เปนปริศนาลายแทงต่าง ๆ ดังลัดธิชนเบื่นอันมากถือกันอยู่นั้น การจะเปนดังนั้นหามิได้เลยทีเดียว โดยที่สุดสักเพื่องหนึ่งก็ไม่ได้ฝั่งส้อนไว้ในที่นี้เลย ถ้าสงไสยคิดจะขุดก็จะเหนื่อยแรงเสีย บาปเสียเปล่าเปนมั่นคง ซึ่งเชิญเอาพระพุทธรูปไว้ที่นี้ ครั้งนี้หวังพระหฤทัยจะให้เปนที่บูชาแก่เทพยดาแลมนุษย์ แลพระภิกษุสงฆ์สามเณรสัปรุษทั้งปวง ให้เกิดกุศลในอนุตตรบุญเขตร ไม่ให้เสื่อมเสียแรงที่เดินมาไม่เปนกุศลนั้นเท่านั้นดอก เปนความประสงค์ ถ้าแลพระภิกษุสงฆ์สามเณรสัปรุษทั้งปวงรู้ความตามประกาศนี้แล้ว จงมีศรัทธาอุสาหนมัศการเถิดทุก ๆ คน ในการพระกุศลนี้ทรงพระอุทิศส่วนพระกุศลให้แก่เทพยดาแลมนุษย์สัปรุษทั้งปวง ขอท่านผู้อ่านจาฤกนี้จงรับส่วนกุศลเถิด ทรงอำนวยประทานพรไว้ว่า ขอให้ท่านทั้งปวงทุกตน จงเจริญอายุ พรรณ ศุข พล ประฏิภาณ ทุกประการ เทอญ

หนึ่ง ท่านทั้งปวงที่ได้มานมัศการพระพุทธปฏิมารูปนี้แล้ว จงอุทิศส่วนพระกุศลถวายฉลองพระเดชพระคุณด้วยเทอญ ได้ทรงตั้งปนิธานไว้ว่า ด้วยอำนาจพระกุศลในพระสันดาน แลกุศลในสันดานท่านผู้อื่นซึ่งอาไสยกันเจริญขึ้นได้โดยกุศโลบายวิถีนี้ ขอสังสารทุกข คือชาติ ชรา มรณะ โสกปริเทวทุกข โทรมนัศอรปายาศต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในเบญจุปาทานขันธ อันเปนสกะสันดานปรสันดาน จงได้ถึงวิราคนิโรธนฤพานโดยง่ายโดยเร็ว เทอญ สิทธิรัศดุ

๒๐

ศุภมัศดุ ลุศักราช ๑๒๒๒ พระพุทธสาศนกาล ๒๔๐๓ พรรษา จึงได้มีจาฤกเพิ่มเติมเข้าอิก ในบันทัดทั้งหลายต่อนี้ไปเปนคำประกาศว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทพยพงษ วงษาดิศวร กระษัตริย วรขัตติยราชนิกโรดม บรมราชกุมาร ซึ่งออกพระนามไว้ในข้างต้นนั้น ครั้นภายหลังนับแต่บีกุน นพศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาได้ ๒๔ บี เมื่อล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกเปนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระบรมราชวงษซึ่งเปนไปอยู่นี้ เพราะเปนสมเด็จพระบรมราชนัดดาธิราช ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดิน เปนประฐมในพระบรมราชวงษนี้ แลเปนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ในพระบรมราชวงษนี้ โดยลำดับรัชกาลมา แลเปนสมเด็จพระบรมกณิฐาธิราชในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓ ในพระบรมราชวงษนี้ โดยลำดับกาลต่อมา ได้ทรงพระนามในพระราชสุพรรณบัตรว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมุติเทพยพงษ์ วงษาดิศวรกระษัตริย วรขัตริยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาษ บรมธรรมิกมหาราธิราช บรมนารถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ครองแผ่นดินมาแต่วัน ๕ ๑ ๖ ค่ำ บีกุน ตรีศก ศักราช ๑๒๑๓ ทรงทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้ ๑๐ บีแล้ว ได้ทรงสร้างแลซ่อมแซมที่ต่างๆ เปนการพระนคร แลการในพระราชวังในกรุงเทพมหานคร แลที่ประทับประภาศ แลป้อมค่ายคูศาลาในหัวเมืองนั้นๆ แลเรือรบเรือกลไฟเปนอันมาก เปนราชการสำรับแผ่นดิน แลได้ทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ

๒๑

แลสฐาปนาการพระอาราม พระมหาสถูปเจดีย พระพุทธรูปในที่นั้น ๆ เปนอันมากหลายตำบลทั้งในกรุงนอกกรุง เปนการราชกุศลต่าง ๆ จึ่งได้ทรงรฦกถึงสฐานที่นี้ว่ายังจะคงประดิษฐานอยู่ฤาจะชำรุดซุดโทรมทำลายหายหักไปเสียแล้วประการใด จึงมีพระบรมราชโองการดำรัศสั่งให้พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม เสด็จไปตรวจดูแล้วได้ทราบว่ายังปรกติอยู่ตามเดิม ก็ทรงพระโสมนัศ แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า การครั้งก่อนได้ทำด้วยรีบร้อนให้แล้วในวันเดียว จึ่งได้ทำไว้เปนแต่แท่นปูนไม่สู้งามดี แลจะไม่ถาวรยั่งยืนนาน ครั้นนี้จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัศสั่งพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม ให้สร้างทำแท่นสิลาไปประดับใส่แทนแท่นปูนณที่นั้น แท่นนี้ได้ทำมาใส่แต่ณวัน ๕ ฯ ๓ ค่ำ ปีมเมีย สัมฤทธิศก แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า ครั้นจะประดับประดาให้ประณีตมากไป ก็เปนของอยู่ไกล อยู่เปลี่ยวนัก ไม่มีผู้ใดรักษา ครั้นณ วัน ค่ำ(๑) ปีวอก โทศก ศักราช ๑๒๒๒ เปนวันที่ ๒๓ ในรัชกาลประจุบันนี้ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินมาทรงบิดอีกครั้งหนึ่ง(๒)

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๑๓ ข้อ ๖)

---

(๑) ในสมุดไทยว่างไว้

(๒) ในต้นฉบับสมุดไทย ต่อจากนี้ เปนรายพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ และรายนามเจ้านาย ตลอดจนรายนามลูกขุน ณ ศาลหลวงอาลักษณ์ ข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง สอบไม่ได้ว่าเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร จึงมิได้ให้พิมพ์ไว้

ประกาศ เขตวิสุงคามสีมาวัดมกุฏกษัตริยาราม

ประกาศไว้สำหรับพระอารามนี้

ว่าที่เขตรวัดพระนามบัญญัติ ด้านตวันออกตั้งแต่มุมออกเหนือมาถึงมุมออกใต้ ยาว ๖ เส้น ๑๑ วา ด้านใต้แต่มุมออกใต้ มาถึงมุมตกใต้ กว้าง ๔ เส้น ๑๒ วา ด้านตวันตกแต่มุมตกใต้ มาถึงมุมตกเหนือยาว ๖ เส้น ๑๑ วา ด้านเหนือแต่มุมตกเหนือ มาถึงมุมออกเหนือบันจบที่เก่า กว้าง ๔ เส้น ๑๒ วา ที่กำหนดเท่านี้ ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นที่วิสุงคามสิมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เป็นที่วิเลศสำหรับพระสงฆ์มาแต่จาตุทิศทั้ง ๔ อาไศรยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น พระราชทานแต่ ณ วัน ๒ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๖ ในราชกาลประจุบันนี้.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๔)

สำเนาประกาศเลื่อนหลักเขตวัด และพระราชทานที่อุปจารวัด

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงษ์นี้ ขอประกาศแก่พระภิกษุสงฆสามเณรในจาตุทิศทั้ง ๔ อันมาแล้วและยังไม่มาแล้ว ณ ที่นี้ แลคฤหัฐที่รู้ประเพณีในพระพุทธศาสนา บันดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้ให้ทราบทั่วกันว่า เพราะมีคำภีร์อรรฐกถาว่า (อักษรขอม) ยมฺปี เอกสฺมึ เยว คามเขตฺเต เอกำ ปเทสำ อยำ วิสุงฺคาโม โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ราชา กสฺสจิ เทติ ฯ โสปี วิสุงฺคามสีมา โหติเยว ฯ ตสฺมา สา จ อิตรา จ ปกติคามนครนิคมสีมา พทฺธสีมาสทิสาเยว โหนฺติ เกวลมฺปน ติจีวรวิปฺปวาสปริหารำ น ลภนฺติ ฯ คำที่ว่าไว้นี้ โบราณาจารย์สืบ ๆ มาในเมืองไทยเมืองลาวก็เชื่อ นับถือว่าเป็นประมาณในพระพุทธศาสนา จึ่งได้ให้บั๊กกำหนดที่นั้น ๆ โดยประสงค์เป็นเขตรวิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เป็นที่วิเสศสำหรับอาไสยใช้สังฆกรรม มีอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ บัดนี้ที่วัดชื่อมกุฎกษัตริยาราม เรียกกันว่า วัดพระนามบัญญัติ ยังเป็นเขตรแดนปะปนอันเดียวกันอยู่กับพระราชอาณาเขตร ไม่เป็นที่วิเสศแผนกหนึ่งต่างหาก เราพระเจ้ากรุงสยามผู้มีนามเป็นเจ้าของวัดนั้นมีความประสงค์จะให้บั๊กเขตรวิสุงคามสีมาแยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เพียงวงกำแพงรอบเท่านั้น แต่กรมพระนครบาลบั๊กล้ำเกินกำหนดออกไป บัดนี้เห็นว่าพระสงฆ์จะทำสังฆกรรมชุมนุมสงฆ์ตามกำหนดนั้นจะลำบาก ยากที่จะ

๒๔

รักษาระวังภิกษุเดินทางไปมาได้ในเวลาสังฆกรรม จึงให้กรมพระนครบาลปักหลักไม้แก่น กำหนดเขตรแดนวิสุงคามสีมาใหม่ เลื่อนเข้ามาปักเพียงมุมกำแพงรอบทั้ง ๔ ด้านไว้เป็นสำคัญ ในทิศตวันออกตั้งแต่หลักมุมตวันออกไปตามกำแพงถึงหลักมุมออกใต้ ๑ เส้น ๑๑ วา แล้วยาวไปตามแนวกำแพงในทิศใต้ ตั้งแต่หลักมุมออกใต้ไปถึงหลักมุมตวันตก ๔ เส้น ในทิศตวันตกตั้งแต่หลักมุมตวันตกไปถึงหลักมุมตกเหนือ ๓ เส้น ๑๑ วา แล้วยาวไปในทิศเหนือตั้งแต่หลักมุมตกเหนือไปถึงหลักมุมตวันออกบันจบที่เก่า ๔ เส้น ที่กำหนดเท่านี้ เราพระเจ้ากรุงสยามอุทิศให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เป็นที่วิเสศสำรับพระสงฆ์ในจาตุทิศทั้ง ๔ อันมาแล้วแลยังไม่มาในที่นี้ อาไสยใช้สังฆกรรม มีอุโบสถกรรมเป็นต้น ตามนิยมซึ่งมีในคำภีรอรรฐกถา แลที่ชานวัดนอกวงกำแพงออกไป มีคูคั่นเป็นจังหวัดรอบนั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้เป็นที่ขึ้นแก่พระอารามอีกส่วนหนึ่ง เพื่อพวกอารามิกเป็นชายหญิงผู้ประฏิบัติพระอารามก็ดี และบิดามารดาญาติพี่น้องของพระภิกษุสามเณรในพระสงฆ์ในพระอารามนั้นก็ดี ฤๅผู้อื่นที่ยอมว่าจะเป็นผู้อุปฐากประฏิบัติพระสงฆ์ในพระอาราม จนพระสงฆ์เชื่อถือได้ยอมให้อยู่ก็ดี ได้อาไสยอยู่ในที่นั้นตามความยอมของพระสงฆ์ทุกรายทุกคน ถ้าพระสงฆ์ในพระอารามไม่ชอบใจไม่ยอมให้ผู้ใดอยู่ ก็ให้พระสงฆ์มีอำนาถขับไล่ผู้นั้นให้ไปเสียจากที่นั้นได้ เมื่อคนพวกนั้นจะเพาะปลูกผลไม้ แลพรรณผักต่าง ๆ ใด ๆ ที่ควรแก่อากรสมภักษรลงในเขตรที่นั้น เราพระเจ้ากรุงสยามยอมยกให้ อย่าต้องให้เสียอากรสมภักษร ถ้าคนพวกนั้นไปทำไร่นาเรือกสวนในที่อื่น หนังสือนี้คุ้มไม่ได้ แต่ตัวคนพวกที่อาไสยอยู่ในที่นั้น คงขึ้นใน

๒๕

พระราชอาณาจักร เมื่อมีความเกี่ยวข้องประการใด ๆ ให้นายอำเภอเกาะครองไปว่าตามคดีนั้น ๆ ได้ พระสงฆ์จะขัดขวางไว้ไม่ได้ อนึ่ง เมื่อคนพวกที่อาไสยอยู่ในที่นั้นตลอดครบปีแล้ว ครั้นขึ้นปีใหม่ก็ให้ไปขอใบยอมแต่พระสงฆ์สำรับตัวอีก จึงอยู่ต่อไปได้ ถ้าไม่มีใบยอมแต่พระสงฆ์สำรับตัวชั่วปีแล้วจะอยู่ต่อไปอีกไม่ได้ จะให้กรมพระนครบาลขับไล่เสีย อนึ่ง เราพระเจ้ากรุงสยามมีความนับถือเลื่อมใสในพระสงฆ์พวกธรรมยุติกาเป็นอันมาก ถ้าหากพระอารามนั้น พระสงฆ์พวกธรรมยุติกาได้ครอบครองเป็นเจ้าของสืบ ๆ ไปสิ้นกาลนาน ได้ประพฤติการสาศนพรหมจรรย์โดยซื่อสัตย์ ให้สมควรแก่ลัทธิอันชอบในพระธรรมวินัย อันเป็นเรื่องแสดงความบริสุทธิ เราพระเจ้ากรุงสยามจะมีความยินดีเลื่อมใสมากยิ่งขึ้นไป ส่วนกุสลซึ่งสำเร็จด้วยสฐาปนาการพระอารามใหม่ ณ ครั้งนั้น เราพระเจ้ากรุงสยามขออุทิศให้แก่เทพยดามนุศบุรุศยสัตรี คฤหัฐบรรพชิตทั้งปวง ใคร ๆ เห็นชอบด้วยก็จงได้ชื่นชมยินดีอนุโมทนา แล้วจงเจริญอายุ พรรณ ศุข พล ประฏิภาณ คุณสารสมบัติ ศิริสวัสดิพิพัฒมงคล สรรพศุภผล แลความประสงค์ซึ่งไม่มีโทษเป็นบาปจงสำเร็จทุกประการ เทอญ ฯะ.

ประกาศมาวัน ๒ ๆ ๘ ค่ำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๖ ในรัชกาลประจุบันนี้ ฯะ.

(มีอักษรขอมและอักษรอังกฤษ)

(คัดจากหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒๓ หน้า ๕๒๘—๕๓๑)

ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ

ประกาศไว้สำหรับพระอารามนี้

ว่าที่เขตรวัดตรีทศเทพ ด้านตวันออกตั้งแต่มุมออกเหนือ มาถึงมุมออกใต้ กว้าง ๓ เส้น ๕ วา ด้านใต้แต่มุมออกใต้ มาถึงมุมตกใต้ ยาว ๔ เส้น ด้านตวันตกแต่มุมตกใต้ มาถึงมุมตกเหนือกว้าง ๓ เส้น ๕ วา ด้านเหนือแต่มุมตกเหนือ มาถึงมุมออกเหนือบันจบที่เก่า ยาว ๔ เส้น ที่กำหนดเท่านี้ ทรงพระราชอุทิศถวายให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก จากพระราชอาณาเขตร เป็นที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์มาแต่จาตุทิศทั้ง ๔ อาไศรยใช้สังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น พระราชทานแต่ ณ วัน ๔ ๆ ๘ ค่ำ ปีมโรง นักษัตร สัมฤทธิศก พุทธสาสนกาล ๒๔๑๑ พรรษา เป็นวันที่ ๖๒๕๑ ในรัชกาลประจุบันนี้.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๔๔ ข้อ ๕)

เรื่องเปลี่ยนชื่อวัดตะเคียนเป็นวัดมหาพฤฒาราม

มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ในวัดมหาพฤฒาราม ที่เดิมเรียกว่าวัดท่าเกวียน แล้วแปลงมาเป็นวัดตะเคียนก่อนชื่อว่ามหาพฤฒารามนั้น ซึ่งอยู่ภายนอกพระนคร ริมคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งฟากตะวันออก มีที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ทรงพระราชศรัทธา พระราชทานยกเปนวิสุงคามสิมาส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เปนที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์ไปมาอาไศรยทำสังฆกรรม มีอุโบสถกรรมเปนต้น สิ้นกาลนานแล้ว ครั้นภายหลัง โรงพระอุโบสถชำรุดซุดโซมไป พระมหาพฤฒาจาริย์แก้ว ซึ่งเปนพระราชาคณะ มีชนมายุมากถึงร้อยเจ็ดปี ซึ่งได้เปนเจ้าของสร้างโรงพระอุโบสถนั้น แต่เดิมทีเมื่อชราทุพลภาพแล้ว จะคิดปฏิสังขรณคืนโรงพระอุโบสถนั้นขึ้นมิได้ จึงได้มาอ้อนวอนขอให้ปฏิสังขรณโรงพระอุโบสถนั้นกับทั้งพระเจดียพระวิหาร ให้คืนขึ้นเปนปรกติฤาดีขึ้นกว่าเก่า เพราะความขอของพระมหาพฤฒาจาริย์แก้วไว้ดังนี้ จึ่งได้รับปฏิญาณจะทำตาม ได้สั่งให้เจ้าพระยาบรมมหาพิไชยวงษ์[๑] ให้ไปเทียบที่คิดการปฏิสังขรณพระอารามนั้น สมเด็จเจ้าพระยาเห็นว่าพระอุโบสถเก่าใกล้ชิดเบียดเสียดนักกับพระวิหารพระพุทไสยาศ ที่ว่างหว่างแถวพระเจดียแลพระวิหารข้างทิศเหนือยังมีอยู่ จึงได้ไปเทียบที่สร้างโรงพระอุโบสถลงท้ายที่วิสุงคามสีมาเก่าในบริเวณด้านเหนือเหลื่อมแลบออกมาอยู่กึ่งพระอุโบสถ ครั้นจะไว้ที่วิสุงคาม-

(๑) เข้าใจว่า เป็นเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ซึ่งต่อมาพอได้เลื่อนยศท่านได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาในนามเดิม

๒๙

สิมาตามเดิม โรงพระอุโบสถนั้น ส่วนกึ่งข้างเหนืออยู่ในคามสิมาใหญ่ ส่วนกึ่งข้างใต้อยู่ในวิสุงคามสิมา เมื่อพระสงฆ์จะทำสังฆกรรมตามลัทธิคำภีร์พระอรรฐกถาวินัย ก็จะต้องรวังเขตรซึ่งเปนภายนอกภายในนั้นยากไป เพราะฉนั้น บัดนี้ขอเลื่อนเปลี่ยนปริเฉทวิสุงคามสิมาเสียใหม่ จะขอบั่กถวายรอบโรงพระอุโบสถใหม่นี้ เปนที่กำหนดโดยยาวกว้างเท่านั้นแล้ว ส่วนเอกเทศแห่งวิสุงคามสิมาเก่า ซึ่งเหลืออยู่เปนภายนอกแห่งกำหนดนั้น ขอคืนใส่เข้าเสียในคามสิมาใหญ่ บริเฉทกำหนดคามสิมาใหม่รอบโรงพระอุโบสถซึ่งกำหนดภายหลังนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายให้เปนวิสุงคาม ฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๒)

พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชื่อรัตนาภรณ์ แก่กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ

ให้ทราบว่า พระเจ้าราชวรวงษเธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ ได้เป็นผู้กำกับพวกอาลักษณให้เขียนราชพงษาวดาร เรื่องราชาธิราช ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ทันกำหนดดังพระราชประสงค์ มีความชอบโดยราชการในพระองค์ พระราชทานเครื่องอิสริยยศชื่อรัตนาภรณ์ มีพระรูปเกี้ยวยอด มีรูปช้างอยู่ท่ามกลาง มีฉัตรสองข้างเปนสำคัญ สำหรับติดแนบเสื้อชั้นนอก จงเจริญสรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคลทุกประการเทอญ

พระราชทาน ณ วัน ฯ ๓ ค่ำ ปีมเสง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ เปนปีที่ ๑ ฤๅวันที่ ในรัชกาลประจุบันนี้.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๑๒ ข้อ ๕)

อธิฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

๓๓ ◎ สิทธิการิย ถ้าจะทำการอธิฐานเศกน้ำพระพิพัฒสัตยา ให้บัณฑิตยาจาริยผู้เปนสัปรุษ เรียนรู้พระคำภีร์ที่มีในพระพุทธสาศนาภาสามาคธิกาเข้าใจ จนอ่านบาฬีก็รู้เนื้อความได้ อาจตั้งใจไปตามความในพระคาถา ที่จะใช้อ่านสวดเศกอธิฐาน เปนการมงคลภาวนาในพิธีนั้น เรียนตำรานั้น เล่าคาถาเปนบาฬีให้คล่อง ศึกษาเนื้อความให้เข้าใจ และหัดตั้งสติทำพิธีให้ได้โดยเรียบร้อย จึ่งจะควรเปนผู้ทำ ก็อันน้ำมนต์ชื่อน้ำพระพิพัฒสัตยานั้นแปลว่าน้ำสำหรับความสัตย เพื่อเจริญพร อธิบายว่า ถ้าใครปฏิญญาความสัตยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตั้งอยู่ในความสัตยนั้นแล้ว ก็จะให้เจริญชนมายุ พรรณ ศุข พละ ปฏิภาณศุภสารศิริสมบัติสวัสดิมงคลศุภผลทุกประการ ก็ถ้าไม่ตั้งในความสัตยผลพิบัติซึ่งเปนอันขัดแก่ผลของความสัตยที่ว่านั้น ก็จะพึงมีด้วยผลแห่งบาป คือความเท็จ ไม่ได้ตั้งอยู่ในสัตยนั้น ก็อันน้ำพระพิพัฒสัตยานั้น ซึ่งใช้อยู่โดยปรกติ เปนของสำหรับพระราชวงษานุวงษและข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทั้งหลายซึ่งตั้งอยู่ในกรุงแลหัวเมือง ที่เปนเขตรแขวงน้ำพระพิพัฒสัตยาแผ่นดินหลวงแท้ มิใช่เมืองประเทศราชมาพึ่งพิงอิงอาไศรย อ่อนน้อมภอไม่ให้เบียดเบียน แลมิใช่แผ่นดินของเจ้าอื่นนายอื่นทั้งปวง จะได้รับพระราชทาน เมื่อเวลาถวายสัจปฏิญญาทานบน จะยินดียอมอยู่ในอำนาจ พึ่งอยู่ในใต้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ไม่เปนขบถประทุฐโทษเปนการโหดร้าย แลไม่คิดยักย้ายไปเข้าด้วย แลนับถือเจ้าอื่นนายใด ซึ่งเปนไทยต่างด้าวท้าวต่างแดน แลเปนสัตรู

๓๑

ต่อสู้พระเดชพระคุณเลยนั้น เมื่อเวลาแรกเสร็จการพระราชพิธีพระบรมราชาพิเศก ครั้งหนึ่งเปนเดิมแล้ว ก็รับพระราชทานเมื่อถวายปฏิญญา เมื่อเวลาเสร็จการพระราชพิธีสาตร แลพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินทุกปีไป อย่างธรรมเนียมเดิมพระราชพิธีสาตรตั้งแต่วันกาพบั่กษ เตรสีภัทรบทมาศคือแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ ไปสามเวลาราตรี เสร็จลงในเวลาเช้า ล่วงวันอามาวสีคือวันดับ เปนวันปาฏิบทอัสยุชมาศ ก็วันที่สามของพระราชพิธีสาตรฤๅวันสุกบั่กษปาฏิบทนั้น เปนวันที่ประชุมถือน้ำพระพิพัฒสัตยาครั้งหนึ่ง พระราชพิธีสัมพัจฉรฉิน เริ่มแต่วันกาพบั่กษเอาการสี่ถีของเดือนผคุณมาศ คือวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ไปเสร็จลงในวันกาพบั่กษบัณระศรี แรม ๑๕ ค่ำของเดือนนั้น ซึ่งเปนวันสมโพชน์เครื่องที่ตั้งในมณฑลพระราชพิธีทั้งปวง ก็วันแรม ๑๕ ค่ำนั้น ฤๅวันปาฏิบทอันเปนลำดับ เปนวันที่ประชุมรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒสัตยาอีกครั้งหนึ่ง น้ำที่นำน้ำพระพิพัฒสัตยานั้น ย่อมเอาน้ำที่ได้ตั้งในพระราชพิธีสาตร แลพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินนั้น มาทำอธิฐานเปนน้ำพระพิพัฒสัตยา แต่ครั้นภายหลังมา ผู้ถือน้ำพระพิพัฒสัตยาไม่ภอใจจะมาประชุมกัน ในวันซึ่งเปนกำหนดในนักษัตรฤกษตรุศสาตร เพราะมีความประสงค์จะอยู่ทำบุญให้ถาน เล่นการนักษัตรฤกษ แยกย้ายกันในรั้ววังถิ่นถานบ้านเรือนของตัว ๆ พร้อมใจกัน จะใคร่ชุมนุมรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒสัตยาในวันก่อนฤๅวันภายหลังไป แต่วันนักษัตรฤกษ ว่าที่แท้นักษัตรฤกษตรุศนั้น เปนที่ตื่นในการเล่นของคนที่เปนนักเลง เล่นเบี้ยเล่นการพนันแลเสพยสุรายาเมา เที่ยวเร่ไปชุกชุม ตั้งแต่วันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ เรียกว่าวันจ่ายตรุศ ไปจนวันขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ เรียกว่าวันส่งตรุศ

๓๒

จะนัดประชุมให้พร้อมเพรียงกันยาก บ้านเมืองต้องตั้งกองลาดตระเวนรักษารวังโจรผู้ร้าย แลคนเมามายมักจะทำเหลือเกินต่าง ๆ จึ่งเลื่อนวันประชุมรับถือน้ำพระพิพัฒสัตยาออกไปต่อวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ซึ่งเปนวันต่อวันส่งตรุศมา เมื่อเปนดังนี้ วันนั้นก็ชื่อว่าล่วงเข้าไปในปีใหม่ เพราะเปนเดือน ๕ ถึงกระนั้นเพราะยังไม่เถลิงศกขึ้นศักราชใหม่ ยังชื่อว่าเปนปีก่อนอยู่ ครั้นเมื่อถือน้ำพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินเลื่อนออกมาเปนในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ดังนี้แล้ว จึ่งมีผู้ตั้งตำราว่า วันประชุมถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในพระราชพิธีสาตร ให้ทำในวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เปนวันจะเริ่มพระราชพิธีสาตรนั้นเถิด สับตาหารวันทั้ง ๗ วันได้วันหนึ่ง ของวันประชุมถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในสาตรแลตรุศสำหรับกลางปีแลปลายปีจะได้ต้องกันทุกปีไป เปนที่ให้รู้แลเข้าใจว่าถือในพระราชพิธีสาตรเปนกลางปี ถือน้ำในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินเปนปลายปี เพราะกำหนดนี้เปนแน่ เมื่อใดวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เปนอาทิตย์ฤาวันจันทรแลอื่น ๆ จนวันเสาร์วันใดวันหนึ่งแล้ว วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ต่อไป ก็เปนวันนั้นไม่คลาดเลย เพราะวันทั้งหลายเปนรวางวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยาทั้งสองนั้น ๑๘๑ วัน เมื่อเอา ๑ คือวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยาปลายปีเข้า แลเอา ๗ หาร เสศก็เปนสูญให้รู้ว่าวันนั้นเปนวารเดียวกับวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในพระราชพิธีสาตรก่อนนั้น ธรรมเนียมนี้เปนธรรมเนียมประจุบัน เปนไปในบัดนี้ แต่หัวเมืองปากใต้ลางเมืองยังถือธรรมเนียมเก่าอยู่ก็ดี ถือน้ำพระพิพัฒสัตยาในวันแรม ๑๕ ค่ำ เปนวันดับ เดือน ๑๐ แลเดือน ๔ อยู่เสมอทุกคราวน้ำพระพิพัฒสัตยา เหมือนอย่างเมืองนครศรีธรรมราชก็มีอยู่บ้าง แต่พระตำรานี้เปนตำราวิเศศ สำหรับบัณฑิตยาจาริยผู้มีสีลาจารวัตร จะได้

๓๓

ทำสัตยาธิฐาน ด้วยคุณพระรัตนไตรยแลความสัตยวิเสศ ซึ่งมีในเนื้อความพระพุทธสาศนา จะทำต่างหากจากพระราชพิธีก็ได้ จะพร้อมกับพระราชพิธีก็ได้ เมื่อทำอธิฐานน้ำพระพิพัฒสัตยามหามงคลมนตรนี้ไว้แล้ว จะไปเจือจานเพิ่มเติมในน้ำพระพิพัฒสัตยา ซึ่งชีพ่อพราหมณ์อ่านอิศรเวทวิศนุมนตร์ แลทำโดยการแทงด้วยพระแสงสำหรับแผ่นดินนั้นก็ได้ จะให้รับพระราชทานต่างหากก็ได้ เปนมหามงคลแก่ผู้รับพระราชทาน ซึ่งตั้งอยู่ในความซื่อสัตยทั้งปวง แลเมื่อจะทำนั้นให้เชิญพระไชยวัฒนปฏิมากร แลพระห้ามสรรพุทธ แลพระคำภีร์พระพุทธวจนะมาตั้งเปนประธานในมณฑล แล้วตั้งน้ำซึ่งตักมาแต่สระอันเปนมงคลตามประสงค์มากน้อยเท่าใด ในสฐานที่ควรแล้ว ให้บัณฑิตยาจาริยผู้จะทำ ชำระตนให้บริสุทธให้ปราศจากมลทินสมมมต่างๆ แล้วนุ่งผ้าขาวห่มผ้าขาวใหม่บริสุทธ แล้วชำระตนด้วยตั้งจิตรอธิฐานพระไตรสรณาคมให้มั่นในสันดาน แลสมาทานศีล ๕ ฤๅอุโบสถศีลให้บริบูรณ ถ้าเปนพระสงฆแลสามเณร ก็ให้ชำระบรรพชิตศีลให้บริสุทธ อย่าให้มีอาบัติวัตรเภทน้อยใหญ่ ทำจิตรใจให้ผ่องแผ้วได้แล้ว จึ่งเข้ามาในมงคลพิธีการ แล้วให้ลาดผ้าขาวลงตรงพระภักตร์พระพุทธปฏิมากร ชักชายยาวออกมาข้างทิศกาลกรรณี แล้วจึ่งให้น้ำสระที่เปนมงคลมาเต็มในภาชนะอันสอาด แล้วตั้งภาชนะนั้นในชายผ้าข้างทิศศรี ผู้จะเศกขึ้นนั่งบนผ้าข้างทิศกาลกรรณี หันหน้าต่อภาชนะนั้นอยู่ข้างทิศศรี แล้วจึ่งเศกตามตำราเถิด ก่อนแต่จะขึ้นบนผ้าเพื่อจะเศกน้ำนั้น ให้จัดเครื่องสักการะบูชาเทียนธูปข้าวตอกดอกไม้ จุณจันทน์เครื่องหอมไว้ในภาน ฤๅภาชนะเปนเครื่องบูชาสามสำรับ แลจับสายสิญจน์ด้วยด้ายพรหมจารีกลุ่มหนึ่งวงให้รอบมณฑลที่ตั้งพระพุทธปฏิมากรแลหม้อน้ำทั้งปวง แล้วชักโยง

๓๔

มาพันภาชนะน้ำที่จะเศกนั้นสามรอบ แล้วเอากลุ่มด้ายวางลงบนแผ่นศิลา วางเคียงภาชนะนั้นข้างทิศกาลกรรณีซึ่งตัวจะนั่งเศกนั้น แลให้มีดินสอที่ทำบั้นด้วยชาติหรคุณ แลหรคาลมโนศิลา วางไว้กับสายสิญจนสูตนั้น แลจึ่งผันหน้าต่อพระพุทธปฏิมา ทำอธิฐานสามประการ คือนมการาธิฐาน ๑ บูชาการาธิฐาน ๑ สัจกิริยาธิฐาน ๑ ชุบตนให้กล้าแล้วจึ่งขึ้นนั่งบนอาศนะ หันหลังให้ทิศกาลกรรณี ผันหน้าต่อทิศศรี ลงยันต์เศกน้ำทำพิธีดังจะสำแดงไปนี้เถิด ว่ามานี้เปนบุรพภาคปรฏิบัติ เมื่อจะทำนมการาธิฐานให้นั่งคุกเข่า ผันหน้าต่อเตียงมณฑลที่ตั้งพระพุทธปฏิมากร แล้วประนมมือยกอัญชลีขึ้นถึงสุดหน้าผาก รฦกพระพุทธคุณแล้วสวดคาถานี้.

(มีความเพียงเท่านี้)

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๗ ข้อ ๑)

พระราชหัตถเลขา เรื่องครัวลาว

จดหมายยังเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์[๑] ว่าพวกครัวลาวที่มาตั้งเรือนลงใหม่นั้น ดูก็ดีอยู่ อุ่นหนาฝาข้างเข้า แต่เปนคนพลัดภูมิลำเนามา ได้จ่ายข้าวให้กินฤๅไม่ แต่ก่อนคนที่กวาดต้อนมาแต่อื่น ก็เคยจ่ายข้าวให้กินปีหนึ่งปีเสศ ฤๅควรจะแจกเงินแจกผ้าอีกอย่างไรจะดี จดหมายลงมาให้รู้ จะได้จัดขึ้นไปด้วยให้สมควร อุสาห่วากล่าวเอาใจไว้ให้ยินดี อนึ่ง ถ้าเห็นว่าคนน้อยตัว คนที่เปนครอบครัวที่เปนทาษ ทนผู้อื่นเกลี้ยกล่อมให้สมัคแล้วช่วยเพิ่มเติมเข้าอย่างเช่นวังนันทอุทยาน จะคิดอ่านไต่ฤๅไม่หมดความเท่านี้แล ฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๑๘ ข้อ ๒)

(๑) เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (จำเริญ บุรณศิริ) ภายหลังเปนพระยาธรรมจรันยานุกูลมนตรี

เรื่อง สมีบุญ สมีมี และอ้ายเช่ง

มีพระบรมราชโองการให้กราบเรียนเสนอหาฤๅต่อ ๆพณฯ สมุหพระกระลาโหม เงียบฤๅเบา ๆ ว่า อธิการบุญวัดบางปทุน ๑ อ้ายหมอสัง[๑] ๑ คนสองคนนี้ แต่ก่อนเมื่ออยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็เลี้ยงชีวิตร์หาลาภแลความสรเสริญด้วยทำน้ำมนตร์แลเปนหมอดู ยอเจ้ายอนายยุขุนแหย่นางให้เชื่อให้ถือไปต่าง ๆ กิริยาของคนสองคนนี้ตามได้พึ่งเล่าฦๅต่าง ๆ บ้าง ได้เห็นประจักษแก่ตา ได้ยินแก่โสตบ้าง ทั้งเกิดความตามที่ได้จับกุมแลตระลาการชำระได้ความว่า กิริยาแลพยากรณของคนสองคนนี้ก็ปรากฏว่า จะเปนการสาศนาสามัญ คือเปนทางเปนเหตุจะหลีกทุกข์ ให้ได้ศุขในปรโลกก็ดี ฤๅจะเปนกำนนต์แลยารักษาโรคไภยกันไข้กันเจ็บ แต่โดยสามัญดังวิชาแพทยหมอ แลน้ำมนตร์หอพระปริตเท่านั้นก็หาไม่ การหมอดูการทายเล่าก็จะเปนแต่ทายเคราะห์ดีเคราะห์ร้าย แลให้ฤกษยามตามตำราดังวิชาโหรสามัญก็หาไม่ กิริยาแลพยากรณของคนสองคนนี้ มักกระทบไปข้างการแผ่นดิน เอาพระนามพระเจ้าแผ่นดินไปว่า เอาการแผ่นดินไปปรารภทำต่าง ๆ ทายต่าง ๆ จนต้องปกบีด ต้องซ่อนต้องเร้นต้องกระซิบต้องกระซาบกัน ต้องปกต้องบีดดังได้ทราบมาแล้วแต่หลัง จนคนสองคนนี้ในปากในใจ เจ้าใหญ่นายน้อยขุนเล็กนางโต เหนว่าเปนผู้วิเสศ คนสองคนนี้ก่อเหตุให้คนบางพวกต้องโทษต้องทัณฑ์ต้องหม่นต้องหมองกับพระเจ้าแผ่นดิน เอาพระนามพระเจ้าแผ่นดินไปว่าเปนการแสลง เมื่อเปนดังนี้ ครั้นจะเฆี่ยนจะจำจะฆ่าจะตี ก็เห็นว่าเปนอันเฆี่ยนบ้าฆ่าบอ จำเอาไปไม่สมควร

(๑) ต่อไปเขียนว่า เช่ง

๓๗

เปนกิริยาแลบังคับบันชาของผู้ใหญ่ ครั้นจะปล่อยไว้ในกรุงเทพ ฯ นี้ ให้เหนว่าให้คนทั้งปวงถือสาศนาตามใจตัว ก็เห็นว่าสาศนาแลลัทธิของคนสองคน ซึ่งคนทั้งปวงจะไปคบหาส้องเสพนั้น มักเกี่ยวข้องกับพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ยุเจ้ายอนายให้กำเริบเสิบสัน ยั่วขุนแหย่นาง ให้หมองหมางจากราชการ ฤๅทยานไปต่าง ๆ ดังเปนมาแล้ว ก็จะเปนที่ให้พระเจ้าแผ่นดินหม่นหมองข้างโน้นข้างนี้ จึงได้ปฤกษาด้วยเหตุนั้นพร้อมกัน ให้เนรเทศคนสองคนนี้ไปกับสมีมี พระโยคาภิรัตเถร ให้ไปอยู่เมืองสงขลา ซึ่งเปนชาติภูมเดิมของอ้ายเซ่ง แลเปนบ้านห่างเมือง ไกลเจ้านายขุนนางข้างน่าข้างใน บางพวกที่รักใคร่แลนับถือ จะใช้ผู้คนไปมาหาสู่ยาก การซึ่งเปนหนามเปนขวาก เปนที่หม่นหมองแก่พระเจ้าแผ่นดินก็จะค่อยสงบไป ครั้นเมื่อเดือนเก้าปีมแม เอกศก ก็เรือกลไฟกระบวนหลวงซึ่งลงไปประกาศผึ้งทเลตวันตก กำหนดว่าจะไปถึงเมืองสงขลา ได้ทราบว่ากรมหมื่นอุดมรัตนราษี ไปคิดกับพนักงานในกรมพระกระลาโหม ให้มีท้องตราออกไปขับไล่สมีมี พระโยคาภิรัตเถร สมีบุญ อธิการวัดบางประทุน และอ้ายเซ่งให้ไปเสียจากเมืองสงขลา ไปคุมไว้ ณ เมืองพัทลุง ด้วยระแวงว่าเจ้านายแลข้าราชการข้างในบางพวกในกระบวนที่นับถือสมีบุญแลอ้ายเซ่งอยู่แต่ก่อน จะลอบไปสู่มาหาขอน้ำมนตร์ถามวิชาให้ทักให้ทายอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าความทราบมาก็จะเปนที่หม่นหมองขัดเคืองต่อไป แลการที่ได้บังคับไปให้พระยาสงขลากรมการ กับสมีมี สมีบุญแลอ้ายเซ่งไปเสียให้ห่างจากทางกระบวนหลวงถ้าได้ทำจริง การนี้ก็เปนสวามีจีกรรม ความชอบที่ยิ่งอยู่ แต่บังคับนั้นถ้าได้มีท้องตราออกไป ถ้าคนในเมืองสงขลาก็คงสำคัญว่า การนั้นในหลวงสั่ง

๓๘

บัดนี้ ได้ฟังท่านแดงภรรยาพระยาพัทลุงเล่าว่า สมีมี สมีบุญกลับลงมาอยู่ที่เมืองสงขลา เมื่อกระบวนกลับมาแล้ว ถ้าเปนดังนั้นจริง บีนี้ก็จะมีเรือกระบวนประภาศลงไปถึงเมืองสงขลา เมืองพัทลุงอิก

ก็ถ้าเจ้าใหญ่นายน้อย ขุนเล็กนางโตผู้ใด ๆ ในกระบวนเสด็จนั้น ที่นับถือสมีมี สมีบุญ แลอ้ายเซ่งคนใดคนหนึ่งอยู่ จะไปสู่มาหา ก็เห็นจะออกหน้าออกตา จะไม่ซ่อนไม่เร้น ด้วยไม่เปนกระบวนเสด็จพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ซึ่งเปนที่วิไสยปรารภปรารมของถ่อหมอทายเหล่านั้น ฤๅคนสามคนนั้นเมื่อทราบว่าใครที่วิสาสคุ้นเคยออกไป ก็จะดีใจ ตรงเข้ามาหา ออกต้อนรับดู แลจะได้ลาภผลต่าง ๆ ตามคนที่อยู่ห่างได้พบกัน

ถ้าการเปนดั่งนั้น ไม่เหมือนกันกับครั้งหลังแล้ว ก็จะเปนอันเห็นว่า กระบวนที่ไปครั้งนี้ลบคมเจ้าแผ่นดินใหญ่ ที่เนรเทศขับไล่คนเหล่านั้นออกไปก็ดี แลที่ให้มีท้องตราบังคับให้ขับไล่ให้ห่างเสียได้ ในบีหลังนั้นก็ดี คนลงโทษ คนลงโทษความผิดของคนสามคนนั้น ก็จะเปนโทษเบา ๆ

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๑๘ ข้อ ๕)

เรื่อง ตั้งหลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยาม ณ เมืองร่างกุ้ง

บัดนี้ เราพระเจ้ากรุงสยาม ตั้งความเชื่อความไว้ใจในมิศเตอะฝอวล์นั้นแล้ว ขอประกาศมาให้ท่านทั้งปวงรู้ ด้วยคำประกาศอันนี้ซึ่งได้ประทับราชลัญจกรตามตำแหน่ง แลราชลัญจกรพิเศษเฉพาะสำหรับเราพระเจ้ากรุงสยามเป็นสำคัญ ขอตั้งมิศเตอะฝอวล์ให้เป็นกงสุลฝ่ายสยาม มีถานันดรนามตามธรรมเนียมสยามใช้ภาษาสังสกฤฎว่า หลวงสยามานุเคราะห์ แปลว่าผู้เป็นใหญ่เป็นผู้อนุเคราะห์แก่ชาวสยาม เราพระเจ้ากรุงสยามให้อำนาจอันเต็มแก่มิศเตอะฝอวล์ เมื่อจะรับราชการในตำแหน่งกงสุลฝ่ายสยามตามกฎหมายอินเตอรนาแชนนาลลอแลกฎหมายสำหรับเมืองร่างกุ้งนั้น คือว่ากงสุลเมืองอื่น ๆ อยู่ที่เมืองร่างกุ้งนั้น ประพฤติให้เป็นคุณแก่แลมีอำนาจในคดีขึ้นแก่อาณาจักรนั้น ๆ ฉันใด ให้มิศเตอะฝอวล์อยู่รักษาผลประโยชน์ ประพฤติให้เป็นคุณแก่แลมีอำนาจในคนผู้ขึ้นในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม บันดาที่สัญจรไปในเมืองร่างกุ้งฉันนั้น แลจงช่วยอนุเคราะห์รักษาชาวสยามซึ่งออกไปทั้งปวงนั้น ให้ได้คงอยู่ในผลแห่งความชอบของผู้นั้นทุกคน ๆ

เมื่อชนชาวสยามไปมีถ้อยความวิวาทกันเองมิใช่พวกอื่น ให้มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามมีอำนาจมาห้ามปรามแลจับกุมผู้ก่อวิวาท แลไล่เลียงไต่ถามพิพากษาแล้ว ตัดสินโดยยุติธรรมเถิด ถ้าผู้ผิดควรจะทำโทษก็จงทำโทษตามโทษานุโทษ ฤๅจองจำกักขังไว้ให้เข็ดหลาบ ถ้าผิดเป็นความใหญ่ถึงฆ่าฟันกันตาย ให้จำส่งเข้ามาในกรุงเทพมหานคร บอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบ จะได้ทำโทษ

๔๐

ตามกฎหมายที่เป็นความฉกรรจ์ ถ้าไปวิวาทกันกับคนขึ้นในอำนาจอื่น ให้มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม ไปแจ้งความแก่แลหาฤๅกับผู้ครองเมืองบริติศพม่า เมื่อกฎหมายอย่างธรรมเนียมในเมืองนั้น จะยอมให้กงสุลเมืองอื่นประพฤติอย่างไร ก็จงประพฤติอย่างนั้นเถิด จะรักษาไมตรีกับผู้ครองเมืองฝ่ายอังกฤษแลกงสุลเมืองอื่น ซึ่งเป็นเมืองไมตรีกับสยาม ให้เรียบร้อยราบคาบทุกประการ ถ้าผู้ใดมีความทุกข์ประการใด มาขอร้องให้ช่วย ก็จงไล่เลียงให้ได้ความจริงแล้วแลช่วยโดยสมควรแก่ความจริงนั้น ให้เต็มตามกำลังเทอญ

สิ่งใด ๆ มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม ยังมีความสงไสยไม่เข้าใจถนัดในอย่างธรรมเนียมฝ่ายสยาม ก็ให้มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม มีหนังสือโต้ตอบไปมากับเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดี ผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามจงเนือง ๆ ในเวลาแลช่องโอกาศอันควรสั่งสนทนาหาฤๅให้เข้าใจในขนบราชการที่จะต้องตามประสงค์ เมื่อเจ้าพระยาพระคลังมีคำสั่งไปประการใด ถ้าเห็นชอบด้วยราชการก็จงทำตามทุกประการ ถ้ายังมีความสงไสยไม่เข้าใจชัด ฤๅเห็นว่าเป็นอันข้องขัดแก่กฎหมายแลอย่างธรรมเนียมในเมืองนั้น ก็ให้มีหนังสือชี้แจงมาให้ถ้วนถี่ แลได้ถามหาฤๅเอาความให้ละเอียดเข้าใจได้แล้วจึ่งทำตามคำสั่ง แลให้มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม คอยฟังถ้อยคำผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองบริติศพม่า จะว่ากล่าวด้วยเหตุผลประการใดเกี่ยวข้องมาในแผ่นดินสยาม ฤๅได้ฟังข่าวใดๆแต่เมืองพม่าของเจ้าอังวะเป็นการประหลาดมาก ฤๅว่าเกี่ยวข้องอันใดมาด้วยพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามก็ดี ก็ให้มีหนังสือแจ้งความมาถึงเจ้าพระยาพระคลังให้ทราบ ถ้าเหตุควรจะต้องฟังคำตอบก็ให้คอยฟัง

๔๑

คำตอบ ถ้ามีคำตอบไปได้ความประการใดแล้ว ถ้าเห็นว่าควรจะต้องไปแจ้งความแก่ผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองบริติศพม่า จงนำไปแจ้งเถิด ฤๅการใด ๆ ในแผ่นดินสยาม มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามเข้าใจเป็นแน่ เพราะได้รู้แต่เจ้าพระยาพระคลังแต่เดิมแล้ว จะโต้ตอบแก่ผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองบริติศพม่า ทันคำถามหาฤๅทีเดียวก็ได้ แต่ถ้าผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองบริติศพม่า จะว่ากล่าวให้ยินยอมตามข้อความใด ๆ แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ต้องมีใบบอกมาหาฤๅเจ้าพระยาพระคลังก่อน ต่อได้บังคับโดยเฉภาะไปแต่เจ้าพระยาพระคลัง จึ่งยอมเป็นอันขาดได้

อนึ่ง การใด ๆ ที่กงสุลเมืองอื่น ๆ บันดาตั้งอยู่ในเมืองนั้นทั้งปวงจะมาว่ากล่าว โดยเป็นการเกี่ยวข้องกับด้วยแผ่นดินสยาม มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามได้ทราบความแล้ว จงบอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบ ฤๅจะควรตอบประการใด ถ้าเข้าใจการถนัดแล้ว จงตอบไปเถิด

อำนาจกงสุลฝ่ายสยาม ซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยามให้แก่มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ครั้งนี้ จงมีตั้งแต่เวลาเมื่อสำคัญนี้ถึงมือแล้ว แลผู้ครองฝ่ายอังกฤษยอมเห็นด้วยแล้วนั้นไปตลอดเวลาความชอบใจของเราพระเจ้ากรุงสยามประจุบันนี้ ฤๅผู้จะสืบพระราชวงษานุวงษ์แลสืบราชอิศริยยศต่อไปในภายน่า แลตลอดเวลาอายุฤๅความชอบของมิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์นั้นเอง เมื่อใดมีสำคัญอื่นแสดงความชอบใจอย่างอื่นแห่งเราพระเจ้ากรุงสยามบัดนี้ก็ดี แห่งผู้สืบพระราช-

๔๒

วงษานุวงษ์ แลสืบราชอิศริยยศในภายน่าก็ดี มีพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินสยามประทับไป สำแดงให้เห็นให้ได้ยินจนเชื่อได้ ฤๅเมื่อใดพ้นเวลาอายุของมิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามนั้น ฤๅเมื่อใดมิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม ไม่ภอใจจะรับราชการกงสุลฝ่ายสยามสืบไป ลาออกเสียจากที่ เมื่อนั้นอำนาจที่ยอมมาในสำคัญฉบับนี้ชื่อว่าระงับไป เมื่อมิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามนั้น ตั้งอยู่ในอำนาจนี้ เมื่อจะไม่อยู่ที่เมืองร่างกุ้ง ฤๅป่วยไข้ ไม่อุส่าห์ประการใด มอบหมายให้ผู้อื่นรับธุระทำแทนไป ผู้นั้นก็ให้มีอำนาจเป็นดังกงสุล ทำแทนไปได้กว่าจะมีสำคัญฉบับอื่น ซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยาม ฤๅผู้สืบพระราชวงษานุวงษ์แลสืบราชอิศริยยศต่อไปภายน่า จะให้ไปตั้งผู้นั้นฤๅผู้อื่นเป็นที่กงสุลต่อไป อำนาจกงสุลจึ่งจะตกอยู่แก่ผู้มีชื่อในสำคัญฉบับอื่นนั้นเมื่อนั้น

ที่เมืองร่างกุ้ง บัดนี้มีราชการฝ่ายสยามน้อย ไม่มาก ก็ถ้ามีเหตุที่จะต้องเขียนหนังสือโต้ตอบไปมาเนือง ๆ มาก เมื่อมิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามชอบใจจะให้มีเสมียนผู้เขียนหนังสือ ฤๅอย่างไร ก็ให้มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยามมีหนังสือมาหาฤๅเรียบเรียงกับเจ้าพระยาพระคลัง ผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยาม เทอญ

ขอให้สิ่งซึ่งเป็นประธานแก่สกลโลก จงอนุเคราะห์รักษา มิศเตอะฝอวล์ หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลฝ่ายสยาม ให้มีความศุขสวัสดิ์ทุกประการ เทอญ

๔๓

ประกาศนี้ ส่งมาแต่ท้องพระโรงหลวงอนันตสมาคม ของเรา พระเจ้ากรุงสยาม ณ กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาบางกอก ณ วันศุกร เบ็นดิถีที่ ๘ ในข้างขึ้นของจันทรมาศ ชื่อมาคสิร เบ็นเดือนที่ต้นรดูหนาวในปีกุญ เบ็ญจศก ศักราชโหรสยาม ๑๒๒๕ ตรงกันกับกำหนดกาลฝ่ายสุริยคติ เบ็นวันที่ ๑๘ ของเดือนเดเซมเบอร์ในปีมีคฤสตศักราช ๑๘๖๓ เบ็นปีที่ ๑๓ ฤๅเบ็นวันที่ ๔๖๐๑ ในรัชกาลประจุบันของเรา พระเจ้ากรุงสยามนี้ ฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๐ ข้อ ๑)

เรื่อง ตั้งพระพิเทศพานิช (ตันกิมจิ๋ง) เป็นพระยาอัศฎงคตทิศรักษา

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในรัชกาลที่ ๔ ในพระบรมราชวงษ์ ซึ่งดำรงค์กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาในประเทศบางกอกนี้ เปนมหาราชธานีใหญ่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือแผ่นดินสยามเหนือใต้ แลดินแดนต่าง ๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้ ๆ บ้าง เปนที่อยู่ของชนชาวประเทศมีเพศภาสาต่าง ๆ คือลาวเฉียง ลาวกาว กัมโพชา มลายู แลกะเหรี่ยงแลอื่น ๆ ในทิศนั้น ๆ

ขอประกาศความที่จะว่าไปแก่ท่านทั้งปวง ฤๅท่านผู้หนึ่งผู้เดียวคือผู้ใด ๆ ที่จะได้อ่านหนังสือสำคัญนี้ให้ทราบ

มิศเตอตันกิมจิ๋ง พระพิเทศพานิช สยามพิชิตภักดี ผู้ซึ่งแต่ก่อนเปนผู้รับการลับ ๆ ของเราพระเจ้ากรุงสยาม แล้วภายหลังมาได้เปนกงสุลรับราชการฝ่ายสยาม ณ เมืองสิงคโปรแลเปนที่ปฤกษาราชการฝ่ายสยามมานานแล้ว แลบัดนี้รับอาสาว่าจะมาทำนุบำรุงเมืองกระให้รุ่งเรืองเจริญด้วยไพร่บ้านพลเมืองแลผลประโยชน์ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน แลได้ทำสัญญาไว้ต่อท่านเสนาบดี สมุหพระกระลาโหม ได้ลงชื่อแลประทับตราเปนสำคัญ ว่าด้วยการที่จะมารับรักษาทำนุบำรุงเมืองกระนั้น ตกลงกันเสร็จในวันพฤหัศบดี แรม ๑๔ ค่ำ ของจันทรมาศ ชื่อบุศยเปนที่ ๒ ของฤดูหนาวในปีเถาะ นพศก ศักราชโหรสยาม ๑๒๒๙ ตรงกับวันที่ ๒๓ ของเดือนยันนุวารี ในปีคฤสตศักราช ๑๘๖๘ ก็บัดนี้ตามสัญญาข้อที่สองในนั้น เราขอตั้งมิศเตอตันกิมจิ๋ง ซึ่งเดิมเปนที่พระพิเทศพานิช

๔๕

สยามพิชิตภักดี กงสุลฝ่ายสยามอยู่ ณ เมืองสิงคโปร ให้เปลี่ยนตำแหน่ง เลื่อนยศบันดาศักดิ์เป็น พระยาอัศฎงคตทิศรักษา สยามประชานุกูลกิจ ผู้สำเร็จราชการเมืองกระ แลให้ยกเมืองกระซึ่งขึ้นแก่เมืองชุมพรอยู่แต่ก่อนนั้นขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ตามข้อที่ ๖ ในหนังสือสัญญานั้น ให้ถือศักดินา ๓๐๐๐ ตามธรรมเนียมผู้มียศในสยาม ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ในชั้นที่ ๔ แลให้มีอำนาจ ได้บังคับบัญชาปลัด ยกระบัตร กรมการ แลราษฎร บันดาอยู่ในเขตรแดนเมืองกระทั้งสิ้นตามการแลแบบแผนที่ผู้สำเร็จราชการเมืองกระแต่ก่อนได้บังคับมานั้น โดยยุติธรรมแลชอบด้วยราชการ จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่เหตุผลทุกประการ แลรักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อกรุงเทพมหานคร ตามอย่างธรรมเนียมผู้มียศอยู่ในที่ตั้งอย่างนั้น อำนาจนั้นจงเป็นไปตลอดเวลา ความชอบใจของผู้เป็นบันทัดใหญ่ยิ่งในสยาม ฤๅความชอบใจแลชนมชีพของมิศเตอตันกิมจิ๋ง ซึ่งเป็นพระยาอัศฎงคตทิศรักษา สยามประชานุกูลกิจนั้นเอง ขอให้สิ่งซึ่งเป็นประธานแก่สกลโลก จงอนุเคราะหรักษามิศเตอตันกิมจิ๋ง ซึ่งเป็นพระยาอัศฎงคตทิศรักษา สยามประชานุกูลกิจ ผู้สำเร็จราชการเมืองกระบัดนี้ ให้มีความเจริญศุขสวัสดิทุกประการ เทอญ

พระราชทานอิศริยยศตั้งนี้มา ณ วันศุกร ขึ้นสามค่ำ ของจันทรมาศชื่อเป็นที่ ๖ นับแต่ต้นฤดูหนาวในปีมโรง สัมฤทธิศก ศักราชโหรสยาม ๑๒๓๐ ตรงกับสุริยคติกาลอย่างยุโรป เป็นวันที่ ๒๔ ของเดือนเอปริล ในปีมีคฤสตศักราช ๑๘๖๘ เป็นปีที่ ๑๘ ฤๅเป็นวัน ๖๑ ในรัชกาลประจุบันนี้ ฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๔)

เรื่อง ตั้งนายมหมัดแฉรีศเป็นขุนทวีปวิวิธการ

มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า นายมหมัดแฉรีศ แขกเทศ เปนคนรู้ภาษาอังกฤษ เขียนอ่านอังกฤษได้ ได้มารับประฏิบัติพระยาไทรยบุรีในที่ล่ามอังกฤษมาช้านาน เปนล่ามตามภาษาอังกฤษเมื่อเดือนเก้าปีมแมเอกศก พระยาไทรยบุรีได้ภามาด้วยที่เมืองนคร จึงได้พบปะคุ้นเคยรู้จักเพราะได้รับเจรจาปราไศรยกับพวกแขกมลายูที่ไม่รู้ภาษาไทยครั้งหนึ่งแล้ว นายมหมัดแฉรีศกลับออกไปอยู่ที่เกาะหมาก ก็ได้ส่งสมุดต่าง ๆ เข้ามาหลายครั้ง มีความชอบอยู่ ครั้นมาในปีวอก โทศก นายมหมัดแฉรีศ ก็ได้เข้ามากับพระยาไทรยบุรีใช้เปนล่ามคุ้นเคยอีก เพราะฉนั้นนายมหมัดแฉรีศควรจะได้รับบันดาศักดิ์แต่งตั้งไปแต่กรุงเทพ ฯ นี้อย่างใดอย่างหนึ่งให้สมควรแก่ความชอบแลคุ้นเคย ฯ

เมื่อคำนึงถึงการที่ล่วงแล้วมาแต่หลังครั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชคนเก่า ซึ่งเปนบิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราชในกาลประจุบันนี้ เจ้าพระยาได้ขอตั้งจีนบาบากกฉายชาวเมืองเกาะหมาก เปนพระสาครพานิช คนหนึ่ง ตั้งจีนบาบาล่องถี่น้องจีนบาบากกฉาย เปนหลวงบำรุงพานิช คนหนึ่ง ให้อยู่ที่เมืองเกาะหมาก เปนพนักงานคอยสืบราชการเมืองพม่าบอกส่งเข้ามา เพราะเวลานั้นแผ่นดินเมืองมอญพม่าตั้งแต่แม่น้ำสดล้วนไปฝั่งตวันตกยังหาเปนของอังกฤษไม่ แลพม่าชาวย่างกุ้ง ชาวปาซิมไปมาค้าขายอยู่ที่เมืองเกาะหมากเนือง ๆ มิได้ขาด แลเมืองเกาะหมากนั้นเล่า พื้นดินเดิมก็เปนของเมืองไทรยๆได้ให้กราบทูลพระบาท ให้ทรงพระอนุญาตยอมให้อังกฤษเช่าสืบมา แลเจ้าพระยา

๔๗

ให้พระสาครพานิช หลวงบำรุงพานิช สองคนนั้นรับเปนธุระคอยดูแลจัดซื้อแลหาสิ่งของที่ต้องพระราชประสงค์ที่ควรจะหาได้ในเมืองเกาะหมากนั้น ส่งเข้ามาใช้สอยในกรุงเทพฯ นี้ด้วย พระสาครพานิช หลวงบำรุงพานิช สองคนอยู่ที่เมืองเกาะหมากบ้าง เข้ามาอยู่ที่เมืองถลางเมืองภังงาบ้าง ช้านาน ก็หาได้มีการเกี่ยวข้องขัดขวางกับอังกฤษประการใดประการหนึ่งไม่ แลบัดนี้ พระสาครพานิช หลวงบำรุงพานิช สองคนนั้น ก็ไม่มีตัวแล้ว เพราะฉนั้น ให้นายมหมัดแฉรีศ เปนที่ขุนทวีปวิวิธการ มีอำนาจในราชการคล้ายกันกับพระสาครพานิช หลวงบำรุงพานิชซึ่งมีแต่ก่อน คือให้เปนผู้คอยสืบราชการเมืองพม่า แต่ลูกค้าวานิช ที่ไปมาจะกล่าวถึงราชการผู้ครองแผ่นดินเมืองพม่าประการใดบ้าง แลสิ่งใดๆ ซึ่งเปนของควรจะสั่งให้จัดซื้อแลเสาะหาที่ในเมืองเกาะหมากที่กรุงเทพฯ ก็จะมีท้องตราไปถึงตัวขุนทวีปวิวิธการ ฤๅจะมีท้องตราบังคับไปให้พระยาไทรยบุรีสั่งขุนทวีปวิวิธการเสาะหา แลจัดซื้อตามกำลังทุนที่จะให้ออกไปกับท้องตรา ก็ให้ขุนทวีปวิวิธการรับราชการตามพนักงานนั้นจงทุกประการ ให้ขุนทวีปวิวิธการขึ้นอยู่ในพระยาไทรยบุรี อย่างพระสาครพานิช หลวงบำรุงพานิช ขึ้นอยู่ในเจ้าพระยาแต่ก่อนนั้น ให้ขุนทวีปวิวิธการพึ่งบังคับบันชาพระยาไทรยบุรี แต่สิ่งที่ชอบด้วยราชการเปนยุติธรรมแลฯ.

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๑)

เรื่อง ตั้งมิสเตอร์วิลเลียม ทอมาส เลวิศ เป็น หลวงทวีปสยามกิจ

สมเดจพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงษนี้ แลเปนเจ้าเปนใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎร ฯลฯ เพราะฉนั้นเราพระเจ้ากรุงสยามก็จะประพฤติตามอย่างนั้น ฯ

ที่เมืองเกาะหมากเปนที่ค้าท่าขาย เรือลูกค้าแล่นไปใช้ธงฝ่ายสยามไปมาค้าขายบ้าง ชนชาวสยามแลบุตรจีนแลแขกมลายู ซึ่งเปนคนชาวเมืองเดิมเปนเมืองขึ้นฝ่ายสยามไปมาอาไศรยอยู่ที่เมืองเกาะหมากบ้าง ชาวบ้านเมืองมลายูขึ้นแก่สยามอยู่ใกล้เกาะหมากมีความเกี่ยวข้องกับคนขึ้นฝ่ายอังกฤษบ้าง บางทีธุระผู้ครองเมืองฝ่ายสยาม แลผู้ครองเมืองฝ่ายอังกฤษมีขึ้น ต้องพูดจาปฤกษาหาฤๅกันอยู่เนือง ๆ เราพระเจ้ากรุงสยามกับเสนาบดี ปฤกษาพร้อมกันเห็นว่า มิศเตอวิลเลียม ทอมาศ เลวิศ อังกฤษอยู่ ณ เมืองเกาะหมาก เคยรู้จักคุ้นเคยกับท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ในแผ่นดินสยามมา ควรจะเปนกงสุลฝ่ายสยาม รับธุระอยู่แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามที่เมืองเกาะหมากได้ บัดนี้เราพระเจ้ากรุงสยามตั้งความเชื่อความไว้ใจในมิศเตอวิลเลียม ทอมาศ เลวิศ นั้นแล้ว ขอประกาศมาให้ท่านทั้งปวงรู้ด้วยคำประกาศอันนี้ ซึ่งได้ประทับราชลัญจกรตามตำแหน่ง แลราชลัญจกรพิเสศเฉพาะสำหรับเราพระเจ้ากรุงสยาม แลราชหัถเลขาของเราพระเจ้ากรุงสยามเปนสำคัญ ขอตั้งมิศเตอ ว,ท, เลวิศ อังกฤษอยู่ ณ เมืองเกาะหมาก ให้เปนกงสุลฝ่าย

๔๘

สยาม มีถานันครนามตามภาษาสังสกฤฎ โดยอย่างธรรมเนียมไทยว่า หลวงทวีปสยามกิจ แปลว่าผู้รับกิจการฝ่ายสยามอยู่ ณ เกาะในทเล เราพระเจ้ากรุงสยามให้อำนาจอันเต็มแก่มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีป-สยามกิจ เพื่อจะรับราชการในตำแหน่งกงสุลฝ่ายสยาม ตามกฎหมายอินเตอนาแชนนาลลอ แลกฎหมายสำหรับเมืองเกาะหมากนั้น คือว่ากงสุลเมืองอื่น ๆ อยู่ที่เมืองเกาะหมาก ประพฤติให้เปนคุณแก่แลมีอำนาจในคนขึ้นแก่อาณาจักรเมืองนั้นฉันใด ให้มิศเตอ ว,ท, เลวิศ อยู่รักษาผลประโยชน์ ประพฤติให้เป็นคุณแก่แลมีอำนาจในคนที่เปนผู้ขึ้นในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม บันดาที่ไปแลอยู่ที่เมืองเกาะหมาก แลเรือบันดาที่อยู่ในใต้ธงมีรูปช้างเผือกเปนสำคัญทั้งปวง ฯ

ถ้าไทยจีนฤๅแขกมลายูที่เปนคนขึ้นฝ่ายสยามไปมีถ้อยความวิวาทกันเองมิใช่พวกอื่น ถ้าวิวาทกันในเรือซึ่งใช้ธงฝ่ายสยาม ให้มิศเตอ ว,ท, เลวิศ มีอำนาจมาห้ามปรามแลจับกุมผู้ก่อวิวาท แลไล่เลียงไต่ถามพิภากษาความ แล้วตัดสินโดยยุติธรรมเถิด ผู้ผิดควรจะทำโทษก็จงทำโทษตามโทษานุโทษ จองจำกักขังไว้ให้เข็ดหลาบ ถ้าผิดเปนความใหญ่ถึงฆ่าฟันกันตาย ให้จำส่งเข้าไปในกรุงเทพ ฯ บอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบ จะได้ทำโทษตามกฎหมายที่เปนความฉกรรจ์ ถ้าไปวิวาทกันในเรือซึ่งใช้ธงอื่นก็ดี ไปวิวาทกันบนบกบนเมืองก็ดี ไปวิวาทกับคนขึ้นในอำนาจอื่นก็ดี ให้มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม ไปแจ้งความแก่แลหาฤๅกับผู้ครองเมืองเกาะหมากตามที่เมื่อกฎหมายอย่างธรรมเนียมในเมืองนั้นจะยอมให้กงสุลเมืองอื่นประพฤติอย่างไร ก็จงประพฤติอย่างนั้นเถิด จงรักษาไมตรีกับอังกฤษซึ่งเปนเจ้า

๕๐

ของเมืองแลกงสุลเมืองอื่น ซึ่งเปนเมืองไมตรีกับสยามให้เรียบร้อย ราบคาบ แลจงช่วยอนุเคราะห์รักษาคนทั้งปวงที่ขึ้นแก่สยาม ซึ่งไปเที่ยวไปอยู่ ณ เมืองเกาะหมาก ให้ได้คงอยู่ในผลแห่งความชอบของคนนั้นทุกคน ๆ ถ้าผู้ใดมีความทุกข์ประการใด มาขอร้องให้ช่วย ก็จงไล่เลียงให้ได้ความจริงแล้ว แลช่วยโดยสมควรแก่ความจริงนั้น ให้เต็มตามกำลัง สิ่งใด ๆ มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยามยังมีความสงไสยไม่เข้าใจถนัดในอย่างธรรมเนียมฝ่ายสยาม ก็ให้มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม มีหนังสือโต้ตอบไปมากับเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดี ผู้ว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามจงเนือง ๆ ในเวลาแลช่องโอกาศอันควรสั่งสนทนาหาฤๅให้เข้าใจในขนบราชการที่จะต้องตามประสงค์ เมื่อเจ้าพระยาพระคลังมีคำสั่งไปประการใด ถ้าเห็นชอบด้วยราชการ ก็จงทำตามทุกประการ ถ้ายังมีความสงไสยไม่เข้าใจชัด ฤๅเหนว่าเปนอันข้องขัดแก่กฎหมายแลอย่างธรรมเนียมในเมืองเกาะหมากนั้น ก็ให้มีหนังสือชี้แจงมาให้ถ้วนถี่แลไต่ถามหาฤๅเอาความให้เลอียด เข้าใจได้แล้วจึงทำตามคำสั่ง แลให้มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม คอยฟังถ้อยคำผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองเกาะหมาก จะว่ากล่าวด้วยเหตุผลประการใดเกี่ยวข้องมาในแผ่นดินฝ่ายสยาม ก็ให้มีหนังสือแจ้งความมาถึงเจ้าพระยาพระคลังให้ทราบ กับเหตุควรจะต้องฟังคำตอบก็ให้คอยฟังคำตอบ ถ้ามีคำตอบไปได้ความประการใดแล้ว ถ้าเห็นว่าควรจะต้องไปแจ้งความแก่ผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองเกาะหมาก ก็จงนำไปแจ้งเถิด ฤๅการใด ๆ ในแผ่นดินสยาม มิศเตอ ว,ท, เลวิศ กงสุลฝ่ายสยามเข้าใจเปนแน่ เพราะ

๕๐

ได้รู้แต่เจ้าพระยาพระคลังแต่เดิมแล้ว จะโต้ตอบแก่ผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองเกาะหมาก ทันคำถามหาฤๅทีเดียวก็ได้ แต่ถ้าผู้ครองฝ่ายอังกฤษ ณ เมืองเกาะหมาก จะว่ากล่าวให้ยินยอมตามในข้อความใด ๆ แทนผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ต้องมีใบบอกมาหาฤๅเจ้าพระยาพระคลังก่อน ต่อได้บังคับโดยเฉพาะไปแต่เจ้าพระยาพระคลัง จึงยอมเปนอันขาดได้ ฯ

อนึ่ง การใด ๆ ที่กงสุลเมืองอื่น ๆ บันดาตั้งอยู่ในเมืองเกาะหมากทั้งปวงนั้น จะมาว่ากล่าวโดยเปนการเกี่ยวข้องกับด้วยแผ่นดินสยาม มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยามได้ทราบความแล้ว จงบอกมาให้เจ้าพระยาพระคลังทราบ ฤๅจะควรตอบประการใด ถ้าเข้าใจการถนัดแล้วจงตอบไปเถิด เมืองปเหลียน เมืองสตูน เมืองเกดะ เมืองปลีศ เปนเมืองขึ้นฝ่ายสยาม ถ้ามีความเกี่ยวข้องกับลูกค้าวาณิชฝ่ายอังกฤษที่เกาะหมาก ผู้ครองฝ่ายอังกฤษจะมาต่อว่าแก่มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม เพราะความเมืองเหล่านั้นก็เมื่อเห็นว่าเมืองเหล่านั้นอยู่ใกล้ จะมีหนังสือต่อว่าไปประการใดก็ดีก็ควรเพื่อจะไม่ให้เสียเวลา ถึงกระนั้นต้องบอกความมายังกรุงเทพ ฯ โดยเร็ว โดยทางเรือกลไฟด้วย เพื่อจะให้ทราบความโดยเร็ว ดีกว่าจะให้เมืองเหล่านั้นบอกมาทางบก อำนาจกงสุลฝ่ายสยามซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยามให้แก่มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจดังนี้ ครั้งนี้ จงมีตั้งแต่เวลาเมื่อสำคัญนี้ถึงมือแล้ว แลผู้ครองฝ่ายอังกฤษยอมเห็นด้วยแล้วนั้นไปตลอดเวลาความชอบใจของเราพระเจ้ากรุงสยามประจุบันนี้ ฤๅผู้จะสืบพระราชวงษานุวงษแลสืบราชอิศริยยศต่อไปในภายน่า แล

๕๒

ตลอดเวลาอายุ ฤๅความชอบใจของมิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจนั้นเอง เมื่อใดมีสำคัญอื่นแสดงความชอบใจอย่างอื่นแห่งเราพระเจ้ากรุงสยามบัดนี้ก็ดี แห่งผู้สืบพระราชวงษานุวงษ แลสืบราชอิศริยยศในภายน่าก็ดี มีพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินสยามประทับไป สำแดงให้เห็นให้ได้ยินจนเชื่อได้ ฤๅเมื่อใดพ้นเวลาอายุของมิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยามนั้น ฤๅเมื่อใดมิศเตอ ว, ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม ไม่ภอใจจะรับราชการกงสุลฝ่ายสยามสืบไป ลาออกเสียจากที่ เมื่อนั้นอำนาจที่ยอมมาในสำคัญฉบับนี้ ชื่อว่าระงับไป เมื่อมิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยามนั้นตั้งอยู่ในอำนาจนี้ เมื่อจะไม่อยู่ที่เมืองเกาะหมาก ฤๅป่วยไข้ ไม่อุสาหประการใด มอบหมายให้ผู้อื่นรับธุระทำแทนไป ผู้นั้นก็ให้มีอำนาจเปนดังกงสุล ทำแทนไปได้กว่าจะมีสำคัญฉบับอื่น ซึ่งเราพระเจ้ากรุงสยาม ฤๅผู้สืบพระราชวงษานุวงษ แลสืบราชอิศริยยศต่อไปภายน่า จะให้ไปตั้งผู้นั้นฤๅผู้อื่นเปนที่กงสุลต่อไป อำนาจกงสุลจึงจะตกอยู่แก่ผู้มีชื่อในสำคัญฉบับอื่นนั้นเมื่อนั้น

บัดนี้ มิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยามชอบใจจะให้มีผู้ช่วยราชการ ฤๅเสมียนผู้เขียนหนังสือขึ้นอีกสองนายด้วย ถ้าความต้องการจะพึงมีประการใดแล้ว ก็ควรมิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ มีหนังสือมาหาฤๅเรียบเรียงกับเจ้าพระยาพระคลัง ผู้ว่าราชการต่างประเทศฝ่ายสยาม เทอญ ฯ

ขอให้สิ่งซึ่งเปนประธานแก่สกลโลก จงอนุเคราะห์รักษามิศเตอ ว,ท, เลวิศ หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลฝ่ายสยาม ให้มีความศุขสวัสดิทุกประการ เทอญ ฯ

๕๓

ประกาศนี้ส่งมาแต่ท้องพระโรงหลวงอนันตสมาคม ของเรา พระเจ้ากรุงสยาม ณ กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา บางกอก ณ วันศุกร เปนดิถีที่ ๔ ในข้างขึ้นของจันทรมาศ ชื่อผคุณ เปนเดือนที่ ๔ นับแต่ต้นรดูหนาวมาในปีกุญ เบ็ญจศก ศักราชโหรสยาม ๑๒๒๕ ตรงกันกับกำหนดสุริยคติกาล เปนวันที่ ๑๑ ของเดือนมาท ในปีมีคฤสต-ศักราช ๑๘๖๔ เปนปีที่ ๑๓ ฤๅเปนวันที่ ๔๖๘๕ ในรัชกาลประจุบันของเราพระเจ้ากรุงสยามนี้ ฯ

(คัดจากสมุดไทย เรื่องจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔ เลขที่ ๒๒ ข้อ ๓)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย [๔๗๑๐-๑๔๙/๓,๐๐๐(๒)]
โทร. ๐-๒๒๑๕-๑๙๙๑ ต่อ ๑๑-๑๓, ๐-๒๒๑๘-๓๕๕๗-๖๓
นางศรินทิพย์ นิมิตรมงคล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา กรกฎาคม ๒๕๔๗
http://www.cuprint.chula.ac.th